

ГРИГОРІЙ ГРИГОР'ЄВ

У СТАРОМУ
КИЄВІ

ГРИГОРІЙ ГРИГОР'ЄВ

У СТАРОМУ КИЄВІ

Спогади

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1961

У книзі показані побут, звичаї, типи старого Києва від перших років ХХ сторіччя до 1920 року. Тут і життя міської бідноти, купецтва і міщанства, майстрів мистецтв і журналістів, дрібних чиновників, революційного студентства і «чорної сотні».

Велике місце в спогадах посідає театральне і музичне життя Києва: російський театр Соловцова, опера, концерти, театр Миколи Садовського, постаті Кропивницького, Заньковецької, Саксаганського, Мар'яненка та інших видатних акторів дореволюційного українського театру. Автор докладно зупиняється на історичних подіях, свідком яких був: революція 1905 року, приїзд Миколи II в Київ, вбивство Столипіна, Лютнева революція 1917 року, Великий Жовтень, громадянська війна, культурне будівництво у перші роки Радянської влади.

КНИЖКА ПРО СТАРИЙ КИЇВ

Я, власне, не знаю, чи є потреба рекомендувати книжку Г. П. Григор'єва. Читача не може не зацікавити тема книжки — старий Київ, давні кияни. Перед нами спомини людини, що не тільки багато бачила, але й уміє бачити і вміє про бачене розповідати. Це, як відомо, дано не всім. Усе життя Г. П. Григор'єва пов'язане з Києвом, ранні його спогади сягають до революції 1905 року, до тих і світлих, і страшних подій, які бачив він дитячими очима і усвідомлює тепер дозрілим розумом. Як це раз у раз буває з мемуаристами, автор іноді гадає, ніби й тоді, малим хлопчиком, він дивився на речі і осмислював їх так, як дивиться і осмислює тепер. Але це біда невелика, бо розповідь Григор'єва відзначається безперечною правдивістю й щирістю. Разом з тим треба відзначити, що Григор'єв уміє розповідати інтересно, книга його, безперечно, зацікавить і людей старшого віку, які пам'ятають дореволюційний Київ, і молодших, які дістають відомості про той Київ тільки з книжок та з усних оповідань, не завжди, до речі, точних.

Автор знайомить нас із життям міської бідноти, серед якої сам зріс, із своєрідним світом ремісників, крамарів, купців, перекупок, городовиків «колишніх людей» і т. ін. Гіркотою сповнені ті сторінки книги, де йдеться про «правий бік» тогочасного Хрещатика, де панувала напівзаконена проституція. Спокійними фарбами малює

мемуарист дореволюційну школу, де поряд із страшною темнотою «просвітителів»-садистів знаходили собі місце і окремі світлі явища, чесні постаті, добрі серця й розумні голови. Жахом віє на нас від тих сторінок книги, де змальовуються інспіровані царським урядом єврейські погроми. Разом з тим на тих же сторінках знайде читач приклади високої людяності так званих простих людей...

В останніх розділах книжки розповідається і про «газетний та книжковий світ» Києва, як його замолоду бачив автор, і про приїзд до Києва Миколи II та вбивство Столипіна, і про справу Бейліса, і про зустрічі з Короленком, з Грінченком, і про війну 1914 року і т. ін. Сягає Григор'єв і в 1917 рік, і в події громадянської війни, доходить до 1920 року, в якому бачить межу, що визначає «кінець старого Києва».

Але найбільшу увагу приділяє автор мистецькому — театральному, музичному, концертному — життю Києва. Не тільки пересічні читачі, а й історики-мистецтвознавці можуть знайти багато для себе цікавого в розділах, присвячених Київському оперному театрові з його блискою тогочасною репутацією, Київській російській драмі, — зокрема «соловцовському» театру, — першому постійному українському театрові в Києві під керівництвом Садовського, таким майстрам сценічного мистецтва, як Заньковецька, Садовський, Левицький, Ліницька, Мар'яненко та ін. Характеристики Миколи Садовського і Панаса Саксаганського, які ми знаходимо в книзі, можна вважати, завдяки об'єктивному розглядові цих історичних постатей, особливо вдалими.

Коли читаєш спомини Григор'єва, то здається, що автор і досі захоплюється тим, про що пише, що він і нині бачить «духовними очима», скажемо, Степана Кузнецова чи Панаса Саксаганського, чує «духовними ушима» і Олімпію Боронат, і Платона Цесевича, і Орешке-

веча, блискучі концерти Глазунова і Рахманінова, що він і нині готовий схопитися зі стільця, сидячи на якому пише свої мемуари, щоб на весь зал по-молодому закричати: «Браво!».

Григор'єв бачив багато чорного в житті старого Києва, але бачив він і ту високу культуру, і ті чисті поривання, якими завжди відзначалися передові люди теперішньої столиці Радянської України.

А про теперішню столицю, так прекрасно відроджену з попелу другої світової війни, говорить автор з таким щирим замилюванням та захопленням, які не завжди зустрічаються у людей похилого віку.

Я оце вдруге перечитав спогади Г. П. Григор'єва — і вдруге перечитав не відриваючись. Бажаю цього і читачам книги, яка лежить перед ними.

Максим Рильський

ВІД АВТОРА

Я іду Хрещатиком, просторим, чепурним, з веселим блиском плиточних стін на красенях-будинках. Вік їх у повному розумінні слова дитячий — десять-дванадцять років. Підходжу до площі Калініна. Лівий її бік увесь новенький. Поважні, статечні будинки ніби згори поглядають на другий бік, де ще існують їх предки, яким по сто й більше років. Бачили вони багато чого при кількох самодержцях, що збиралися жити ще безліч років. Правий бік — дружна компанія пофарбованих у жовтий колір будинків. Вони чудом збереглися під час винищення Хрещатика в дні фашистської окупації.

Зайдеш в якийсь двір такого будинку, і зразу постає перед очима старий Київ з полизаною зовнішністю, чистенькою з вулиці й зловісно-похмурою, гнітючою всередині дворів. Скільки горя ховалось у підвалах, різноманітних прибудовах, на горищах, мансардах, у найнепридатніших, здавалося б, для житла місцях. І тут-таки, на других-третіх поверхах, чарували зір

гарні занавіски, штори на вікнах, увечері приємні для очей вогні... А нижче зовсім тужливо миготіли сліпі копилки й газові лампи в підвалах.

Про цей зниклий Київ я і хочу розповісти лодому поколінню. Варто поміркувати над тим, що було і що є. Хороший сьогоднішній день нашого Києва, нашої Батьківщини, що сяє переможною молодістю. Треба берегти теперішнє, цю рідну землю від зазіхань новітніх розбишак конаючого капіталізму.

Дивлюсь на новий Київ... Ще й ще хочеться повторювати мудрі, завжди хвилюючі слова: «Хай живе сонце, хай згине тьма!».

ДУМСЬКА ПЛОЩА

Мої дитячі роки пройшли в районі вулиць, що прилягають до Думської площі (тепер площа Калініна). Приємно було збігти вниз Софіївською вулицею на площу: влітку тут півколом розташовувалися численні морозивники. До них ніби магнітом тягло школярів і тих з дошкільників, що могли самостійно бігати й випрохувати в матерів мідяк на приймну насолоду.

Морозивники поділялись на дві групи: одні носили свій крам у невеликій діжці прямо на голові. Площа часто була для них проміжною станцією, де можна було передихнути після довгих ходінь по крутих київських вулицях. Якщо торгівля на місці зупинки йшла добре, продавець затримувався. Він діставав маленькі скляночки, покупець на місці з допомогою дерев'яної лопаточки з'їдав порцію і повертав посуд. Мити його не було де: скляночка, «до блиску» витерта брудною ганчіркою, знову йшла до вжитку. Але, на жаль, попит був набагато менший, ніж товару. За деякий час діжечка осідала

на голові — і знову підйом угору по одній з п'яти вулиць, що прилягали до Думи. Друга група — ті, хто розвозив морозиво на візку. Тут справу було поставлено солідніше. Ящик на колесах дозволяв брати більший асортимент товару. Покупець одержував порцію у вигляді двох малих кульок на шматочку картону і дерев'яну паличку. Але коштувало це дорожче. Діти до візків зверталися рідко, таку розкіш могли собі дозволити лише дорослі любителі холодних солодоців.

Я любив дивитися, як з Мало-Житомирської вулиці спускався під гору трамвай на свою кінцеву зупинку біля Думи. Часто зіскакували ролики. Це, власне, і цікавило насамперед; видовище було неабияке: примхливий ролик уперто не хотів ставати на місце. Збиралися глядачі, давали поради. Якщо водій був нервовий, він лаявся. Траплялося іноді (приміром, раз у два тижні), що трамвай на повороті сходив з колії. Тоді довго, дуже довго ставили його на рейки. Тут вже глядачів збиралася чимала юрба.

Площа була забрукована булижником, по ній мало хто ходив. Іноді лише школярі, повертаючись з навчання, розважалися тут дитячими витівками. На площі фасадом до Хрещатика поважно стояв будинок Міської думи. З обох боків біля нього містилася так звана біржа візників. Охочі побалакати іноді сперечалися, кого більше тут — морозивників чи візників.

В першому поверсі будинку Думи містилися магазини. Багато всяких крамниць було і в інших будинках, що оточували площу. Ліворуч, дивлячись з боку Хрещатика, більше було дріб-

них торговельних підприємств, і лише біля Хрещатицького провулка містилась велика «Бакалійна торгівля купця Торліна». Я любив сюди забігати. Цей магазин був схожий на великий сарай. До нього приходив покупець оптовий, переважно хазяї численних крамничок з прилеглих вулиць та провулків.

Якось я побачив самого хазяїна — Торліна. Купців доводилося зустрічати і раніш на Контрактовому ярмарку на Подолі. Сюди їздили підприємці, представники торговельних закладів, дуже схожі на героїв п'єс Островського, з якими я познайомився пізніше. І ось бачу — Торлін аж ніяк з обличчя не нагадує справжнього купця. В ньому було щось від суворого чиновника. Темно-синій сюртук, схожий на форму штатського генерала, випещена чорна борода і навіть пенсне у золотій оправі, — він похмуро дивився кудись убік. Це пенсне особливо бентежило: ніяк воно, по-моєму, не личило купцеві. Пізніше я дізнався, що Торлін вважав себе купцем з примусу — магазин одержав від батька, сам же любив одну лише оперу, де висиджував усі зимові вечори. Служити не мав охоти, а жити якось треба. «От і доводиться коритися долі, — скаржився він одного разу при мені комусь із знайомих, — інакше не проживеш добром на світі».

В районі Думської площі було багато закусочних, їдалень і так званий «Ресторан для візників» П. Нефедова, що містився в будинку поруч з торгівлею Торліна. В тому ж таки будинку перебувало страхове товариство «Русь». В моїй дитячій уяві «Русь» і ресторан складали щось

загальне. Вгорі на Софіївській вулиці був ушавлений ресторан «Древняя Русь», та я туди, як і інші діти, мешканці прилеглих вулиць, доступу не мав, — швейцар нас безцеремонно гнав у шию, як тільки ми наближалися до дверей. Інша справа «Русь». Тут порядки були простіші. Величезні слов'янські літери було видно далеко. Високий швейцар з традиційною сивою бородою і палицею з позолоченим набалдашником стояв на варті. Але я побоювався його дуже недовго. Я познайомився з його онуком, жвавим хлопчиною, і це дало мені змогу заходити у вестибюль будинку страхового товариства.

Добре запам'ятав я «Олімп» — кафешантан з рестораном, що містився з другого боку площі навпростець від «Русі» (там зараз магазин «Одяг»). В «Олімпі» для відвідувачів-чоловіків була «принада» — жіночий оркестр народних інструментів. Оркестранток добирали персонально: вродлива «кусюча» зовнішність — ось що насамперед вимагалось від них.

Увечері площа виглядала дуже затишно. Освітлювалася досить добре дуговими електричними ліхтарями. Вранці приходив монтер, опускав донизу ліхтар на довгому дроті, вставляв дві вугільні свічки. Такі ліхтарі були на початку ХХ віку лише на Хрещатику, Думській площі та ще на кількох вулицях. Звичайним освітленням у Києві було газове. З настанням вечірніх сутінок ліхтарники вилазили по драбині (з нею вони і ходили) на залізний стовп і запалювали сірником газовий пальник.

Пам'ятаю випадок, коли на Мало-Підвальній лопнула підземна газова труба. На вулиці повно

було в'їдливого запаху. Щоб виправити пошкодження, довелося рити довгу траншею: треба було знайти, де саме трапилась аварія. Два дні йшли розшуки, два дні чергувала пожежна команда, наглядаючи, щоб хто-небудь не надумав палити сірника. Кілька подібних випадків у різних кінцях міста, іноді з вибухами і забитими людьми, примусили гласних Міської думи ухвалити постанову — негайно замінити газове освітлення електричним. Приміром, до 1912 року в місті не залишилося газових ліхтарів.

* * *

Звичайне, помірковане життя Думської площі, як і всього міста, порушив небувалій за неспокоем, що налякав до смерті обивательські душі, 1905 рік. Добре пам'ятаю, як в один із жовтневих днів на вулицях з'явилось багато молоді з червоними стрічками на піджаках і жіночих сукнях. День був теплий. В цьому порушенні забороненого було щось оп'яняюче, подих волі, що манила кудись удалину, віщувала радісну працю, людське існування для всіх пригноблених бідністю і важкою боротьбою за існування.

В будинку № 14 на Мало-Житомирській вулиці, де я жив з батьками, у дворі містилася величезна, на кілька поверхів, іконописна майстерня. Я дуже здивувався, коли на другий день всі художники і робітники, прикрашені червоними стрічками, вийшли з майстерні і попрямували вниз, на Думську площу. Тут швидко зібрався великий натовп — площа була дуже зручна для мітингу. Вперше я почув звуки «Марсельези»

і деяких революційних пісень. Та «Марсельеза» переважала. «Отречемся от старого мира» — слова бриніли солодкою натхненною музикою. Хлопчики швидко вивчили мотив, співали разом з дорослими. Студенти схвально плескали по плечах маленьких співаків. Радісний сміх чути було в різних кінцях, напруження все збільшувалося. Потім, також поступово, все затихло — почалися промови. Голосні вигуки «Хай живе революція!»—супроводили ораторів. Я слухав із своїм другом Васьком. Ми захотіли пити. Старий швейцар стояв за дверима, сердито позиравав на юрбу, від хвилювання навіть палицю свою держав не в правій, а в лівій руці. Він тупим поглядом обвів мене з Васьком, не хотів відчиняти двері. Васько почав гукати: «Пити хочу, пусти!» Старий трохи отямився, відкрив двері і зразу ж став лаяти нас за червоні стрічки, що були на сорочках. Він мав намір відірвати наші стрічки, та Васько закричав: «Діду, дивись!»

Біля входу зупинився козак на коні. Поруч—багато інших. Врізатися у натовп було, як видно, не так вже легко. Вершники поїхали з двох боків площі попід стінами будинків. Відсунути звідти людей було дуже просто. Але з боку стін, наче вибух, повітря потрясли ридання, стогони, прокльони. Гомін зростав, його відразу ж перекрило дзижчання, незнайомий мені свист, потріскування з боку Думи. Козаки, що були біля стін, пустили в хід канчуки, не давали демонстрантам ховатися по дворах, по крамницях. Народ посунув угору по вулицях. Більше всього бігло людей на Мало-Житомирську, Михайлівську та Софіївську — ці вулиці починалися з се-

редини площі. В інші бігти неможливо було — збоку перепинили шлях вершники. Швидко вони замкнули собою тих, що бігли, вишикувалися в одну шеренгу й за командою давали залпи навздогін... Усе відбулося швидко — буквально за три-чотири хвилини. А там знову спокійна тиша. Вершники поїхали в бік Хрещатика. На спустілій площі залишилося кілька городових. Трохи пізніше повиходили з будинків деякі смільчаки. Городові з цікавістю дивилися на землю. На бруківці то тут, то там валялися кашкети, капелюшки, жіночі сумки, туфлі, книжки, прокламації. В різних місцях на площі лишилося багато десятків пораних та забитих.

Швейцар застиг на місці. Я помітив, як трусилася його нижня губа.

— Ось... ось... Хіба можна?..

Важко було визначити, що він хотів цим сказати: чи то докоряв бунтівникам за виступ проти царя, чи то засуджував козаків за їх постріли.

Він відчинив двері. Я пішов на свою Мало-Житомирську.

Тут було багато пораних, ще більше різних загублених речей. Мене вразили двоє забитих... Один гімназист з червоною стрічкою в петельці й з книжками в руках. Куля зачепила підборіддя, обличчя наче посміхалося. Я довго не міг забути цю незвичайну усмішку. Другий забитий був мені знайомий—в підворітті будинку № 14 лежав робітник іконописної майстерні, білявий гарний хлопець. В руці тримав французьку булку, в напіввідкритому роті — відкушений шматок... Мабуть, бідолашний задивився на юрбу,

що бігла, і висунувся з підворіття більше, ніж треба.

За півгодини, з наказу городових, двірники почали прибирати вулицю. Ще за годину на площі з'явилися підводи, куди акуратно укладали трупи.

Години до третьої вулиці були очищені. Пішоходів майже не було. Незвичайна для цієї години тиша пригнічувала. Здавалося, що грізне, крикоче не зникло, а лише приховалося на якийсь час.

Увечері ліхтарі не горіли. У вікнах майже не світилося. Більшість жителів вважала за краще сидіти в темряві або йти спати. Та сон рідко до кого надходив. Ворота і всі виходи на вулицю були старанно зачинені. Лише в дворах збиралися купки мешканців, пошепки говорили про події.

Наш двірник переказував:

— Стрілянини, може, й не було б... Та гадина знайшлася, кинула каменюкою в царський портрет у Думі. А цар телеграму: «Бий!..»

— Дуже ти багато знаєш, — зауважив один робітник, — підіслали, мабуть, провокатора з камінням. А царю з жандармами того й треба.

В 1949 році вийшла книга «Револуція 1905—1907 років на Україні», де я прочитав цікавий документ: «Із донесення київського, подільського і волинського генерал-губернатора міністру внутрішніх справ 2/ХІ 1905 року». В цьому донесенні були такі знаменні рядки про події в згаданий день на Думській площі та навколишніх вулицях: «Козаки почали отстреливатись, но, очевидно, в воздух...» І тільки наші історики

ствердили: «На площі залишилися трупи вбитих. За далеко не повними даними, було вбито 16 і поранено 134 чоловіка»¹.

* * *

Другого дня вранці я побіг до свого приятеля Васька, що жив недалеко від «Русі». Вдома був і його дід. Він розповідав батькові Васька:

— У візницькому пили всю ніч... За здоров'я його величності, її величності... Марію Федорівну згадали, їх височества.

— А хто ж такі?

— Були пани... А з ними ще такі, що краще зночі не зустрічатися...

— Чорна сотня?

— Мабуть, так...

Швейцар збирався відпочити: увечері знову чергування. Але спати йому не довелося. Чутно було брязкіт розбитого поблизу скла. Це камінням ламали залізні штори галантерейного магазину на розі Мало-Житомирської. Трохи вище м'стилася друкарня Штерензона. В ній вибили всі шибки у вікнах, почали псувати машини й пристосування. Багато друкованого паперу розлетілося по вулиці. З галантерейної торгівлі посипалися жмені гудзиків різних фасонів і кольорів.

З вигуками й свистом діяли погромники. На розі, на своєму посту, стояв городовий, як завжди поважний, бундючний, неприступний. Звичайно надутий, він на цей раз ледве посміхався.

¹ Історія Києва, том I, стор. 621, 1959 р.

Один раз навіть засміявся, коли з вікна вилетіла купа картонок з жіночими капелюшками, що покотилися по грязному мокрому брукові (зранку йшов дрібний дощ).

Дивлюся, поруч з друкарнею розвага іншого сорту. Голос з третього поверху командує:

— Розійдись! Раз-два...

На третій раз летіла чергова банка з варенням. Нижче поверхом таку ж роботу виконував інший молодець. Між ними було своєрідне змагання. Нижчий гукав:

— В тебе багато?

— Вистачить, — чулося згори і знову:

— Розійдись! Раз-два...

Хвилин за десять з варенням і повідлом на двох поверхах справу покінчили. На балкон другого поверху вийшов червонощокий здоровий хлоп'яга в лакованих чоботях, теплій тужурці і шапці, що нагадувала кучерську, прикрашену якимсь хутром.

— Зараз буде нова вистава!—grimнув він.— Помічники, до мене!

Знизу в парадний хід пішло чоловік із шість «помічників», дуже схожих на свого начальника.

Протилежний бік був густо обсипаний обивателями, що по-всякому ставилися до «вистави», але були однотайні в жадобі небаченого видувища.

«Помічники» витягли на балкон піаніно, підвели на руки і за командою старшого скинули на вулицю. Багато років пройшло з того часу, але й зараз чую глухий вибух, зліт осколків... Наглядачі згори роззявили роти, розгублений натовп зойкнув знизу... Потім кілька секунд

мертва тиша і добре чутний виючий надривний звук розірваних струн. Видно було, як вони довго-довго розгойдувалися.

А далі зв'язаний галас задоволення та громоподібний регіт «молодців», припинений вигуком верховоди:

— Стій! Ще не все. За мною, на третій поверх!

Застиг на місці натовп. Посміхався постовий, підійшовши ближче, щоб як слід мати насолоду з видовиська. Принишкли налякані діти... Нестерпна тиша... Знову вийшов неповторний конференсьє і, окрилений успіхом, повідомив:

— А тепер, наприкінці нашої програми... На закуску... Самі побачите...

Він повернувся обличчям до кімнати й наказав:

— Команда... Шагом марш!

«Команда» вийшла на балкон, несучи велику шафу. З кожного боку несло по три чоловіка,— видно, тягар був великий.

— До бою готуйсь! Раз... два... три!..

Всі чекали, що шафа загуркотить не гірше від піаніно. Виявилось не те: шум був глухий, шафа майже ціла, бо стінка згори лишилася без пошкоджень (шафа впала дверцями донизу). «Команда» навіть виявила розчарування. Начальник розсердився:

— Опустили руки та й усе... Треба було підняти вище та кинути, щоб від цієї труни тріски посипалися. Ану, за мною!

Компанія вийшла на вулицю й попрямувала до шафи. Натовп трохи посунувся, бажаючи роздивитися, що буде далі. Шафу підняли й упевнилися, що дверці її розбиті, швидко перевер-

нули, — натовп ойкнув, городовий витяг голову у бік шафи. Поперед мене збилися кілька чоловік, я спочатку не дізнався, в чому справа. Просунувся наперед. У шафі лежав дід з розбитою головою. Я закричав і заплакав. Якийсь із молодців штовхнув мене в шию:

— Сопляк! Слабкодухий... Пшов геть!..

* * *

Знову надійшов вечір, схожий на вчорашній, без світла, без сну, загрозливий, страшний, передвісник нещастя. Мешканці, рятуючися від погромників, малювали крейдою хрести на дверях своїх квартир. Я допомагав. У нашому будинку жила міська біднота. Українці і росіяни переховували своїх сусідів євреїв. Будинок був дружній: жодний нещасний не залишився без притулку. В нашій квартирі був невеликий льох, де містився водомір. У цьому льоху сховалося чотири сусіди.

О першій годині ночі почувся гуркіт у двері. По голосу можна було пізнати героя сьогоднішнього ранкового погрому. Він наказав відімкнути двері. Мати це зробила. Посміхнувся, спокійно проказав:

— Добрий вечір! Чудово! Хрест добре накреслений на дверях. Ікони є. Обшук все ж таки зробити треба.

Знову приємна посмішка на обличчі дегенерата, ввічливий жест вибачення. Чотири супроводжуючих зазирали під одне ліжко, під друге. Розкрили шафу з одягом. В кімнаті ще стояла велика скриня, — подивилися й туди. Пройшли на кухню. Побували в маленькій коморі. Один

спробував залізти в російську пічку,— впевнився, що там нікого нема. Залишився льох. І я, і мати з жахом чекали, коли дійде черга до нього. Сподівалися, може, не примітять. Раптом батько наблизився до обшукувачів:

— От що, панове шановні... Ви сьогодні поробили здорово. Треба підкріпитися. Прошу...

Він витяг з посудної полиці пляшку горілки, кілька стопок. «Гості» застигли, зачаровані посудиною з білою головкою. Це означало, що напій вищої якості. Мати зрозуміла, в чому справа, дістала з комори миску огірків та капусти, принесла хліб:

— Вибачте, що так скромно. На базарі вже два дні не була.

— Сойдють, краще не треба,— заспокоїв старший.— Хоч одну порядну квартиру знайшли. Співчують,— люди наробилися за цілий день...

Пляшку швидко розпили. Щиро подякували, потиснувши руки батькові й матері.

— А тепер пішли далі. Треба послужити царю-батюшці.

Сусіди були врятовані. Вранці ми дізналися, що через два будинки на нашій вулиці в одній кімнаті була знайдена у великому кошику стара єврейка. І її, і хазяїв квартири зарізали наші нічні ввічливі «гості».

Три дні тривав бенкет «во славу царствующого дому». На четвертий городові передали наказ зверху: «Припинити неподобство!».

Два останні дні я виконував почесне завдання. Робітник іконописної майстерні доручив мені зібрати як можна більше шрифту з розгромленої чорносотенцями друкарні. Зробити це було

дуже легко. Скрізь крутилося багато amatorів чужого добра. Хапали, що можна, з сусідніх крамниць — чи то різні тканини, або жіночі шпильки, гудзики, нитки. Хижаки сновигали площею взад і вперед. Я добрий десяток разів понабивав кишені шрифтом і віддав за призначенням. Допомогавав мені Васько. Ніхто на нас і уваги не звернув. За послугу нас добре нагородили: ми одержали по великій плитці шоколаду. Так відбулося моє перше знайомство з невідомими до того часу ласощами.

Кілька днів не вщухали розмови про погроми. Найбільш жахливі відбулися на околицях міста. Мені дуже хотілося поїхати на Деміївку, та батьки не пустили.

Вже в наші часи старий букініст Семен Павлович Лер, що жив там, мені розповідав, як пустили поголоску про намір євреїв вирізати монахів сусіднього монастиря. Щоб уникнути такої небезпеки, начальство зосередило в бойовому порядку на Деміївці артилерійську частину. Вона спокійно дивилася, як навкруги тривав страшний погром з багатьма жертвами, розваленими будинками і збройними сутичками з єврейською самоохороною¹.

¹ Нещодавно мені довелося чути заперечення проти описаних мною подій і обвинувачення в перебільшенні того, що було. В тій же «Історії Києва», том I, стор. 621, зазначено: «Три дні продовжувалась кривава оргія погромів і вбивств, під час якої було вбито і покалічено 500 чоловік». Далі там же наведено висловлювання В. І. Леніна про події в Києві; великий вождь зазначає, як знущались з євреїв: «...виколюють очі, викидають на брук з 5-го поверху». (Твори, т. 9, стор. 404).

Прибрана, посипана піском площа через день виглядала, як звичайно. Стали на свої місця «ваньки» — візники. Тільки морозивників не було: сезон минув, почалися дощі. На площу прийшли теслярі і швидко спорудили довжелезний балаган. Об'яви сповіщали, що тут будуть демонструвати «кита з Льодовитого океану». Справді, через кілька днів тіло кита, відповідно оброблене, зайняло майже весь балаган. По стінах були розвішані великі картини, що відтворювали епізоди полювання на китів. Тут же, в балагані, демонструвалися гармата, гарпун та інше знаряддя. Морський велетень мав успіх. На дітей він справляв велике враження, був добрим експонатом для вивчення морської фауни. Ні в школі, ні в музеї такого експоната бачити не доводилось.

Нещодавній революційний мітинг біля будинку Думи примусив «батьків міста» — членів Міської думи — ухвалити постанову про створення на площі скверика із залізною огорожею. Малося на увазі, що такий скверик буде перешкоджати «народним збориськам». Як тільки кит закінчив свої «гастролі», на площі з'явилися миршаві кущі, деревця, огорожу встановили дуже швидко. На тлі дрібної рослинності вона виглядала загрожуюче поважно.

Та в майбутньому народні демонстрації і мітинги не раз порушували спокій Думської площі, а кущики і огорожа виявилися надто неспроможними стримати грозивий рух народних мас, що змогли подолати перешкоди більш міцні й страшні.

ШКІЛЬНІ РОКИ

Коли я йду Ірининською вулицею, то завжди, в який раз, дивлюся на великий старий будинок № 6, де і зараз міститься добре знайома мені школа. В 1906 році я прийшов сюди з матір'ю. Пам'ятаю, як мовчки з нею йшли, якими непривабливими здалися стіни школи. Від них віяло холодом казенної споруди. Зустрів нас худий похмурий директор. Процедура зарахування була недовгою.

— Підійди... Стань рівно.

Я витягнувся. Директор grimнув:

— Рівніше!

Я налякався його пискливо стріляючих слів.

— Дивись у мене!.. Все. Стань убік.

Кульки-слова боляче плюхали у вуха. Куди дивитись, я так і не зрозумів. Повертався додому в надто пригніченому настрої. Школа, крім неприємностей, нічого доброго не обіцяла. Дома теж сама нудьга. Батько любив міняти квартири,—все шукав дешевшої. Заробітки в залізничних майстернях, де він працював чорноробом,

примушували економити на всьому. Житла наші переважно знаходились у підвалах. У кімнаті, де ми зараз жили, і вдень було темно. Рідні часто сперечалися з-за дрібних видатків. Батько завжди кричав:

— Ти нас хочеш розорити зовсім! Навіщо ковбаси взяла?

— На сніданок.

— Ух... сніданок. А завтра що даси?

— І завтра щось буде. Дасть бог день, дасть і харчі.

Я уважно прислухався до цих розмов. Зміст їх ми, діти (в мене було ще дві молодші сестри), дуже швидко зрозуміли. Рідко бували дні, коли спокійно дожидалися обіду. Недоїдання завжди про себе нагадувало. На наші звертання до матері ми чули її істеричний зойк:

— Їжте мене!.. я з маком, солодка...

Її слова чомусь нас заспокоювали. Ми бігли у двір, де можна було ритись у купі піску. Вічні вигуки з боку матері, іноді важкий батьківський поштовх робили своє діло: ми росли затурканими, мовчазними, малорухливими дітьми. Не пам'ятаю випадку, щоб мати мене хоч по голівці погладила чи виявила маленькі ознаки ласки. Турбота про щоденний хліб, сувора, нерозв'язна проблема існування — ось які думки панували в головах і батьків, і дітей. Все ж зворушувало, здавалося ласкою, коли мати, відправляючи мене до школи, щодня давала шматок хліба з малесенькою плівкою масла чи крихітною котлетою.

Дитяче передчуття мені віщувало: школа нічого радісного не дасть. Так і вийшло. В першому

класі було душ тридцять. Читати, писати нас навчили досить швидко. Але інше залишилось у пам'яті дужче, ніж письменність. Вчителька Ганна Павлівна була де в чому схожа на директора: морозом несло від її очей і розмов. Вона ненавиділа своїх вихованців, не приховувала цього. Зовнішньо була дуже гарна. Я вже тоді не по літах замислювався: як може єднатися тонкість чудових рис обличчя, стрункість, плавність рухів з вічною злістю, образливими для дітей словами і постійними істеричними викриками:

— Тихше, замрїть!

Хтось «замер» не так, як вимагалось. Пауза. Вибух гніву:

— Встати!

Всі встають. Ганна Павлівна ходить по класу, зникає в коридорі. Хтось зашепотів до сусіди. Тут увійшла вчителька:

— Галас триває? Стояти до дзвоника.

Таких уроків було багато. Доучуватись нас залишали після уроків. Тут вона в позаслужбовий час, не передбачений шкільним розкладом, ставала трохи м'якшою: не лаяла тих, що шепочуться, всю увагу звертала на навчання.

Одне «стояння» особливо запам'яталося. Степан Квасюк був на зріст вищий за нас усіх. Його за щось вчителька пересадила із задньої парти ближче, в третій ряд. Стояли ми добрих півуроку. І ось в абсолютній тиші Стьопа підіймає ногу вгору, всі дивляться на його дірявий черевик (січень у тому році був суворий). З черевика вилазить великий палець і привітно нам киває... Смішки попливли серед пострижених голів. Ганна Павлівна з'явилась біля дверей.

— Що?.. Виродки... Стовпи... Будете стояти два уроки... На перерву не йти.

Закінчився учбовий рік, і половина учнів одержала чотири з поведінки «за сміх на уроках». Дома мене збиралися відшмагати, та врятував випадок: прийшов родич і переказав батькові адресу, де можна знайти дешеvu квартиру.

* * *

Сім'я переїхала на далеку Половецьку вулицю на Лук'янівці. Мене восени одвели до іншої школи на розі Львівської та Самсоновської. Тут мене пощастило: я вперше зазнав радощів дитинства і навчання. На чолі школи був відомий у Києві педагог Павло Родіонович Злобін. Він був музично обдарованою людиною і намагався прищепити любов до музики своїм учням. Похмурих учителів тут не було. Рукоприкладання припускав лише один законовчитель отець Павло. Але бив не дуже боляче, цілком терпимо, і тільки тих, кого вважав ледачими. Молода Надія Іванівна Слоницька добре навчила нас складної російської граматики з ятями, іжицею, фітою, вигнаними після Великого Жовтня з ужитку, бо вони забирали в дітей багато часу і здоров'я.

Пам'ятаю, скільки я виніс хвилювань, коли вчителька за успіхи дала мені прочитати справжню велику книгу «Юрій Милославський». Дізнався я і про «Євгенія Онегіна», та дуже жалкував, що для шкільного читання були окремо надруковані лише уривки. З того часу я вороже ставився до всіх книжок, де було зазначено, що текст друкується з скороченням.

Добрі були уроки співу. В репертуарі — Шуман, Шуберт, Бетховен, Глінка, Чайковський. Особливо подобалась учням «Баркарола» Шуберта. Злобін чудово довів, що хорове виконання у школі класичних творів виробляє музичний смак у дітей і розуміння справжніх зразків мистецтва. Всі мої однолітки в майбутньому добре розбиралися в симфонічній та оперній музиці.

Нова обстановка мене підбадьорила. Я став більше розмовляти, захоплювався навчанням. Міг годинами висиджувати над цікавими арифметичними завданнями, не лише до чергового уроку. Кінець другого навчального року приніс мені всі п'ятірки, окрім «закону божого». Ніяк не міг одним духом, без зупинки, прочитати «Вірую во єдиного бога...» Все ж з одною четвіркою одержав похвального листа і книгу «Серебряные коньки». Перевели в третій клас.

* * *

Канікули всі діти бідняків проводили звичайно в місті. Недалеко від нашого будинку був добрий ставок під горою біля Татарської вулиці. Вірніше, було два ставки: один — мілкий, другий — глибокий. Але цього другого діти побоювались, і не тому, що боялися втопитись. Місцеві мешканці твердили, що глибокий ставок є власністю нечистої сили і тут плавають риби-страховиська, охочі до людей. Не лише купатися, але й підходити близько лякались і діти, і дорослі. А от на другому ставку, ближче до вулиці, завжди було весело. Хлопчики, дівчатка,

дорослі, собаки, коні — всі ці неодмінні відвідувачі басейну — знали один одного дуже добре. Зустрічались улітку щодня. Справжнє задоволення я мав, коли дріботів легкий дощ, від якого приємно було ховатись у воду.

Тихі дитячі радощі біля ставка були посмучені час від часу страшними явищами, пов'язаними з кривавими подіями. За Самсоновською вулицею йшло поле, яке прямувало на Шулявку. В заздальгідь намічений час, у неділю влітку, молоді хлопці двадцятирічного і більше віку та підлітки з Лук'янівки і Шулявки сходились «на війну». Тут підтримувались традиції давніх кулачних боїв. Участь у них вважалась за героїство. Бились кулаками, та коли переважав якийсь бік, у хід пускались ножі. Поліція формально забороняла такі забавки. Але вороги тихенько умовлялися про день і годину змагання, і поліція дізнавалась про порушення правил тільки після бійки. Жертви бували щоразу, — забиті, правда, зрідка, але порізаних і важкопоранених завжди набиралося досить багато. Старожили запевняли, що поліція дивилась на бої крізь пальці. Наводили слова одного надзирателя: «Хай краще один одному носи ламають, ніж революцію роблять».

Я з жахом дивився, як деякі старші хлопчакни днів за кілька до неділі збирались біля ставка, гострили ножі, лякаючи молодших школярів загрозами вбити і кинути у воду. Одного разу я наважився і побіг на поле бою, вибрав затишну позицію за крайнім від поля будиночком. «Бій» тривав з півгодини. Досить було з'явитися городовому, як сторони припинили дії.

До речі, про городових. Їх було надзвичайно багато. В центрі на розі вулиць і перехрестків були пости. Городових добирали здорових, високих, що були б здатні лякати непокірних і розправлялись з «босотою». На Лук'янівці і Шулявці городових добирали дуже старанно; ніде в інших місцях, окрім хіба Подолу і дніпровської набережної, я таких яскраво-червоних, бундючних мордяк не зустрічав. Один городовий — і юрба, іноді чимала, розбігалася. Адже городовий свистів, з усіх боків наближалися «фараони», і починалося розганяння юрби, вживались «зубокрушительні» удари.

Мене дивувало, що «на війну» збігалися не самі підлітки, а й дорослі хлопці. Чудовою людиною мені здавався 20-річний токарь по дереву Андрій Крюченко — наш сусід по квартирі. У нього навіть було десятків два книжок. З захопленням дивився я на дві саморобні полиці для книжок, акуратно прибиті до стінки. І раптом бачу на боці лук'янівців Андрія. Він, ніби бавлячись, розкидав по землі противників. Деякі з них утікали, побачивши Андрія, що розмірено йшов з готовими до бою кулаками, джумми, з великими пальцями і чорними від лаку нігтями. «Чортова рука» — це була загальна думка знавців кулачного бою.

Після одного з походів я запитав Крюченка, що його примушує ходити на такі дикі розваги.

— Нудьга, Грицьку. Ходити більше нікуди. Та й силу дівати нема де. Ось книжки читаю. А поговорити про них нема з ким... Тому і йду на забавки.

Андрій працював у кустарній майстерні від сьомої години ранку до сьомої вечора. Він мене вражав своїм здоров'ям. Ніколи не чув я від нього скарг на втому. Зустрівшись років через двадцять (тоді він був уже відомим токарем по металу), ми пригадали молоді роки. Тут я дізнався від старого приятеля про секрет його постійної бадьорості.

— Завжди дуже любив свою справу. Не помічав годин. Таким залишився і зараз. Робота молодить і радує. Тобі буде дивно, в мене самий незрозумілий час — відпустка. Знаю добре, відпочинок потрібний. Днів зо три гуляю, висплюсь як слід. А там... Прийшли думки про станок... Починаю нудитись. Потім звикаю до відпустки. Читаю книжки...

Пам'ятаю, як Андрій скаржився мені, хлопчику, на відсутність книжок з токарної справи. Виданням їх ніхто не цікавився. А коли видавали, то злидєнними тиражами. Жив він самотньо в маленькій кімнаті. Якось він з охотою розповів про героїв п'єси Горького «На дні». Знав він її по окремому виданню. З великим сумом він читав сцени розмови Васьки Пепла з Наташею. Лука нашіптував Пеплу слова про щасливі вільні дні з коханою дівчиною, радив їхати в далеку сибірську сторону. Андрій закривав книгу, говорив про своє кохання, про мрії, про тяжкі нестатки, що зв'язували руки. Якось у неділю він закликав мене пройтися вулицею.

— Покажу тобі мою любов...

Звернув мою увагу на вікно будинку недалеко від Татарської вулиці. Тут була пекарня відомого товстуну Золотова. Виробництво, зви-

чайно, кустарне, як і по всіх тодішніх пекарнях. Славу Золотову приніс знаменитий «бабський» хліб, подовий, що випікався з підстількою з дубового листа. Хліб вражав своїм розміром — фунтів з десять, а ще більше смаком, неповторним, таким, що викликав добрий настрій у самих незадоволених скептиків, хліб, секрет випікання якого тепер зовсім забутий. Золотова охрестили «хлібним королем». Його дочка Валя, очевидно, справді вважала себе королівською дочкою. Ходила поволі, з пихою, з гордо піднятими очима, не дивлячись ні на кого. Вона була струнка й красива, з глибоким промовистим поглядом, завжди задумливим. Нею цікавився студент, що жив у цих місцях, син багатого купця. Я чув одного разу, як він заговорив про Валю зі своїм однокурсником:

— Краса її сумна, дивишся—і притихнеш відразу... Ось він, «геній чистої краси». І це поки не заговорить. Дві-три фрази—чари зникли, дурість так і пре... Міщанва — перший сорт.

Андрій не помічав цієї «міщанви». Герой в моїх очах, він довго стояв з боку від вікна своєї владарки, говорив зі мною та дивувався нерішучістю. Тільки хвилин через двадцять важкого роздуму наблизився до вікна й постукав. Закрита завіса трохи поворушилася. А ще за чверть години Валя вийшла і мовчки пішла вниз по Татарській. Андрій за нею слідком. Я залишився на місці. Він догнав її, щось говорив, потім вернувся до мене. Мовчки йшли ми додому.

— Горда... Не хоче вдень іти зі мною рядком. Сказала, щоб увечері в садок до них прийшов.

Він вірив, що його кохають, та бідність пере-

шкоджає щастю. Не знаю, чи довго зустрівся він з нею у вечірній час, коли їх не могли бачити сторонні. Наша сім'я переїхала на Дмитрівську вулицю, де батько знайшов «підходящу» квартиру, в підвалі. Але я відвідував стару школу. Треба було кінчати третій клас. Від шкільного товариша Льоні Тихоновича почув наприкінці весни, що «чорнуха» Валя вийшла заміж за вдівця, власника великого магазину на Лук'янівському базарі.

В цей магазин пізніше я забіг із цікавості: бажалося подивитись на красуню, що проміняла Андрія на купця. Власник виявився товстеним дядьком. Нагадав мені француза-ресторатора, знайомого з ілюстрації в «Ниве»: той же товстий живіт, великі товсті губи і неприємні, ніби погано приклеєні вусики, надто вже малі для величезної голови. Через розкриті всередину двері було видно підсобне приміщення, біля дверей застигла на місці хазяйка, тепер не Валя, а Валентина... як по батькові, я не знав. «Сумна краса» залишилась, але стала ще гордовитішою. Було парко. Якась чудернацьких квітів хустка закривала її плечі, світло-синя кофта і біла спідниця різали очі навмисністю, спеціальним підбором «осліпляючих» фарб. Згадав Андрія... Ось ці фарби, це дороге лахміття стали на перешкоді добрій людині до щастя, тихого родинного життя. Мене охопила злість і ненависть до зрадниці. Жадоба помсти була такою принадою, що ні про що інше не думав увесь день. Збігав до старого знайомого — коханого ставка, шубовснув кілька разів у воду, намітив підходящий до моїх намірів куш, витяг свій малий

ніж, яким застругував олівці, і вирізав рогатку. Забіг до шкільного товариша Петра Каменського, добув у нього шматок гуми. Рогатка вийшла добряча. Години півтори робив вправи — кидав гострі камінці. Ще раз викупався і повагом, обмірковуючи дрібніші деталі свого наміру, пішов до магазину. Бажалося, щоб «купчиха Валька», як я її тепер звав, підійшла до вікна, а тут я прицілюсь...

Дожидав дуже довго. Вечоріло. За моїм розрахунком, усе повинно скінчитися, поки запалять ліхтарі. А купчиха все не підходить. Аж ось з'явився біля вікна її чоловік. Я стояв на досить далекій відстані, але вдарив влучно (денна репетиція допомогла): велике скло тріснуло, камінець зачепив «француза» по голові. Що було далі, я не бачив, бо забіг у знайоме подвір'я. Лише вдома згадав, що дуже голодний, — бажання помсти так захопило, що про їжу забув.

* * *

Багато справжніх радощів уперше в моєму коротенькому житті приніс 1909 рік. Я був у третьому класі. В березні школа урочисто відсвяткувала сторіччя з дня народження М. В. Гоголя. Відбулося кілька дитячих ранків із читанням уривків з творів письменника. Я дізнався про благодійну силу сміху. Вдома, як звичайно, холодно, та це мало лякає. В голові симпатична пика чорта, що вкрав місяця з неба, та його приятельки, червонощокої повновидої Солохи. Їх відобразили в школі запрошені артисти. Добрячі були ріжки і хвіст, що прикрашали чорта.

З ним танцювала швидка весела Солоха, а далі поскакала на мітлі. З насолодою розповідав я про свої враження матері й сестрам. Сувора завжди мати після обіду сідала з шитвом за стіл і слухала, як я читав «Тараса Бульбу» або «Ніч під різдво».

Третій клас щасливо закінчив з похвальним листом,— він дуже порадував мене і всіх родичів. На листі були намальовані веселі герої Гоголя. Я не просто дивився на них, а вивчав кожну риску в обличчі Плюшкіна, Акакія Акакійовича, Хлестакова, Тараса Бульби, його синів. Одержав я і чудовий том повної збірки творів улюбленого письменника в розкішному виданні Вольфа. Все літо читав Гоголя — і про себе, і вголос.

Наприкінці серпня мати відвела мене в тільки що засновану вищу початкову школу на розі Великої Володимирської та Ірининської вулиць. Батьки вирішили, що тут я зможу вчитись, адже плати за навчання не брали. Я завжди заздрив гімназістам з їх помітною формою, якої хлопчики в звичайній школі не мали. Розповів про свої думки батькові. Він з серцем відказав, що гімназія — для панів, а «не для таких голодранців, як ми».

— Для нас ця штука не приступна. Так і запам'ятай.

З того часу я почував себе дуже незручно, як доводилося йти повз будинки Першої і Другої гімназій на Бібіковському бульварі. Більше намагався йти з другого боку і дивився на жовті стіни гімназій з тугою і безсилою образою. Неприступно, заборонено для мене — такі думки

з'являлися, коли я проходив і поблизу університету, що завжди притягав до себе колонами, яскравою червоною фарбою і веселими студентами в приємних кашкетах і тужурках. Вінцем моєї мрії було стати коли-небудь студентом.

У вищій початковій школі я і мати побачили дуже багато дітей, моїх однолітків. Другого дня я прийшов на екзамени. Мати побоювалась, що мене не приймуть,— надто багато було бажаючих вчитись у новій школі. Але я добре впорався з письмовими роботами. Усних іспитів не було. Мене прийняли. Це була радість, не так для мене, як для матері. Вчився я тут три роки.

Пригадую тяжкі для мене зими. За три роки батьки змінили чотири квартири — все з-за клятих злиднів. Одну з них на Керосинній вулиці, найдешевшу, ніяк не можна було натопити взимку. Пічки уперто не сприймали тепло. В такій двокімнатній квартирі з великою верандою ніхто не хотів жити. Отже за неї брали дешевше, ніж за звичайні приміщення.

В дитинстві я не знав, що таке рукавички,— їх у мене не бувало. Йти до школи не менш години, а якщо погода сердита, ідеш зі сльозами і довго не можеш відігрітися. І все ж я з радістю біг до школи: там було тепло. Повертатися додому, в холод, страшенно не хотілося. Роздягався лише на час обіду. Потім знову натягав пальто і при світлі задимленої лампи готував уроки.

Не везло мені з такою дисципліною, як «закон божий», і в цій школі. Вище трійки не заробляв. Похвальних листів більше не давали, незважаючи на відмінні оцінки з інших предме-

тів. «Як починається літургія?»—Це було страшне для мене запитання. Тут я плував у відповідях постійно. Що таке «проскомідія» — так і не зрозумів за всі роки навчання.

На другий рік школу перевели на Золотоворотський провулок, поблизу від Геоогіївської церкви. Класи були зручні і просторі. В новому приміщенні почав робити прекрасний вчитель, великий майстер своєї справи Михайло Якимович Светов. Які цікаві в нього були уроки! Врешта його різнобічність: з однаковим успіхом він викладав історію, фізику, російську мову. Завжди енергійний, підтягнутий, він без зайвих зусиль примушував учнів старатися з усіх сил. Він нагадував мого дорослого приятеля Андрія Крюченка: також любив усією душею свою справу. Михайло Якимович десятки років викладав у школі, але, дивна річ,— зовнішньо залишався майже однаковим. «Робота молодить»,—пригадувалися слова дорогого Андрія.

Светов був ще й шкільним бібліотекарем. Завдяки йому ми навчилися читати товсті книги. Він завжди казав:

— Тонку легше за все проковтнути. Ти ось бери товсту, тут потрібні праця, старанність. Виховуй себе на товстій книзі, на великій роботі.

Бібліотека в школі за тих часів була дуже добра. Директор Платон Якович Портнов любив художню літературу. Багато було класиків. Читали ми і книжки Короленка. На одному уроці директор прочитав нам «Всгники» і добре витлумачив зміст твору. Це була певна вільність, заборонена в стінах школи. Він же вчив читати

лише значні твори, варті уваги. Мене особливо приємно радувало, що Платон Якович говорив з нами, 13—14-літніми школярами, як з дорослими людьми.

— Адже ви не просто діти, ви діти з освітою. Отже, за розвитком вище багатьох неосвічених дорослих. Пам'ятайте про це і не принижуйте своєї гідності дурним пустуванням.

Було одне таке пустування, що завжди притягувало нас і звеселяло. Особливо його бажали після важкого й нудного «закону божого» та ще після географії. Здається, що може бути краще і цікавіше за географію! А наш учитель Дудник умів її обезбарвити до останнього ступеня. Ніколи не знаючи добре матеріалу, він дуже непевно навчав нас, плутав нещадно місцезнаходження міст і рік. Не знав часом, про що говорити, тоді переходив на малоцікаві оповідання з свого минулого. З географією ми були обізнані погано. З нетерпінням чекаємо кінця нудного уроку. Ось пішов піп чи географ. З класу ніхто не поспішає вийти. Два-три учні, більші на зріст, з байдужими обличчями зупиняються біля ящика для паперів. Ящики були дуже місткі й міцні, а паперів у них, звичайно, не було. Поруч ідуть школярі, нижчі на зріст. Раптом високі хапають малих і кидають у ящик. Лунає команда: «Мала куча!» Кілька секунд— і півкласу борсається на підлозі навкруги ящика, що став пірамідою. Якщо галас стає дужчим за звичайний, швидко заглядає в двері шкільний інспектор Петро Семенович. Його обов'язком було наглядати за дисципліною в усіх класах. Його побоювались. Один погляд — і «мала

куча» розліталася. Він робив вигляд, наче нічого не примітив, інакше треба було б говорити з багатьма батьками, а це — зайве навантаження. Іноді, бувало, клас виділяв окремого наглядча, що слідкував за тим, чи нема поблизу інспектора.

Законовчителя не любили за його причіпки, скупі оцінки та за звичку підходити ззаду до учня, щоб боляче плеснути його зверху у вухо вказівним пальцем. А палець у попа нагадував деревинку. Після його уроків «мала куча» робилась особливо великою.

Я вже був у третьому, випускному, класі, коли в школі організували струнний оркестр з 15 учнів. Грав я на мандоліні. Маленькі музиканти так захоплювались репетиціями, що не хотіли йти додому. Оркестр дав багато щодо музичної освіти і учасникам його, і слухачам: в репертуарі були твори класиків, вальси Штрауса.

Востаннє я грав в оркестрі на випускному вечорі нашого класу. Прощався зі школою з великим жалем. Вже усвідомлював, що дитинство скінчилося. Батьки іноді говорили, що треба шукати мені роботу. «І так шість років провчився, пора й честь знати»;— промовляв не раз батько. Майбутнє здавалося мені страшним. Що я буду робити? Де служити? Як рятуватися від голоду? В 14 років несподівано для себе довелося стати дорослим.

Свою змушненість недавні школярі відзначили прогулянкою на Хрещатик після восьмої години вечора, тобто в «недозволений для школярів час».

ХРЕЩАТИК

Гарний сьогодні Хрещатик з асфальтованою просторою мостовою, стрункою алеєю дерев з обох боків вулиці і велетенськими будинками, що сяють білизою і нарядністю.

Старий Хрещатик загинув під час недовгого панування фашистів. І тільки якимсь чудом залишилася низка будинків з правого боку, як іти від площі Сталіна до площі Калініна, і з цього ж боку — від рогу вулиці Леніна до бульвару Шевченка. Та ці будинки не дають повної уяви про старий Хрещатик.

В ньому нічого не було величного, вражаючого. Бруківка з двома трамвайними коліями, одно-та двоповерхові дуже непоказні будинки, пофарбовані в казенний жовтий колір, на зразок відомих «Присутствених місць» на площі Богдана Хмельницького, що існують в іншій якості, але в колишньому вигляді, і зараз, численні візники, деренчливі трамваї, відсутність регулюючих рух постів, повна воля переходу вулиці де завгодно або навіть ходіння посеред бру-

ківки — ось і весь колишній Хрещатик. Як не дивно, а було в ньому щось ліниве, надто врівноважене в буденні дні. Мабуть, тому, що контингент вільних від роботи і порівнюючи небагатьох ділових людей був не такий вже великий, рухався він дуже спокійно. Увечері Хрещатик ставав жвавішим лише в теплі літні дні. Зимом, годині о десятій вечора, бував і зовсім безлюдним.

Зате в неділю у будь-яку пору року центральна вулиця жила повнокровним життям. Багато можна було зустріти молодих робітників і робітниць, інших представників тих верств, яких чиновники й дворяни звали «простолюдинами». Не було нестачі і в п'яних громадянах. Жоден святковий день, як правило, не обходився без бійки. Схоже було на те, що поліційне начальство доброзичливо ставилося до таких порушників громадського спокою, і поліція приходила лише тоді, коли бійки набували надто великих розмірів. Траплялось, звичайно, що втручався городовий зразу ж, як починався герць. Це бувало в тому випадку, коли хтось із порушників у запалі боротьби розбивав скло у вітрині якогось магазину. Тут вже набував сили грізний захист священної торгової власності. А коли просто обивателі лупцювали один одного — в цьому нічого особливого й протипоказаного не було.

Я часто спостерігав, як дві робітниці, мешканки нашого будинку, старанно готувалися до гуляння на Хрещатику, прасували свої чепурненькі недільні сукні, а до великих свят дбали про нове вбрання або намагалися перелицювати, обновити старе. Щось було зворушливе в тому,

як вони після непоказного робітничого одягу надягали все чистеньке, по можливості нове. Прогулянка Хрещатиком, іноді сеанс в кіно, можливість милуватися чудовим вечірнім Дніпром з висоти Царського саду — от і всі нехитрі втіхи, завжди однакові і все ж не менш привабливі, вражаючі, такі, що відводили хоч на кілька годин від звичного оточення. А це оточення було жахливе. Дівчата займали куток у якоїсь невдахи-бабусі. Спали вдвох на залізному ліжку, розрахованому на одну людину. Робили на тютюновій фабриці. Сьогодні робота на такій фабриці приваблює багатьох: в цехах чисто, процеси не дуже важкі для засвоєння, робота саме чисто жіноча, як і на кондитерських фабриках. Але в ті часи кожную робітницю тютюнового виробництва міщанство презирливо називало «табакрошкою». Це слово було рівнозначне терміну «повія». Вже «карамельниця», хоч теж особа не зовсім чиста з погляду кумась-плетух, але все ж поважалася незрівнянно більше, ніж «остання табакрошка». Мені жаль було дивитись на дівчат-сусідок, — вони так гірко плакали, коли їх хтось обзивав таким прізвиськом. Вони намагалися запевнити:

— Ми робимо в пакувальні і зовсім не кришимо тютюн.

Їм не вірили і далі таврували ганебними словами. Я якось спробував захистити дівчат, на яких визвірилась жінка шевця. Але підійшов її п'яний чоловік і відштовхнув мене до стінки одним стусаном.

Багато таких і подібних до них дівчат можна було зустріти в свято на Хрещатику. Простора

затишна вулиця, одна з небагатьох в Києві, добре освітлювалась високими електричними дуговими ліхтарями. Спеціальні вуглики давали яскраве, приємне світло.

Можна було побачити на Хрещатику в неділю і солдатів, що мали записки про звільнення на день. Святковий настрій псували їм зустрічі з якимсь генералом: доводилося за кілька кроків ставати «во фронт» і чекати, поки вельможний начальник пройде мимо. Зустрічалися такі генерали, що тільки й дожидались, до чого б причепитись, дивлячись на козируючу «сіру скотинку». Тому нічого нема дивного, що солдати дуже рідко вдень йшли по Хрещатику із знайомими жінками чи подругами,— здебільшого поспішали залишитись на самоті якнайдалше від ненависних начальницьких очей. На прогулянках претендували на першість, намагалися «задавати тон» дрібні чиновники і конторники з різних установ. Скільки пиhi було в якійсь непомітній в інших умовах, молодій людині, що натягла кашкета з чиновницькою кокардою. Серед кавалерів, які вели під руку своїх дам серця, була певна частина робітників прилавка, або, як їх тоді величали, прикажчиків. Сьогодні наші радянські продавці рівноправні з усіма іншими громадянами, їх праця шанується, як і всяка інша. Не те було до революції: «прикажчик» — слово зовсім неприємне в лексиконі дворян і поміщиків. «Вигляд прикажчика», «манери прикажчика» — такі визначення давалися людям, що порушували кодекс дворянських уявлень про зовнішність і поведінку. І, звичайно, прикажчик у магазині, особливо молодий, був і для хазяїна,

і для покупців «дрібною сошкою», «лакейською душею», нікчемою. Найбільш удачливі з прикажчиків, з тих, що навчилися обкрадати хазяїв, дбали набити якнайбільше кишені і самим вибитись у хазяйчики. Чесним шляхом жоден з них розбагатіти не міг.

Як обов'язковий асортимент на Хрещатику були репрезентовані поліційні чини — городові, з розрахунку: на кожному розі по одному стражу. Тут розмах у царської влади був величезний. Не лише на Хрещатику, але й на більшості інших вулиць зазначений принцип суворо дотримувався. Солідарність у цієї публіки була виключна. Попався, приміром, якийсь порушник, не виконує наказу городового, той дає свисток, і зграя «фараонів» налітає з усіх боків. Тут вже потерпілому ніхто не допоможе: поб'ють добре ще по дорозі в участок, а що буде далі, про те краще мовчати.

Вечірній святковий Хрещатик на вигляд був дуже приємний. Здавалося, тут зійшлися люди, далекі від тяжких матеріальних нестатків, радісні, закохані в цей простір вулиці, в загальне темпераментне піднесення, люди, що живуть напрочуд милим життям, без турбот про щоденну їжу, про квартирну плату та інші дуже прозові, а втім, обов'язкові речі.

Той самий швець, що під сердиту руку вдарив мене за неввічливі слова на адресу його жінки, якимось, в доброму настрої, побачив мене на Хрещатику і став повчати, як треба жити на світі. Він любив учити інших — в нього був нахил до глибокодумного філософствування. Зараз він звернув мою увагу на гомінкий натовп:

— Дивись... Дивись краще... Ну... Бачиш, скільки людей. І всі жити хочуть. І всі їсти хочуть. Та не просто їсти, а смачно... Та не просто жити, а багато, з грошима жити... І живуть, звичайно... як хто вміє. А ось вміти — це штука.

Він замислився. Питаю:

— Яка штука?

— Закон життя треба знати. Відомо який... Души інших, бо тебе задушать! — І він засміявся від усього серця, радий, що зробив важливе відкриття та ще здивував співбесідника-хлопчика.

— А що ж робити задушеним?

— Що? А ось дивись на той бік.

Вечоріло. Я дивився на протилежний бік Хрещатика і нічого особливого не бачив.

— Скільки тобі років?

— Чотирнадцять.

— Я в твої роки... Здоровий хлопчисько, а ні чорта не знаєш. Дивись... Кого більше — чоловіків чи жінок?

— Жінок.

— Ось вони і є задушені.

Я нічого не розумів. Швець з посмішкою дивився на мене.

— Воістину дурноверхий. Та це ж усе повії. Життя не зовсім їх придушило, але душить і вдень, і вночі, ось і ходять, чіпляються за життя... І все-таки задушені...

Швець у той вечір добре просвітив мене. Від нього я дізнався, що є на Хрещатику неписаний, але твердий закон: з того боку, де чотні номери, від рогу Прорізної до Думської площі порядна

жінка може йти лише з мужчиною; якщо гуляє сама,— то вона повія. Цей закон особливо почав діяти після придушення революції 1905 року. Раніше, до початку ХХ віку, в Києві була чимала кількість публічних домів, наприклад, на Тверській-Ямській. Та от якийсь губернатор, захожий до таких домиків, дістав розрив серця, розважаючись із своєю дамою. Його наступник наказав «усунути заразу», міркуючи, як видно, що таким шляхом збереже життя багатьом майбутнім губернаторам. Віднині вся проституція зосередилась на правому боці Хрещатика. На місці офіціальних публічних домів з'явилися неофіціальні, не дозволені на папері. Поруч з нашим будинком на Софіївській була довга одноповерхова споруда в дворі—місцеперебування «веселих дівчат». Іноді вони просили мене почитати що-небудь «сердечне». Називали книжки, які лишилися в пам'яті. Я розшукував якийсь «р'оман» і читав уголос багато сторінок. Мені здавалося, що нічого поганого в моїх слухачках нема, більшість з них навіть дуже лагідні й симпатичні. Мене лише вражало, що по вечорах деякі з них в п'яному вигляді, позбувшись відвідувачів, гірко плакали, згадували про зникле щастя і загублену долю.

Швидко я зрозумів, що про цих жінок говорити в порядних родинах не прийнято, а хлопчикам взагалі не можна навіть згадувати.

Був випадок, що і мені довелось взяти участь в житті правого боку вулиці. Дві нафарбовані жінки накиннулись на худорляву дівчину з криком:

— Чого лізеш сюди? І без тебе вистачає!

— Я йду по своїх справах, заважати вам не збираюсь.

— Знаємо, «по своїх...» А якщо ти порядна, не ходи сюди, забирайся на той бік!

Вони почали штовхати дівчину в спину, гнали на брук. Вона вхопилася за мене:

— Хлопчику, ходімо зі мною.

Я пішов. Узяла мене під руку. Тепер уже жінки не звертали на неї уваги,— закон виконано, я врятував дівчину.

Швець мені потім пояснив, що з-за мене до дівчини жодний чоловік не наважиться підійти. Правило таке: користуйся лише одиначкою.

Я запитав худеньку супутницю, що примусило її, самотню, йти по правому боці. Небагато-слівно, дуже поволі відповіла:

— Хотіла спробувати...

Мені стало не по собі:

— Навіщо це вам?

— Мати сухотна. Братик, сестра голодують.

Як я бажав допомогти бідній дівчині! Ми ішли недалеко від мого будинку. Попрохав її зачекати хвилинку. Побіг додому. В мене були таємно приховані три п'ятаки «на морозиво». Взяв їх. Попрохав ще в матері п'ятака. Вона спочатку забурчала, що тиняюся пізно по вулицях. Нагадав, що я вже не школяр. Мовчки простягла монету. Яке щастя! Я зміг віддати дівчині цілих двадцять копійок. Зробив це лише тоді, як підійшов до її дому. Бажалося побачити, де вона живе. Вона не знала, що й казати. Взяла мою руку і міцно потиснула. Потиск цей запам'ятався назавжди: був він безмовно-промовистий... Тут і радість визволення від голоду, сум, що допомога

прийшла ненадовго, здивування, що врятував хлопчик, ніжна вдячність. Я захопив її за руку, став прохати:

— Не ходіть більше туди. Я потурбуюсь, буду все для вас робити.

І я робив... Тягав у матері пшоно, борошно, що попадеться, і все віддавав нещасній родині. Зрештою я зробив найбільше, що тільки було в моїх маленьких силах: попрохав дівчат з тютюнової фабрики влаштувати на роботу мою знайому. Вони спочатку відмовили. Але вже другого дня знайшли мене й повідомили, що звільнилося місце. Отже, з моєю допомогою худенька Наталка стала «табакрошкою». Невеселе становище, та все ж краще за правий бік Хрещатика.

Бачив я на цьому боці ще одну пам'ятну сцену. Якийсь товстий, п'яний, високий пан зібрав навкруги себе багато жінок, говорив промову:

— Дівчатка мої дорогі! Я паскуда. Така ж проститутка, як і ви, тільки гірша. Ви продаєте себе, щоб не здохнути з голоду, а мені все мало, все тягне до золота, продаю совість, душу, переконання... За цю ось паршиву пачку.

Він витяг пачку «червоненьких» — асигнацій по десять карбованців, одержану, мабуть, з банку, заклеєну паперовими стрічками навхрест. Жінки завмерли, і лише очі стали більші, ніж звичайно. Білява дівчина в червоно-жовтій хустці, склавши руки, сказала, зосередивши в словах усю силу прохання:

— Дядю хороший, дайте хоч одну, тиждень відпочину... Не жалійте, бог вам ще дасть.

Він розгнівався:

— Ось що дасть! — І він підніс її дулю.

З ним, здається, всі погодились. У всякому разі, жодного заперечення не чути було. А товстун раптом зареготав:

— А справді... На десятку скромно два тижні прожити можна самотній дівчині. Чорт з ними, хай буде так, віддам.

— Мені, мені!..— почувся такий галас, якого я ще не чув.

Погано прийшлося б добрячому панові, якби в справу не втрутився постовий.

— Розійдись! Порядок щоб... Що трапилось, ваше благородіє? — звернувся він до пана, козираючи не так йому, як пачці грошей.—Очі його вп'ялися на їх кольоровий блиск.

— Хочу дівчаток відіслати на спочинок. По десятці на душу.

— Жирно буде.

— А от хочу... І ти, брате городовий, не лізь.

— Слухаю, але порядок... Гей, ви, пташки!..

Ставай по одній.

Він установив чергу, ретельно слідкував за тихим порядком. Жінок набралось кілька десятків. Кожна підходила до товстуна, він витягав з пачки новеньку бумажку, промовляючи:

— Візьми, душко... Тобі, душко... Відпочивай, душко...

Черга підійшла до кінця. Залишився один городовий. Теж простягнув руку.

— Ну й тобі, брате. Одну, як усім, ще дві за порядок.

— Рад старатися, ваше благородіє!

Жінки знову скупчились біля свого благодійника. В руці в нього ще лишилась якась частка пачки. Він підморгнув їм, киваючи на городо-

вого, ніби давав зрозуміти, що піднесе йому пілюю, і скомандував:

— Душки, лови! — І кинув останні гроші.

«Порядок» тріснув, як вибита шибка. Жінки плазували по землі, вириваючи одна в одної бумажки, городовий теж підхопив на льоту одну, ще кілька вирвав у жінок. Товстун обурився:

— Стій! — Він так заревів, що всі замовкли. — Ти, брате, лапу не простягуй, — він узяв за рукав наглядача за порядком, — навіщо видираєш?

— Вони такі, що можуть потім ще вимагати з нас, — сказала якась низенька не то дівчинка, не то жінка.

— Ось як? Ти, брате, дивись... Держи закон. Прийду вдруге, перевірю. Не буде скарг — і тобі перепеде. А якщо хоч одна... дивись мені.

— Слухаю, ваше благородіє!

— Ну, ось... Спокійної ночі, душки.

— Спокійної ночі, татку. Спасибі тобі! Дай боже більше тисяч!

Він ішов до візника. Почувши останні слова, повернувся, — видно, до господа був небайдужий:

— Бог? Ось що він дасть, — і знову, вже з реготом, показав свою величезну дулю.

Всі захоплено заревіли від сміху. Постовий пішов на своє місце. Одна з жінок запитала його:

— Хто такий цей дядько?

— Письменник якийсь чи газетяр...

— Як прізвище?

— А хто його зна. В Печерському районі живе. Іншої частини.

Відбувся цей випадок у 1912 році. Незабаром мої рідні переїхали в другий район, і я на Хре-

щатику бував рідше. Чув оповідання, що той самий письменник-газетяр неодноразово викликав екстаз своєю доброзичливістю й бажанням дати спочинок «душкам». Якось у розмові з ними признався, що в молоді роки його врятувала «пропаща жінка», а він добро пам'ятає. Дарував він свої пачки, як виявилось, у дні «великих гонорарів». Перед самою революцією пропився доценту, зійшов нанівець і тепер уже приходив до старих знайомих «душок», випрохував копійки. Йому охоче давали.

* * *

Якось до мене на правому боці підійшов суворий суб'єкт, схожий на класного наглядача.

— Ти чого сновигаєш після восьмої години? З якої школи?

— Я кінчив школу навесні.

Наглядач щось забурмотів і пішов далі. Їх завжди з десяток можна було бачити і на правому, і на лівому боці. Не забуду, як одного разу я побачив на правому боці свого колишнього класного наглядача Петра Семеновича, що лякав малих школярів своїми маленькими окулярами. Крізь них сягав під шкуру гадючий погляд наглядача. Він ішов рядком з нафарбованою жінкою. А як він учив нас бути високоморальними та доброчесними!

Іноді вранці по понеділках я бігав на Хрещатик подивитись, як прибирають вулицю. Безліч недокурків, паперів, обгортки з цукерок, пробки, розбитих пляшок, сірникових коробок і навіть консервних банок... Хрещатик усе приймав.

Дивно було бачити пустельну вулицю, де царювали двірники з мітлами. До восьмої години ранку сміття було прибрано й звалене в ящики у дворі. І лише окремі людські екземпляри, що пилячили десь усю ніч, хвацько мчали на рисаках, а іноді компанією брели через Хрещатик до Бесарабки, щоб там у ларку напитись квасу та зїсти бублика — це була приємна ранкова втіха для першого-ліпшого багатого гультья.

Хрещатик показав мені зворотний бік зовнішньо нарядного обличчя і вулиці, і людей, і всього нескладного буття простих людей, що мали щастя належати до киян.

«Души інших, бо тебе задують!» — Я довго не міг забути афоризм шевця-філософа.

„ПАНОВЕ КРАМАРІ“

Придивлявся я часто до городового, що стояв на розі Софіївської вулиці і Михайлівського провулка. Звали його місцеві мешканці «Басилом». І справді, постовий відзначався громовим басом, трохи надтріснутим, але поважним, розкоштним, чутним у межах від Софіївського собору до Думської площі. Хоч вулиця вважалася центральною, рух тут був, за словами постового, «неважний, навіть дохлий». «Басило» ходив від рогу до рогу, похмуро дивлячись улітку, як на карнизі другого поверху в одному з будинків вуркотіли голуби. Але коли з'являвся якийсь вид транспорту, «Басило» застигав на місці, нагадуючи пам'ятник-велетень з пихатою, задертою високо вгору головою. Через багато років я побачив у Ленінграді пам'ятник «миротворцю» Олександрю III на площі Жовтневого вокзалу з написом на п'єдесталі «Пугало», — зразу пригадався «Басило».

Вартував він здебільшого звечора, години від десятої. В сім ранку здавав пост і йшов до

найближчої крамниці. Коли вона ще була зачн. нена, стукав у залізну штору, проказуючи: «Па. нове крамарі, порал!» Власник відчиняв свою тор. гівлю. Таку ж операцію «Басило» робив і в кількох інших крамницях, що перебували на до. рученій йому території. Родичі крамарів поспіша. ли до пекарні на Михайлівській, приносили в ко. шиках свіжу здобу та хліб. Іноді прогулянки до пекарні відбувалися двічі-тричі, залежно від об. сягу споживачів і міцності підприємства. «Баси. ло» одержував у кожного дрібного крамаря свою частку — одну-дві булки (брав він, як твердили обивателі, «скромно, по-божеському»). Потім по. важно простував додому.

Я дивувався, яка сила дрібних крамничок, особливо з продуктовим крамом, була розкида. на по всіх вулицях, що оточували Хрещатик. І не лише Хрещатик...

Розмовляючи зі мною на цю тему, мій стар. ший друг Андрій Крюченко пояснював:

— Крамар живе надією стати купцем, розба. гатити. Ти подивись на них,—що це за бражка... Ось Матвеев, сторожував у контрольній палаті. Збирав років з двадцять гроші, нашкріб якусь суму. Найняв приміщення. Торгує. Покупців де. сяток на день. Таких крамничок скільки хоч до твоїх послуг. Кожний має надію на свій талан. Жде рік-другий. Іноді протягне більше. А часті. ше — лусне, як риб'ячий пупир, і дуже швидко.

Згаданий Матвеев мав порівнюючи велику крамницю на Мало-Житомирській, торгував ро. ків п'ять, був багатший за інших своїх конкурен. тів. Але ось відкрився новий гастрономічний ма. газин недалеко від нього. Розгон великий, діло

вів справжній купець-товстосум. На цій вулиці, крім Матвеева, було ще три невеликих крамнички. Купець швидко з ними упорався: в своєму магазині знизив ціни на крупу, цукор, ковбасу і деякий інший крам на одну копійку. Дуже швидко крамарі розгубили своїх покупців. Дві торгівлі закрилися через місяць, Матвеев тримався більше — місяців зо три. Його врятував якийсь інший шукач щастя, купив крамницю «за описом»: весь крам був переписаний з зазначенням продажної вартості. Вийшло щось на півтора карбованців. Звичайно, таку суму Матвеев не одержав, йому дали лише сто — й тим був задоволений. Випадок з Матвеевим ретельно обмірковували місцеві жителі, про це знало і дитяче населення трьох вулиць, що були поблизу.

Після чергового переїзду моєї сім'ї я зустрів знову невдачу «купця» Матвеева. Дізнався, що він за рік встиг відкрити торгівлю на Бульварно-Кудрявській вулиці, — прогорів, тепер переїхав на Лук'янівку, на Половецьку. Тут справи були надзвичайно погані. Два-три покупці в день — де тут розбагатіти. Були відвідувачі й іншого гатунку, про них Матвеев слізливо розповідав дітям, що сиділи на східцях його крамниці:

— Ось записка... Живе хто його знає де, на Юрківській, а сюди дорогу знайшов.

Матвеев надів окуляри і почав поволі читати: «Вельмишановний Арсенію Спиридоновичу! Прошу відпустити через подателя цього фунт цукру-рафінаду, півфунта тютюну для куріння і, якщо ласка, пляшечку казенного винця. Розрахунок у найближчі три тижні. У передбаченні

вашої люб'язності залишаюсь з почитивістю й благоволінням до вас потомствений почотний дворянин Занаревський».

Урочистість останніх слів зробила на дітей певний вплив. «Дворянин»—це офіцер, полковник, великий чиновник.

Матвеев, скаржачись, тоненьким тенорком розповідав:

— Був чиновником. Пропився, прокрався, ледве від суду живий пішов. Вигнали, як пса. Понабирав у всіх крамарів на Юрківській. Тепер знайшов шлях сюди.

Все це «пан крамар» говорив у присутності посланця від Занаревського, хлопчика років п'ятнадцяти. Він став прохати:

— Дядя Матвеев, дайте, будьте ласкаві. Батько й мати дуже просили.

— Що? Дати горілки?

— Ні, не треба. Інше...

— Іди геть. Скажи, що я сам швидко буду писати такі записки...

Хлопець не йшов. Він простягнув руки до Матвеева:

— Дядю... Дайте шматок хліба...

— Що? В записці нема про хліб.

— Дайте мені. Я не їв цілий день.

Діти теж почали просити крамаря. Той, поміркувавши, виніс хліб. Відрізав від нього велику скибку:

— На! Тільки сідай тут, сам їж. Що залишиться, однесеш додому.

Хлопчик сів біля дітей і почав поквапливо їсти. Швидко він закашлявся. Матвеев дав води. Хлопчик став їсти спокійніше. Доброзичлива

Катя побігла додому, принесла йому булочку, подобришав і Матвеев — підніс шматок ковбаси. Молодший Занаревський важко піднявся,—видно, їжа надала ваги в схудлому тільці,—мовчки постояв, потім усміхнувся. Зразу ж посмішка зникла, ніби згадав про щось важливе, простяг руку за хлібом, який був у руці Матвеева. Той віддав, і хлопець побіг додому, швидко обернувся і голосно здалеку крикнув:

— Спасибі, дядю Матвеев!

Таких записок крамар одержував кілька в день, не лише від Занаревського. Одне літо він утримався в своєму підприємстві. Восени крамничку продав з усім крамом за п'ятнадцять карбованців.

Після принизливих прохань Матвеев повернувся на стару посаду сторожа і більше не мріяв про купецьке звання.

І все ж, незважаючи на можливість швидкого краху, число «панів крамарів» не зменшувалось. На зміну вибулим із строю приходили інші. Траплялись серед них більш спритні, засліплені жадобою наживи, що не гребували темними шляхами. Довга вулиця Глибочиця була уславлена великою кількістю злодійських «малин», так добре замаскованих, що майстри карного розшуку безпорадно розводили руками.

Багато обивателів добре знали, що крамниця Селезньова, яка містилась на Глибочиці, ближче до Подолу, процвітала завдяки тому, що хазяїн давав притулок одній із самих бойових, численних, добре збитих «малин». Цього не знала лише поліція. Місцеві постові були завжди бажаними гостями у крамара. Той не скупився на

частування і подарунки—Селезньов був для поліції людина «своя», «благонадійна», «поза всякою підозрою».

Міцно себе почували хазяї «бакалійно-колоніальних товаоів», що засіли в робітничих районах — на Шулявці та Солом'янці. Вони відпускали хліб, цукор, ковбасу в борг, «до получки», за це мали «процента». Отже, виживали хижакі, що вміли зубами видирати здобич і відгризатися від таких же, як і самі, конкурентів.

Цікаво, що коли почалася війна 1914 року, ці дрібні підприємці, призовного віку, зуміли влаштуватися робітниками на заводах оборонного значення та на залізниці. Не дивно, що серед них поліція мала надійні кадри своїх агентів-інформаторів. Той же Селезньов, молодий, квітучого здоров'я чоловік, вважався слюсарем в залізничних майстернях, насправді був чорноробом. Жінка його торгувала в крамниці удень, чоловік — увечері. Його відвідував не лише постовий, але заходив і надзиратель району, поважаючи пана Селезньова за добрий асортимент напоїв. Офіційно продавати горілку дрібні крамарі не мали права. Та цей закон ніяк не виконувався: відпускали «зеленого змія» з-під поли.

ЄВРЕЙСЬКИЙ БАЗАР

Мальовниче видовище являв собою базар, що просторо розкинувся на перехресті кількох магістралей, недалеко від вокзалу, звався в путівниках Галицьким, а в просторіччі був відомий як Єврейський. Великі магазини переплуталися тут з безліччю ларків, прилавків на відкритому повітрі, а то й просто з крамом на землі. Довга низка селянських возів була важливою ланкою в базарній метушні. Між возами і ларками сновигали різноманітні шахраї та злодії, — вони «працювали» так чисто, що потерпілі не завжди відразу виявляли пропажу.

Неодмінною приналежністю цього жвавого місця були «обжорні ряди». Вариво готувалося на місці або приставлялося з дому досвідченими перекупками-кухарками. Про смак їжі ніхто не питав, справу вирішувала ціна. Споживачів завжди вистачало з надлишком. Тут зустрічались жебраки в найнеймовірнішому лахмітті, напівжебраки, які нудили світом без роботи і «без певного містожителства». П'янички різної вдачі,

мешканці горьковського «дна» були тут першими людьми. Перед ними догідливо викладали свої скарби кухонні майстерниці. В більшості своїй ці дами нагадували жінок, яких народна фантазія примушувала літати у вільний від роботи час на мітлі — в напрямку місяця й зірок. «Обжорний ряд» функціонував дуже пізно. Після довгого робочого дня сюди приходили одинаки-пролетарі, позбавлені домашнього затишку і харчування. Тут вони зразу обідали й вечеряли. Деяким така закуска обходилась дещо дорожче: вони харчувалися «до получки», в борг, зате потім повертали з процентами.

Обслуговував Єврейський базар будь-яку клієнтуру. Враховувались і культурні запити мас. Було кілька прилавків з книжками й брошурами. Найбільш ходовим товаром були чергові щотижневі випуски пригод «знаменитих сищиків». Нат Пінкертон, Нік Картер, Шерлок Холмс — ось найбільш популярні владарі читацьких душ, пов'язаних з Єврейським базаром. Нові книжечки надходили звичайно до газетярів у неділю, а вже в понеділок, вівторок продавались букіністам на базарі. Тут же за зниженою ціною (замість п'яти копійок за три) йшли до нових покупців. Серед них почесне місце займали школярі. Вони жертвували кровні копійки, одержані від батьків на сніданок і зошити, на придбання захоплюючих описів пригод улюблених героїв. Сищицька епідемія розвивалася у загрозливих розмірах. З'явилися нові видавці, нові герої. Промайнув на деякий час «американський сищик Джон Вільсон». Привернув увагу благородний герой, відображений у модній «Пещері

Лейхтвейса» (багацько випусків). Багато читачів мріяли про більш дорогі й великі розміром випуски «Пригод російського сищика Івана Путиліна».

Пам'ятаю, один з путилінських описів попав до мене, і я його довго зберігав, як надзвичайну рідкість. Книга, розміром схожа на тонкий ілюстрований журнал, вражала своїми потрясаючими граматичними помилками. Надрукована була в Києві, в маленькій друкарні, що містилась на Столипінській вулиці, недалеко від Єврейського базару. Про це я дізнався від знайомого конторника друкарні. Виявилось, що старший наборщик серед біжучої роботи найшов час, щоб набрати написаний приятелем-студентом черговий путилінський подвиг. Коректора не було — наборщик поспішав скоріше надрукувати твір, щоб зробити це без хазяйського ока. Друкар, приятель наборщика, увійшов у товариство. Переказували, що студент-автор від душі реготав, читаючи такі переноси в книзі, як «захрип-пів», «нар-рвав». Герой був у кількох місцях охрещений по-різному: Путилін, Путилькін, Путильник. Книга не знала рішуче ніякої цензури. Не пішла вона і в звичайний продаж. Пробний тираж — сто штук — потрапив прямо на базар, на розкладку. Розійшовся за один день. Спритні ділки зуміли ще «сунути» кілька сот примірників. Може, «Путилькін» ще зміг би фігурувати на ринку, але кричуща неписьменність книжки швидко відштовхнула навіть мало вимогливого читача.

Торгівля детективними опусами значно підупала після того, як була надрукована талано-

вита стаття К. І. Чуковського «Нат Пінкертон і російська література». По багатьох школах вчителі, користуючись цією роботою відомого критика, пояснювали школярам усю нікчемність сищицьких пригод, вигаданих, щоб понабивати кишені хитрих, пожадливих видавців та ремісників-авторів.

Жодного дня не було, щоб торгівля обходилась без скандалів. Типовими були добре відомі, стандартні сцени, тим не менш завжди нові та цікаві.

Підходять, приміром, три приятелі до продавця битої птиці, якогось дядька з Борисполя чи Василькова. Продукція лежить у двох мішках. Один розкритий напоказ, другий, зав'язаний, стоїть поруч. Один приятель, покупець, починає торгуватися, ще один заводить з ним суперечку з-за ціни. Продавець бере найенергійнішу участь в обговоренні питання. Чутно голос одного: «Ну, що ж, купляй». Третій приятель стоїть збоку, він сприймає ці слова як команду й обережно підхоплює зав'язаний мішок. Коли дядько здійснює галас, зустрічає лише співчуваючий регіт, та не просто якийсь собі сміх, а довге іржання, під час якого інші два-три приятелі не дрімають, і бачиш — раптом сміхун міниться в обличчі, і радісна посмішка згасає, губи судорожно кривляться, бо самого обікрали. Городові, звичайно, в такі «дрібниці» не плутались і лише настирливих потерпілих вчили:

— Не лови гав, халяво! — або щось подібне до цього.

Скрізь, по всіх кутках базару, можна було бачити людей, що продавали й купували носильні

речі і взуття будь-якого вигляду і якості. Не хотілося вірити, що можуть бути покупці такого краму, як діряві калоші чи пантофлі без підборів. Але це були ходові речі і знаходили свого бідолашу, викинутого за двері нормального існування, змушеного задовольнитися речами, схожими з його власним буттям.

Окремий сорт комерсантів складала продавці годинників. Свою продукцію вони вміли піднести солідно, байдужим поважним виглядом доводячи, що тут, мовляв, міркувати ні до чого,— товар в наявності, реклами не потребує. Добра половина годинників відзначалася чудовою властивістю: вони дуже добре йшли в руках продавців; потрапляли до покупця і теж перебували в такому стані одну-дві години, поки задоволений власник був уже далеко від базару. Потім годинник чудодійно зупинявся. А коли потерпілий ніс його до часового майстра, то чув відразу запитання:

— Ви його на товкучці купили? Зрозуміло.

Серед базарних годинникарів довгий час мав популярність один фахівець по сталевих пружинах. Дехто запевняв, що він їх робив з чого завгодно, тільки не з сталі. Інші резонно протестували і доводили, що пружина, безперечно, сталева, інакше годинник не рушить, от тільки сталь ця нічого спільного з пружиною для годинника не має. Фахівець, виготовляючи пружину, давав гарантію, що хід на півтори-дві години забезпечений. Цей винахідник ніколи особисто на базар не приходив, свою численну клієнтуру приймав удома, тут-таки викликав до життя мертві механізми годинників. Іноді потерпілий знаходив

продавця, в якого «на ходу» купив годинника. Той, звичайно, твердив, що бачить співбесідника уперше, а якщо нажим був особливо сильний, то у відповідь сипались переконуючі слова:

— Кожний влаштується, як уміє. Я тебе не примушував купувати. Хочеш жити — рви підметки на ходу! А взагалі, йди до біса, бо заробиш по шії.

У самій середині торжища звертала увагу благодійниця цих місць, знаменита Залізна церква. Знавці твердили, що святилище справді збудовано з заліза, а цегла зверху додана для декорації. Прості люди твердо вірили, що церква міцна, як залізо, і буде стояти у віках. Вигляд у неї був зовсім непривабливий. Покрівля, безумовно, залізна та пофарбована в неприємний сіро-червонуватий колір, вицяткуваний брудними смугами, ніби зверху хтось поливав її поміями. Її ніколи не ремонтували, — прибуток і так давала справно. Обслуговуючий персонал тув жив привільно, в своє повне задоволення. В церкві завжди було повно, хоча й не стабільного народу, а мінливого, все нового. Зайшов, припустимо, якийсь покупець чи продавець просити в господа удачі, перехрестив лоба, постояв п'ять-десять хвилин — і досить. Його зразу ж змінє другий чи друга. Але жоден з них не повинен пройти мимо блюда з дзвоником, що без перепочинку подзвонює. На блюді повно мідних та срібних монет, трапляються й асигнації. Пауз під час збирання грошей не буває. Як тільки блюдо повне, його відносять за куліси, тобто в середину олтаря, в цей час другий збирач на свіжу силу видзвонює свою настирливу пісеньку, а перший відпочиває, підра-

ховуючи прибуток. («Кращий відпочинок для мене — лічити гроші» — цим афоризмом уславився батюшка Залізної церкви отець Афанасій).

В дні урочистих церковних свят обслуговуючий персонал збільшувався. Грандіозне враження на лупаючих очима дітей справляла пасхальна процесія. Піп попереду кропить «свяченою водою» паски, за ним ідуть збирачі подавань і підхоплюють різнокольорові яєчка, паски, ковбаси та інші смачні речі. Все це складається в спеціальні ящики-носії. Складна річ, приміром, знайти таку посудину, щоб укласти чотири-п'ять сотень яєць чи пару пудів здобних виробів. Ящиками справа не обмежувалась. Окремі персонажі з церковного причту йшли з мішками. В міру заповнення відносили здобич у церкву, потім поверталися з запасними порожніми мішками.

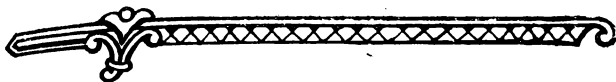
Таке свято створювало видимість достатку і загального насичення. І справді, «обжорний ряд» у ці дні не робив. Перекупки приймали вдома гостей, а споживачі намагалися обійтись без звичних страв — славетних «рубців з кашею» і «фляків по-польському». Кінчалися свята, надходило важке похмілля, і знову життя увіходило в звичайну «рубцівську» та «фляківську» стежку.

Недільні і святкові дні відзначалися від буденних ще більшою метушнею і посиленою кількістю бійок з усякого приводу. Іноді кількість забіяк (саме в свято) доходила до двох десятків чоловік. Пристрасті розпалювалися так, що всемогутній свисток городского не мав жодного впливу, і тільки як надходила низка «фараонів», то пускалися в дію добре натреновані для таких випадків кулаки і зрештою встановлювався порядок.

Візники уникали бути свідками подібних явищ, — кожний городовий мав право примусити будь-якого візника одвезти безкоштовно затриманого в участок, звичайно, разом із самим городовим.

* * *

В Києві була достатня кількість й інших базарів. Припустимо, Житній базар розміром був більший та асортиментом багатший, добру славу мали Бессарабка, Сінний базар, та вони поступалися перед Єврейським багато в чому. Тут особливо кипіла торговельна стихія, сюди збиралася голота з усього міста, тут був до останньої межі оголений зворотний бік життя з його шаленою боротьбою за існування. Обідрані дітлахи, що збирали лишки їжі в «обжорних рядах», юрби жебраків, що виплакували, випрохували копійки, похмурі постаті безробітних пролетарів і напівпролетарів, безліч «темних справ майстрів» — грабіжників, бандитів, дрібних злодіїв («домушників» і «шматочників»), тут же невдахи різного гатунку — колишні студенти, дрібні службовці, спіймані на гарячому прикажчики (неспіймані благоденствували!), кинуті, обдурені дівчата — в більшості з дрібних служниць, бідолахи, що приїхали з села шукати щастя-долі у великому місті, — вся ця маса людей, які чіплялись за життя, переконливо давала зрозуміти, що таке болячки капіталізму, була доброю ілюстрацією до цих страшних слів.

МАНДРІВНІ МУЗИКАНТИ „НАЩАДОК СКАРЛАТТІ“

Майже не було дня, коли б у дворах будинків не влаштовувались концерти з участю мандрівних музикантів і співаків. Мали своїх прихильників і класичні шарманщики з їх одноманітним, нескладним репертуаром. Слухачі не відзначались особливою вимогливістю.

Колоритну постать являв собою майже столітній співець, укоханець куховарок і праль, з невідомим нікому прізвищем, але ушавлений дід Герш. Він десятки років блукав по численних дворах старого Києва зі своєю вірною шарманкою. Спочатку він програвав усі прості мелодії, потім виконував одну-єдину пісню «Любила мене мати, уважала за то, что я ненаглядная дочка, а дочка ее с другом убежала в осенню темную ночь». Ця подібність романса приваблювала не самі лише куховарські серця, а й викликала увагу більш кваліфікованих слухачів. Було у виконанні Герша щось принаadne, не помічалась убогість слів і думок, запам'ятовувалось лише страждальне людське серце простої жінки, може,

робітниці, батрачки, що тяглася до свого щастя, не думала про наслідки, згубні в умовах того часу. Ось Герш доспівав останні слова. Завмерли без руху у вікнах фігури жінок, принишкла і низка слухачів навкруги співця. Згадували, мабуть, не тільки про долю бідної дівчини, захопленої нестримним почуттям, але й про все своє нескладне життя, про зів'ялу в тяжкій роботі молодість, про безвихідність стану.

Якось Герш надовго зник. Розповідали, як він був зворушений, коли його розшукали прихильниці. Вони склали цілу делегацію від декількох дворів і з трудом знайшли конуру в підвалі, де проживав Герш з 15-річним правнуком, єдиним вцілілим од великої родини.

Любительки співу до того часу не спромоглися поговорити зі старим. Він не терпів зайвих балачок,— переходив з одного двору до іншого, і так цілими днями. Але тепер Герш заплакав, радіючи, що не забутий, що його маленьке мистецтво дає людям шматочок щастя. Він розповів трохи про себе. Вся його родина загинула під час одного з погромів, лише правнук був не зовсім добитий і вижив. Герш прибіг додому з своєю шарманкою, коли уже все було скінчено. Розбишаки трохи розгубилися, побачивши знайомого шарманщика. Один із п'яних заревів:

— Добивай останнього!

Другий відштовхнув його:

— Покинь! Чого ти, Герш, не сидів дома?

Видно, вбивця і той жалкував, що приніс горе людині, яка колись своєю піснею розчулила серце погромника.

Обласканий відвідувачками, Герш швидко ви-

дужав, та дуже ослабнув. Тепер він ходив з хлопчиком по дворах. Правнук носив шарманку. Старий лише грав та виконував незмінну свою пісню. Він дожив до Великого Жовтня. Йому аплодували червоноармійці, тільки що прибулі до Києва. Та це були останні радощі старезного Герша,— незабаром він помер. Правнук з шарманкою пішов у ряди молодшої армії Країни Рад.

* * *

Ходили по дворах виконавці на скрипках, гітарах, народних інструментах. Зустрічалися колишні оперні співаки чи хористи, що вкрай спилися і потрапили на «дно». Іноді можна було несподівано почути в досить пристойному виконанні передсмертну арію Каварадоссі з «Тоски» чи пісеньку герцога з «Ріголетто». Байдуже, що акомпанувала гітара. Люди, викинуті за борт великого мистецтва, можливо, зовсім несвідомо, робили важливу справу — привчали своїх неосвічених слухачів пізнавати чарівність класичних оперних арій.

Ми пам'ятаємо, з яким обуренням гудив пушкінський Сальєрі Моцарта за те, що той, сміючись, розповідав про мандрівного скрипаля, виконавця творів Моцарта. Що б сказав Сальєрі, якби побачив цілий ансамбль голодранців, що виконували по дворах не більш не менш, як «Маленьку нічну серенаду» і «Турецький марш» того ж Моцарта. Ансамбль складався з двох скрипок, альту, кларнета, флейти і труби. Виконувались не лише класичні твори, але й такі популярні після 1905 року п'єси, як марш «Тоска по

родине», вальси «На сопках Маньчжурії», «Осінній сон».

Я любив блукати по дворах слідком за ансамблем і, в який раз, слухати дуже добре, по-моєму, виконані твори. Велика була моя радість, коли один із скрипалів оселився в підвалі будинку на Дмитрівській, поблизу Єврейського базару, поруч з квартирою, де жила наша сім'я. Це був молодий красунь, за прізвищем Антоніо Скарлатті. Людина товариська, він швидко познайомився і подружив з усіма сусідами. З російською мовою обізнався досить порядно, хоча смішив нас вимовою окремих слів. Взагалі, говорити з ним можна було, розуміючи один одного. Мені подобалось, що з дітьми він розмовляв також серйозно й одверто, як і з дорослими. Було в ньому самому щось дитяче, мрійне. Швидко сусіди дізнались, що Антоніо народився в Неаполі, син музиканта. Коли старий батько тяжко захворів, то був звільнений з оперного оркестру, сім'я опинилась у злиднях. Старий з сином перейшли на стан бродячих музикантів. Та заробітки були дуже малі — занадто вже багато розвелось конкурентів. Вони захопили морське узбережжя і прилеглі квартали. Вони змінювали один одного не лише по дворах центральних вулиць, але й по всіх околицях. Обиватель може витримати один, другий концерт за день, виділяючи копійки за одержану розвагу. Але більше двох — справа важка. Про все це Антоніо розповідав дітям з помітною гіркотою, — він казав, що жебрак у напівжебрака небагато заробить.

Давні знайомі родини Антоніо роз'їхались за кордони Італії, шукаючи заробітку. Частина їх за-

трималась надовго в Росії. На сімейній раді ухвалено було, що Антоніо поїде до Києва, де більш-менш терпимо існували друзі сім'ї, теж відставні музиканти.

— І ось, як бачите, — промовляв Антоніо, — і я став киянином. Але я не якийсь звичайний музикант, — з гордовитою посмішкою казав далі він, — я нащадок великого неаполітанця Алесандро Скарлатті.

Він довго наводив докази із сімейних переказів про спорідненість із знаменитим італійським композитором. Можна було не сумніватися в одному: всі предки нашого Антоніо, яких він лише знав чи про яких чув, були музикантами.

Антоніо вражав просто античною красою. Із своїм рожево-смуглявим обличчям і маленькими бачками біля ушей він здавався мені тореадором, якого я бачив на київській сцені в опері «Кармен». Надзвичайно схильний захоплюватися, переживаючи підкреслено гостро й одверто свої радощі і засмучення, Антоніо швидко став улюбленцем усіх, хто з ним зустрічався. Його участь у бродячому ансамблі давала прожитковий мінімум, навіть коли виконавцям доводилось грати в зимові дні на морозі. Вони і в цьому випадку мали своїх слухачів. Влітку справи помітно кращали, в Антоніо були вже надлишки. Частину грошей він надсилав родичам в Неаполь. Через рік він тяжко занудьгував за вітчизною, але звідти вісті йшли безвідрадні — сім'я жила пожебрацькому, повертатись додому було неможливо. Шукати забуття Антоніо почав у сусідніх «забігайлівках», прикрашених вивісками «Чайна», «Народна чайна», «Закусочна», «Пивна», а

то й просто «Распивочно и на вынос». Антонію сподобався смак російського «казенного вина»... Тепер навіть при добрих прибутках він не завжди допомагав рідним. Зодягнений він був до сить пристойно, хоч і в старий потертий одяг. Одного разу повернувся після візиту до «забігайлівки» в неможливого лахмітті, — свій костюм пропив. Здається, його друзі по ансамблю пішли по слідах Антонію. У всякому разі, їх одяг на очах старівся, і на загальному тлі обідраний Антонію нічим від них не різнився.

Мене дуже вразило, коли побачив, як одного разу Антонію в неділю пішов уранці з дому, зодягнений в новий фрак. Виявилось, що його колеги теж були сьогодні у фраках. Вони привезли їх з собою з Італії і надягали лише раз на рік, коли відзначали якесь своє неаполітанське свято. Хоч Антонію і спився до краю, все ж до фракка він не торкався. Це була єдина річ, пов'язана із спомином про рідне місто та улюблене мистецтво музики. В цей день бродячі музиканти виконували лише класичний репертуар. Невимовне враження залишалось від святкового вигляду членів ансамблю: у всіх — добрячі фраки, але взуття залишало бажати кращого, штани в деякого били в очі здоровими й малими латками. І на такому фоні сивоволосий голова ансамблю, концертмейстер, вражав виключною зосередженістю та урочистістю. Окрім фракка, його прикрашав блискучий циліндр, — інші музиканти, як завжди, не мали головних уборів.

Лилася сумна мелодія «Стабат матер» Россіні, слухачів приваблювала урочистість хвилини, вони вже не помічали дивовижного одягу

виконавців, що спершу викликав веселі зауваження.

Було кілька випадків, коли Антоніо так напивався, що вранці не ходив на звичайний музичний вояж. Обходились без нього, але увечері відвідували й дізнавались, чому трапився прогул. Мабуть, молодий нащадок Скарлатті спустився б ще нижче, коли б не допоміг благодійний випадок.

У підвалі з'явилася нова квартирантка, вона зайняла куток у хазяїв, де мав кімнатку Антоніо. Її поява справила своєрідний фурор у всьому дворі. Середнього росту, струнка блондинка, вона була надзвичайно гарна. Великі допитливі очі, чудовий голос, якийсь затишний, заспокійливий, постійна привітність, уважність до кожного — все це притягало до неї симпатії і старих, і малих. Рік тому вона була простою селянською дівчиною на Полтавщині. Робила на поміщицьких економіях. У неї був незрівнянної краси голос. Якось її почув киянин Мочульський, власник ресторану «Олімп», що приїхав на відпочинок у ті місця. Він запропонував їй переїхати до Києва і служити у нього в жіночому оркестрі за добрі гроші. І ось Шура Новицька стала співачкою, солісткою російського оркестру. Вона здивувала товаришів по роботі, самого Мочульського тим, як швидко засвоїла добру російську мову і стала з чудовою майстерністю виконувати російські пісні,— але ж вона була природною українкою. Шура за якийсь місяць навчилася добре акомпанувати собі на балалайці.

Нема чого казати, що до Новицької потяглося багато залицяльників, та вона суворо тримала

всіх на певній віддалі. Власник ресторану уявив, що завоював серце талановитої співачки. Адже він вивів її на кращий шлях; вона тому й ставиться гордо до сторонніх, що хоче бути чистою в очах покровителя. Мочульський мав жінку, трьох дітей, все ж почав наступ на Шуру. Вона спочатку дивилась на залицяння, як на жаот, і м'яко, ласкаво спробувала заспокоїти солідного кавалера. Місяць рішучих намагань — ресторатор поставив вимогу, справжній ультиматум, щоб Шура оселилась у кімнаті, яку він зняв для неї. Шура рішуче відмовилась. Він тоді демонстративно вигнав її, ніби за непристойну поведінку з гостями. Ображена наклепом, Шура пішла від нього, навіть не вимагаючи платні за останній місяць роботи. Оселилась вона в нашому підвалі і стала займатись рукоділлям. Вишивані нею українські сорочки були творами справжнього майстра. З'явилося багато охочих замовити її вироби.

Якось Антоніо в розтріпаному вигляді, не дійшовши вночі до квартири, звалився біля підвороття й заснув. Шура підвела його, вірніше, відтягнула додому. Другого дня він не вставав з ліжка, бо застудився, лежачи під квітневим холодним дощем. Шура його доглядала. Він до цього не придивлявся до неї, тепер же побачив її близько, був нею зачарований, не відводив очей від прекрасної голови з пишними кучерями, в яких було щось ласкаве, ніжно-заспокійливе. Вона сиділа за його проханням біля нього. Він гладив її волосся. Був схожий на сина, що голубить невмілими руками свою матір. Вона теж дивилася на нього, як на велику дитину.

Швидко всі в дворі звикли, що, вертаючись додому, Антоніо сідає з Шурою на сходах нашого підвалу, і сидять вони кілька годин, до глибокої ночі. Він кинув пиячити. Вона ретельно працювала біля свого маленького вікна увесь день. У святкові вечори вони йшли на прогулянку. Антоніо виглядав тепер пристойно,—вона прасувала йому білизну, слідкувала за його зовнішністю. Надзвичайно хороша була ця пара! Різьблені пропорції тіла, натхнені високим почуттям кохання обличчя... Здавалося, природа справляла свято, показуючи найдорогоцінніші скарби здивованим людям.

Восени вони побралися. Залишились книги в кімнатці Антоніо у тих же хазяїв. Кілька місяців тривало наповнене щастям існування. Суворе життя ніби змушене було поступитись перед молодим натиском двох юних сердець, що зубами чіплялись за своє підвальне щастя. Вони, як і раніш, любили сидіти на сходах, і можна було часто слухати захоплене шепотіння Антоніо:

— Мій кирисивий Шуречка!

В серпні Антоніо приніс скорботливу звістку: вмер їх дід, концертмейстер і голова ансамблю, власник циліндра. Не стало організатора, навколо якого тулилися музиканти, за характерами схожі на Антоніо. Справи відразу погіршали,—заробітки різко підупали. Якось усі члени ансамблю зібрались у Антоніо на раду. Просиділи вечір, нічого реального не надумали для підтримання матеріального становища.

В цей час велику популярність набула пісня «Сонце сходить і заходить». Вперше вона пролунала в п'єсі Горького «На дні» і швидко стала

відомою всьому міському населенню царської Росії. Пісню співали по дворах солісти-одинаки та наспіх збиті тріо, квартети. Антоніо висловив побажання закликати якогось співака. Шура запропонувала послуги. Друзі з ентузіазмом дякували їй. Тут же зробили пробну репетицію. Я не чув більш проникливого виконання цієї пісні, — кожне слово Шури містило в собі великий смисл. «А в тюрмі моїй темно», — співала вона, і виразно вбачалося, що і все життя маленьких людей — темна затхла в'язниця, як кутки нашого закинутого підвалу. Антоніо заплакав... Це були сльози радості від зустрічі з великим мистецтвом і від усвідомлення, що цим мистецтвом володіє його рідна людина — улюблена Шурочка.

Діла бідняків швидко пішли вгору. Шура Новицька користувалась потрясаючим успіхом в районі постійних виступів ансамблю — від Дмитрівської вулиці до Лук'янівки та від Маріїно-Благовіщенської до Великої Васильківської. Передбачалися плани завоювання Хрещатика з його околицями.

Два щасливих тижні відбилися на зовнішності Антоніо: він помітно поповнішав. З його кімнатки по вечорах чувся нестримний сміх і веселі монологи з примхливої суміші покалічених російських слів і відмінної італійської мови. Шуру в одному дворі почула знайома з нею учасниця ресторанного оркестру Валя і стала вчашати до подружжя Скарлатті. Схоже було на те, що, окрім приятні до подруги, Валя цікавилась її чоловіком.

Приємні дні матеріального достатку раптом припинились. Одного вересневого холодного дня

Шура простудилась і злягла. Осиротілі музиканти відчули зразу її відсутність. Антоніо сидів біля жінки в сльозах. Шура перенесла тяжке запалення легенів. Коли б не допомога Валі, подружжю було б скрутно.

Коли Шура видужала, Валя умовила її не блукати більше по дворах, а повернутись до ресторанного оркестру. Переказала одного разу привітання від Мочульського і запрошення йти на роботу. Він навіть надіслав гроші, не одержані Шурою за останній місяць роботи. І ось вона почала готуватись до виступів з балалайкою.

Стояв теплий осінній день, коли виразно відчувається, що такі дні востаннє дарує на прощання осінь. З відчиненого вікна в кімнаті Шури на весь двір розносилась натхненно-тужлива мелодія російської пісні «Когда я на почте служил ямщиком». У вікна висунулись голови слухачів. Двірник опустил мітлу, присів на лаву у палісаднику. «Под снегом-то, братцы, лежала она, закрылися карие очи...» — співала Шура, а на очах у слухачів збиралися сльозинки. Пісня завмерла. Ніхто не відходить од вікон. Потім почувся голос із флігеля в дворі:

— Шуронька, ще!

Сам двірник заговорив:

— Прошу, прошу, Олександро Карпівно!

Шура висуває голову у вікно, привітно махає йому рукою. А треба сказати, що двірник Семен, дядько років під шістдесят, з просторою, ніби погано підклеєною бородою вважав себе у дворі дуже знатною персоною, першою людиною після городского. Так, у всякому разі, Семен

говорив про себе місцевим квартирнаймачам. Його увага щось значила,— адже слухач не простий.

«Светит місяць, светит ясний»,— рознеслося в дворі. У вікнах посміхалися слухачки, деякі стали пританцьовувати. Семен підвівся, взявся за мітлу, здавалось, ось-ось піде у танок, але стримує себе. Останній акорд... вигуки «браво». Двірник кидає мітлу, нешвидко підходить до Шуриноного вікна, поважно протягує їй руку:

— Дякую! Ще раз дякую!

Так само поважно вертається до своєї мітли. Він, безумовно, впевнений, що його рукостискання — найвища нагорода, яку тільки може одержати білява красуня.

* * *

Зрідка у наш двір приходив ще один чудовий співець і музика — сліпий лірник Федір Шматко. Сам він був з Полтавщини, в Києві жив у родичів. У старого Герша була своя аудиторія: його більше слухали жінки з міщанського кола, схильні до сентиментальних пісень з обов'язковими любовними стражданнями. Шматко співав багато старовинних українських пісень та козацьких дум. Його слухали всі, хто був дома. Якщо додати, що Шматко переважно приходив у неділю, то не дивно, що в нього було слухачів, як на справжньому концерті. Бувало й так, що разом з ним підтягували пісню десятки голосів. А як він хороше співав бурлацьку пісню «Гей, наступає та чорна хмара...».

Слухали всі, затаївши подих... А потім гуртом голосно підхоплювали:

А хто з нас, братця,
Буде сміяться,
Того будем бити!

От Шматко заспівав ніжну ліричну пісню «Ой у полі озеречко». Шура Новицька вийшла наперед і палкими очима дивилась на лірника. Він співав:

Вийди, дівчино,
Вийди, рибчино,
Поговоримо з тобою.

Несподівано для всіх Шура зразу ж заспівала й собі:

Ой рада б я виходити,
З тобою, серце, говорити...

Шматко підвів голову, заслухався. Я відчув велику силу справжнього таланту. Мене та й, мабуть, усіх охопив солодкий сум і співчуття до прекрасної української дівчини, про яку розповідала народна пісня. Мимоволі думки перейшли на оточуючих. А Шура Новицька, талановита дочка свого народу, затуркана життям, хіба не варта кращої долі? Нема правди на землі.

Розчулений Шматко поговорив з Шурою. виявилось, що вони обоє були з-під Кобеляк. Земляки зраділи одне одному. Шура закликала його до себе. Довго говорили про рідні місця, знайшли давніх знайомих. Співали вдвох своїх місцевих сільських пісень.

Федір Петрович Шматко був не звичайний собі жебрак, як могло здатися на перший погляд.

Я помітив, що він хоч бідно зодягнений, але в чистеньке вбрання. Подобалась мені і гарна вишивана сорочка. Тільки кобза була занадто стара, може, ще з запорозьких часів. Я пригадав кобзаря з п'єси «Степовий гість», яку нещодавно побачив. Він своїми піснями закликав усіх поневолених до повстання. Мені здалося, що й Шматко в якійсь мірі продовжував справу того кобзаря, нагадував простим людям про щастя боротьби з ворогом, про майбутню неоторну волю. Шура завжди була ласкава до мене. Я іноді читав їй або вчився в неї грати на балалайці. Я прийшов до неї і слухав несподівані для мене визнання сивого лірника:

— Мало тепер залишилось отаких, як я... Щось у Києві їх не багато зустрічав. Хіба деякі тиняються під Лаврою. За грошима не женуся. Родичі допомагають. Буду радий, як мої пісні промовлятимуть до серця добрим людям. Діди ходили із співом, так і я ходитиму.

Федір Петрович кілька разів відвідав Шуру. Співав у дворі тепер удвох з нею. Я надовго запам'ятав простого сільського діда, що робив благородну, почесну справу: прищеплював усім любов до пісні, до рідного українського слова — в умовах, коли пануюча верхівка ставилась зневажливо до цього слова, бо українську мову вважала мужицькою.

Шура не спішила повертатись у ресторан. Щось її затримувало. За кілька днів Валя відвідала її з Мочульським. Вони приїхали на ризаку і цим викликали сполох у дворі. Шура прийняла ресторанщика ввічливо, познайомила з чоловіком. Розмова тривала недовго. Мочульський

запропонував почати виступи завтра. Шура по-прохала один день для роздуму. Антонію сидів надутий. Високий гість поїхав. Валя затрималась, почала умовляти подругу стати на роботу. Антонію в свій час чув оповідання жінки, як її переслідував багатий власник ресторану, і тепер поривчасто сказав:

— Я так хотів дати йому в морда! Шаромижник!

Останнє слово колись вразило Антонію своєю мальовничістю. Він його добре завчив і користувався при нагоді в розмові.

— Не йди, Шуречка, не хочу.

Валя звернулася до «нащадка Скарлатті»:

— «Не йди...» А їсти що будете? Ось ви сьогодні багато заробили?

Він знітився. Нехотя поліз у кишеню, витяг кілька мідяків. Валя розгнівалась:

— На шматок хліба вистачить. А за кімнату чим будете платити? А обідати треба чи ні? Поздоровшати Шурі треба чи нехай губить останнє? Іде зима. Які ви, Антонію, зробили запаси? Подивіться на своє пальтечко...

Антонію сумно опустив очі. Він нагадував скривджену дитину. Шура швидко підійшла до нього, почала гладити густі кільця його волосся:

— Не печаль себе. За жінку не бійся.

Увечері вони довго сиділи на підвальних сходах. Я придивлявся, як вони шепотілись, потім сиділи мовчки. По зігнутих спинах видно було, як пригнічує тяжка дума. Ці пригноблені турботою спини я довго не міг забути.

Другого дня вона увечері пішла до «Олімпу» і почала свої виступи. Антонію прийшов додому

годині о восьмій. Він не передбачав, що робочий час у Шури закінчується о третій годині ночі. О четвертій годині вона повернулась. Він спочатку робив вигляд, що спить, потім не витримав і почав її лаяти, що пізно прийшла. Вона пояснила — така, мовляв, служба і, щоб заробити гроші, треба виконувати правила установи. Про все це Шура пізніше розповідала моїй матері. Я уважно слухав. Взагалі, треба згадати, що дорослі майже не вважали на присутність дітей і говорили вільно про що завгодно, міркуючи, що їх розмова незрозуміла й нецікава для малолітніх.

Ще через день після довгої перерви Антонію відвідав «Распивоchno и на вынос». Сьогодні він заробив полтинника. Хотів напитись до неприємності. Не вийшло. Внутрішнє ущемлення виявилось сильнішим. Він, напів'яний, повернувся о другій годині ночі додому. Не знаходив собі місця. Пішов у ресторан, бажаючи подивитись на жінку. Шлях був не близький. Ноги запліталися. Добрався годині о третій. Став з вулиці роздивлялись величезні вікна «Олімпу». І раптом бачить, як із дверей виходить на вулицю його Шура в супроводі двох офіцерів. Антонію залишився непоміченим. Офіцери упрохували Шуру сісти на візника, що стояв поруч:

— Ми лише одвеземо вас додому.

— Ні, спасибі, я дійду і пішки.

— Невблаганна! Ну, добре. Просимо тільки про одне, їдьте без нас, він одвезе.

— Незручно мені...

— Жодного слова! Такої ночі, пішки... Та ще на дощ збирається.

Вони заплатили гроші візникові, Шура погодилась на прохання, сіла й поїхала. Офіцери повернулись у ресторан. Антонію стояв на місці з важкою головою, не розібрався як слід у тому, що побачив. Потім спробував наздогнати візника, побіг, став кричати щось... Його не почули. Хвилин за сорок повернувся додому. Хміль трохи вивітрився, ноги рухались певніше.

Шура не спала. Була вражена відсутністю чоловіка. Коли він увійшов, кинулась йому назустріч. Та він, як мелодраматичний герой, вирячив на неї сповнені злістю очі й нешвидко проказав:

— Ну що... Офіцери, кавалери... Шаромижник ти! — І вдарив з усієї сили в обличчя. Потім звалився у ліжку.

Сердечна Шура не приховала від сусідів подробиці нічної розмови. Вранці сказала чоловікові, що перейде в сусідню квартиру, не може жити з людиною, що підняла на неї руку і грубо образила жінку. Він тупо мовчав.

Шура перебралась у друге приміщення в тому ж підвалі. Сама потім говорила, що коли б він вибачився, попросив її залишитися, вона, може, й не пішла б— адже вдарив він її з-за великого кохання і ревнощів... Та він не вимовив і слова.

Антонію вранці нікуди не пішов. Серед дня ми, дворові, вперше почули, як Антонію дома заграє на скрипці. Гра тривала кілька годин. Без слів було зрозуміло, що в музиці він шукає забуття від важкого горя. Тут чулася скарга на себе, на жінку, а більш за все на лиху долю, що кинула безпомічну людину в умови злиденного життя.

Коли б не прийшла до вечора Валя, Шура навряд чи пішла б на роботу, але подруга умовила. Шура дорогою розповіла їй про всі деталі сімейного скандалу. Валя, як здалося Шурі, сприйняла оповідання з відтінком задоволення, лише зауважила, що таких сцен навкруги безліч і журитись із-за дрібниць нема чого. Але тепер Шура має право прийняти залицання офіцерів, а то й самого Мочульського. Шура, не вірячи ушам, подивилась на подругу і попрохала більше не говорити про таке паскудство.

А там черговий ресторанний бедлам, гучний успіх у п'яних і напівп'яних гостей. Шура звернула увагу на те, що Валя серед вечора кудись зникла. Запитала хазяїна, чи не захворіла подруга. Той відповів, що дозволив піти Валі в її родинних справах. Мочульський був тепер дуже уважний і люб'язний з Шурою. Видав добрий аванс, наказав угощати завжди її безкоштовно смачною вечерею... Можна було догадатися, що вирішив почати наступ більш тонким способом. Після трьох ночі забажав одвезти її додому і не просто на візнику, а в закритій кареті. Шура відмовилась. Вчорашні офіцери виявили безкорисливість і знову попрохали її їхати додому на візнику за їх рахунок. Мочульський образився, думаючи, що співачка віддала їм перевагу замість хазяїна.

Дома Шура помітила, що у вікні чоловіка горіло світло. Вона трохи посиділа в кімнаті і раптом з страшенною тугою потяглася до свого Антонію, вона давно його простила, та не хотіла собі в тому признатися... Він один, він нудьгує, а вона така байдужа, бездушна... Шура рішуче підійшла до знайомих дверей, взялася за ручку,

двері відчинились... Її Антоніо лежав в обіймах Валі. Обоє мирно спали. Про те, що тут сталося, красномовно розповіла закуска на столі, недопита пляшка горілки, склянки з пивом.

Шура не заплакала. Вперше нещодавня селянська дівчина дізналася про суть зрадництва в його істинному, наочному значенні, зрадництва в дружбі, в коханні.

Вранці Антоніо прийшов до неї, став на коліна, просив повернутися до нього. Вона спокійно, дуже спокійно слухала його. Він поспішки пояснив, як йому було сумно, а Валя прийшла з пляшками та закускою, запевнила, що Шура зараз теж у товаристві рюмок. Антоніо заплакав, Валя розважила його. Він її цілував, а думав про кохану. Він спробував наблизитись до Шури.

— Не треба, дорогий! Я тебе розумію! Та в мене тут обірвалося,— вона показала на серце.— Може, потім, коли пройде...

Він її не зрозумів, зробив висновок, що у Шури «хтось є», розсердився і пішов.

Шура не передбачала, що сьогодні увечері вона в останній раз співатиме «Когда я на почте служил ямщиком» та інші свої пісні. Хазяїн запропонував повечеряти в окремому кабінеті. Вона по тону догадалась, якої вечері від неї дожидають, і рішуче відмовилась. Ввічливий добродій розлютувався:

— Або зі мною, або йди геть, офіцерська мамзель!

Додому не йшла, а бігла. Освітлене в кімнаті чоловіка вікно не зацікавило її. До ранку лежала без усяких думок, у повному спокої, але без сну.

За кілька днів Шура помітно заспокоїлась.

Тільки посмішки, привітної, підкоряючої, не помітно було на її обличчі. Страждання, випробування одухотворили її, надали їй більш вражаючої краси. А там знову у неї в руках з'явилися вишивки. Шура повернулася до колишнього ремесла.

Антоніо прожив на квартирі недовго. Колектив розпався без доброго керівника. Флейта і кларнет влаштувалися на роботу в нещодавно організований оркестрик у великому кінотеатрі, два інших музиканти поїхали до Петербурга, куди їх запросили знайомі італійці, такі ж втікачі з рідного краю. Антоніо з Валею поїхали й собі шукати щастя в Петербург. Швидко Шура одержала від нього листа,— благав їхати до нього. Він добре влаштувався в оркестрі в опереті, та йому не життя без коханої. Валею ненавидить, вона прийшла непроханою втішницею. Любив він завжди тільки Шуру. Листа було написано добре й грамотно,— очевидно, писав хтось за проханням Антоніо. Доводи були переконливі. Шура не відповіла,— вона нічого від нього не хотіла. Загубленої віри в людину все одно не поновити.

Прошло місяців зо два. Аж ось Шуру відвідала Валя, притихла, худенька і бідно зодягнена. Антоніо щодня проклинав її, клявся, що любить тільки жінку, незабутню Шуречку. Місяць тому повісився. Валя та його друзі поховали скрипаля у чужій для нього землі та ще як проклятого,— збоку від кладовища, на яке самогубцям шляху нема. Тепер Валя повернулася до Києва, буде прохати Мочульського взяти на роботу.

Через день вона розповіла, що хазяїн зустрів

її дуже зневажливо, сказав, що підтоптані красуні йому не потрібні. Тепер Валі залишається єдине — йти на правий бік Хрещатика, більше вона ні на що не здатна. Шури не вдалось її переконати в протилежному.

Неласкава була доля і до Шури. Від багатьох годин вишивання почали сльозитися очі. Лікар запропонував відмовитись від цієї роботи, якщо хоче зберегти зір. Та в Шури становище було безвихідне. Ще якийсь час вона могла вишивати, але одного вечора злякано впевнилась, що плутає мережку, очі стали зраджувати. Переслідували якісь блискавки. Довелося роботу залишити. Квартирні хазяї вимагали сплатити борг за два місяці. Поскаржились на неї двірникові Семсну. Цей поважний добродій, недавній прихильник Шури, нагримав на хвору жінку:

— Тут не лікарня! А гроші маєте сплатити. От що. Я неподобства на території не стерплю. Строк — завтра.

Ще місяць тому всі сусіди, серед них і теперішні квартирні хазяї, дуже співчутливо ставилися до Шури, знали добре її історію, а тепер, побачивши, що їй загрожує сліпота, олвернулися,— своїх, мовляв, турбот доволі. У Шури не залишилося ні друзів, ні копійки грошей. Жодної людини, до якої можна було звернутися. З дому приходили слізні, докірливі листи про те, що «рідна дочка живе в городі у шовках, забула батька, братів, сестер і, якщо в неї у серці бог, нехай пришле хоч десять карбованців, щоб віддати педатки».

Шура плакала весь день. Дошкуляв голод,— три дні нічого не їла. Вирішення прийшло непо-

мітно. Увечері Шура опинилася на «правому боці». Зустріла зраділу її прибуттям Валю.

Шура, красуня, талановита співачка, людина великої душі — і раптом «правий бік»... Боліло моє дитяче серце... Добре розумів, що дожидало страдницю. Де ж тоді справедливість на світі? Які нечутливі сусіди та двірник Семен, що вдячно тиснув їй руку. Мені все остогидло і в дворі, і взагалі у цьому страшному для бідняків світі.

Все ж Шура не загинула, щастя не зовсім її покинуло. Не знала вона, що в будинку жив один чоловік, небайдужий до її долі. Василь Гордійчук робив слюсарем у залізничних майстернях. Це був скромний, непомітний хлопець, що завжди по неділях ходив з книгою в руці. Двірник Семен презирливо кидав слова:

— Все одно вченим не будеш. Не лізь, куди не треба.

Та Василь «ліз». В той день, коли Антоніо поїхав у Петербург, Василь був арештований за читання прокламації. Через кілька місяців його випустили, і він дізнався від сусідів про тяжку долю Шури Новицької. Вона переїхала в будинок поблизу, де жила бабуся, що давала притулок ще двом «гулящим дівчатам». Прийшов з тюрми Василь увечері. Схопився за голову, коли почув, де можна бачити Шуру. Він кинувся на Хрещатик. Прийшов вдало. Вона якраз була вільна. Забрав її до себе додому. Незабаром Шура стала його жінкою. Виявилась доброю господинею, турботливим другом і зразковою матір'ю. Ніякі незгоди не могли вбити її рідкісну красу — фізичну і душевну. Багато говорили про її надзвичайну щедрість до бідних і жебраків.

Шурі Новицькій випадково поталанило. Якби не Василь, вона загинула б у багні «правого боку». Такої долі зазнала Валя. Довго намагалася Шура витягти її на кращий життєвий шлях,— нічого не вийшло: Валя не змогла пристосуватися до трудового життя. Дістала важку хворобу, не витримала й закінчила скорботні дні так само в петлі, як і її випадковий, зрадливий коханий Антоніо, можливий нащадок великого Алессандро Скарлатті.

„ПРИСУТСТВЕНІ МІСЦЯ“

Кияни добре знають цей величезний будинок, що займає чималу територію від Великої Житомирської вулиці до площі Богдана Хмельницького. Він залишився зовні точнісінько таким, як і в старі часи. Тут були зосереджені важливі органи старої влади. Окружний суд, губернське казначейство, казенна палата та інші. У правому крилі в бік Великої Житомирської містився Старокиївський поліційний участок, найголовніший у місті, та пожежна команда. Кілька тисяч чиновників одержували в «присутствених місцях» платню на хліб та інші засоби існування.

Тут почалася і моя службова кар'єра. В чотирнадцять років я закінчив вищу початкову школу. Директор Портнов, даючи атестати, порадив дітям бідних батьків йти служити у казенну палату, куди він може дати рекомендацію. На сімейній нараді було ухвалено, що навчився я досить, «пора й честь знати, треба працювати, допомагати батькам».

І ось я та ще двоє підлітків пролетарського по-

ходження опинилися в кабінеті управителя казенної палати цивільного генерала, його превосходительства Стрекалова. Секретар, підкреслюючи велич «самого», попередив:

— Його превосходительство одержують п'ятсот карбованців на місяць... Це стільки, скільки заробляють двадцять дрібних канцеляристів. Розумієте, юнаки?

Як не розуміти, коли батько з матір'ю, працюючи вдень і вночі, ледве-ледве заробляли вдвох до сорока карбованців. Дві хвилини аудієнції,— і вийшов наказ про наше призначення переписувачами з окладом двадцять п'ять карбованців на місяць.

Я потрапив до третього відділення казенної палати, яке розподіляло асигнування по військовому відомству, до столоначальника Федора Степановича Назаренка. Він був начальником не над одним, а над двома величезними столами, за якими сиділо чоловік з десять. Зустріли мене, як юнака, але всі, починаючи з Назаренка, потискали руку: як би там не було, я теж, хоч і маленький, а все ж чиновник і потрапив до славетної корпорації.

До речі, в київських установах працювало багато хлопчиків, що закінчили вищі початкові міські школи. Я знав, що інші мої товариші, які пішли в контрольну палату, одержували п'ятнадцять карбованців на місяць. Мені пощастило, бо директор школи був добрим знайомим Стрекалова і подбав про своїх учнів.

Працював я старанно. Це подобалось моїм сусідам. Мені почали підкидати дещо таке, що не входило до моїх функцій, додаючи:

— Тільки не кажіть Федору Степановичу.

Відмовлятися було незручно. Служба виявилась зовсім неважкою. Збиралися о дев'ятій годині ранку, йшли додому о третій дня. Багато часу приділяли сніданкові у затишному буфеті.

Вранці, рівно о дев'ятій, з'являвся начальник відділення Лука Якович Рудченко. Він тиснув усім без винятку підлеглим чиновникам руку. На обличчях останніх відображалось показове, а може, щире,— хто його знає,— блаженство. У довжелезній кімнаті відділення сиділо сто двадцять чоловік. Таке число рукостискань вимагало певного часу. Поки начальник «ручкався», всі чиновники стояли на ногах. І лише коли Лука Якович зникав у кабінеті, всі полегшено зітхали і починали «вершити справи».

Дуже схожі звичаї були і в інших казенних установах. Деякі вільності у службовому побуті існували лише в управлінні Південно-Західної залізниці, що містилося на Театральній вулиці (там, де й зараз). Це теж була капітальна споруда, де також працювало з тисячу, а може, й більше «лицарів пера». Залізничники не почували симпатії до «кокардників», тобто людей, які носили кашкет з кокардою чиновника. Справа в тому, що державні службовці діставали чини за вислугу років та інші привілеї. У казенній палаті можна було мріяти перейти з селянського й міщанського звання в особисті громадяни, а в майбутньому — і в потомствені. А ось залізничники складали окрему категорію: вони чинів не одержували. Зате заробітна плата (чи по-тодішньому «жалування») тут була більша, інакше ніхто без чинів не пішов би служити. Якщо перепису-

вачу в казенній палаті платили двадцять—двадцять п'ять карбованців, то в управлінні — шістдесят — шістдесят п'ять за однакову роботу. Крім того, видавали ще безкоштовні квитки у всі кінці Росії для службовця і членів його сім'ї. І порядки в управлінні були інші. Не помічалось гонитви за чинами, тому службова братія трималася простіше, не було тієї «субординації», яка скрізь панувала в чиновному колі.

Працюючи в оточенні чиновників, я переконався, яким величезним лихом є честолюбство. Маленький служака, діставши першого чина — колезького реєстратора, мав право носити кашкет з гербом на нижньому околиці і круглою кокардою на верхньому. А я ось і такі, як я, за законом можемо носити лише нижній герб. І що ж? Помічаю: міські дівчата віддають перевагу кавалерам з чином, починаючи від колезького реєстратора і вище. Мої приятелі, старші за мене на кілька років, знайшли зручний вихід: після роботи, вийшовши на якусь віддаль від установи, чіпляли до кашкета круглу кокарду і високо вгору задирали голову. Мені нелегко було втриматись від такої спокуси.

Поруч з третім відділенням було друге, таке ж велике, так званий спадковий стіл. У цьому «столі», що вміщав десятки столів, розглядалися справи про спадщину та заповіти. Зустрічалися справи, по яких суперечки про спадщину тяглися кілька десятків років. Чиновники спадкового столу були багатші за інших: тут частенько перепадали хабарі, «взяточок, сиріч вимушений подарочок», за влучним визначенням героя «Наталки Полтавки» пана Возного. Мене якось на

два місяці послали для допомоги сюди. Я жахався, побачивши, скільки помий виливали родичі один на одного, коли справа йшла про спадщину. Спробував сказати про це своєму тимчасовому начальнику з символічним прізвисьмом Честнейший. Він накинувся на мене з гнівом:

— Молодий чоловіче, забороняю розмови на цю тему. Все, що ви читаєте, переписуєте, повинні зразу ж забувати — перед вами державна таємниця.

Я наївно вірив кожному слову і справді ніколи при сторонніх не говорив про доручені мені таємниці і був дуже радий, коли повернувся до звичного третього відділення. Багато років пройшло, поки зрозумів, що саме в цьому відділенні, а не в другому, були зосереджені матеріали державної важності. Сюди, в третє відділення, надходили бланки асигнувань усім численним частинам і підрозділам, що увіходили до складу Київського військового округу. А між іншим чиновники дуже вільно розмовляли в тому ж буфеті, що «київському інтендантству в цьому місяці скоротили долю на стільки-то тисяч, а п'ятому артилерійському дивізіону присобачили на дрібні конфетні витрати вісім тисяч».

Треба сказати, що я потрапив у відносно культурне середовище. У третьому відділенні існувала давня традиція: кожний чиновник передплачував якийсь художній журнал. Великим попитом користувалися «Нива» з додатками, «Родина», «Вокруг света», «Природа и люди». Любителі мистецтва одержували «Пробуждение» — журнал з кольоровими літографіями, що друкувались у Парижі. Журнали й додатки акуратно

прочитувалися («Адже гроші витрачено, як же не читати?» — говорив Назаренко). Цікаво, що в усьому відділенні жодна людина не передплачувала газети. Це вважалося заняттям для начальників («Вони командують, нехай читають газети, з нас досить журналів»). Місцевий ветеран Курчевський пояснив мені, що колись один з управителів палати здивувався: пани чиновники нічого не читають, далекі від культури,— і порадив передплачувати хоча б «Ниву» чи «Родину». З того часу пішла мода на читання «Нивы», як журналу найбільш цікавого та дешевого.

Надовго лишилися в пам'яті деякі побутові епізоди.

Настав великдень. Перші два дні — відпочинок, на третій — звичайні заняття, хоч працювали ми так-сяк. Рівно о дев'ятій, коли всі вже були на своїх місцях, урочисто ввійшов начальник відділення і подарував сто двадцять дорогоцінних поцілунків своїм підлеглим. Батьківський «демократизм» превосходительства завжди зворушував ввірені йому серця. Через деякий час Рудченко виходить з кабінету, починає походжати по довгій клейончатій доріжці поміж столами і розповідає, як відсвяткував минулі два дні.

— Прийшов з роботи в суботу і ось... Розумієте, Мавруша, економка, запитує, скільки та яких пасок готувати. «Скільки влізе», — пояснюю. «Куди влізе?» — питає. «В живіт, куди ж більше, ха-ха!»

Присутні дружно зареготали. Рудченко ударив себе по череву. Регіт став удвоє дужчим, піді-

йшли цікаві з сусіднього відділення. Лука Якович витер лисину, розгладив білу бороду і, як тільки сміх почав стихати, ударив себе вдруге по череву. Те ж саме зробив Федір Степанович. То був сигнал — сто двадцять рук упали на власні животи. Коні могли б повчитися у чиновників, як треба іржати.

Начальник пройшовся, зупинився біля відчищеної шафи. Підождав, поки море заспокоїлось:

— Сплю я добре, нічого бога гнівити. І ось перший день свята Христова. Чую голос над вухом: «Пора розговляйтесь». Мовчу. «Та прокидайтесь скоріше!» — «Га?» — «Не га, а Христос воскрес». — «А!.. Ну, воістину, Мавруша». Підвівся. Цілююся з нею. Тягнеться вдруге. Ну що ж, це по закону. Та, бачите, губи в неї схожі на сухі сливи, до того ж пересушені. Поруч, вибачте, ніс. Це вже не слива, а висушена груша та ще й пересушена.

Згадую Гоголя «Дайте мне другое перо, я не могу...»

Загальний ентузіазм слухачів важко мені передати звичайними словами.

— Одягнувся. Розговівся. Далі ліг відпочити. Переглянув додатки до «Нивы». Треба, гадаю, піти в гості, заради свята. Іду навпроти, до благодійного. Хоча він і служив усю ніч, знаю, не спить, підраховує прибутки, так би мовити, добровільні подарунки.

Слухачі злегка засміялися.

— Прийшов. Усе як слід, по закону. Христосуюсь з ним, окремо з матушкою. А вона, знаєте, дама, так би мовити... Ну, як там... Повна збірка творів і творів цікавих...

Чинівницькі очі «їли» начальника, як тільки могли.

— Тут вже сухих слив нема, і груші не видно, — ананас висить... Еге ж, ананас. Христосуюсь від серця, тричі. Тягнуся вчетверте. Вона шепоче на вухо: «Пустун». Благодійний кудись вийшов. Я до неї: «Ех, матушко, хороший ананас, та не про нас». — «Який ананас?» — «Та той, що у вас, ха-ха!..»

Вистава закінчилася. Лука Якович, витираючи спітнілу лисину, пішов до кабінету. Аудиторія розповзлася по стільцях. Стиха згадували про сливи, груші, ананаси.

Мій старший колега Кондаков, чиновник років під сорок, завжди скептично настроєний, звернувся до мене:

— Ну, як оповідання, подобалось?

— Дуже цікаво.

— А знаєте, мій друже, що я його вже чую років з десять підряд... Після кожного великодня... Одна радість від цього свята, що раніше підемо додому.

І справді, благодійний начальник вийшов з кабінету, попрямував до дверей і на порозі сказав:

— Ну що ж, панове чиновники... Можна по домівках. Протягнемо святкові години. Ясно?

Відповіли гучним — «ясно».

Щоб довершити характеристику Рудченка, треба нагадати ще один курйозний момент. Чиновники звали його не Лука, а Павло Якович. Я дізнався з офіційного паперу про справжнє ім'я начальника і запитав Кондакова, чому це ми зevamo його превосходительство Павлом, а не Лукою. Той пояснив, що Рудченко — людина з «ви-

крутасами», типовий самодур. Він колись випадково почув, що підлеглі звали його Лукою з додатком прізвища героя відомої непристойної поеми, і так розсердився, що наказав звати його Павлом.

* * *

Найприємнішим днем на тижні вважалася субота. Рудченко, звичайно, ішов додому о другій годині, даючи змогу й іншим робити те саме. В приміщенні залишалися одиниці. Та які одиниці! Головував столоначальник Максимов. Товстий, кривий, з чудовими чорними вусами, він діставав жадану пляшку. Такі ж чи схожі на них пляшки витягали з кишень його помічник Юркевич та ще кілька постійних членів братерства.

— Закінчимо пристойно трудовий тиждень!— проголошував Максимов.

Чарок не було. Принадність ситуації полягала в тому, що кожний відмічав великим пальцем ризику, до якої слід випити за один ковток. Компанія була настільки натренована, що помилки не траплялося. Максимов мав у своєму розпорядженні дві величезні шафи. Вони стояли досить далеко від стінки. Коли старий чиновник пішов у відставку, його заступник вирішив шафи присунути ближче до стінки. І тут виявилось, що зробити це неможливо. За шафами було величезне сховище порожніх пляшок. Сторож Мойсей, з відставних солдатів, якому доручили вичистити «отрезок прилегаючої площі», доповідав потім Луці Яковичу, що «обнаружено и вынесено 197 сосудов в целом виде». Рудченко задоволено посміхнувся і зробив висновок:

— Жодної пошкодженої посудини. Що ж, Максимов був людиною великої акуратності.

Запам'ятався мені досить оригінальний у чиновницькому середовищі експонат на прізвище Матушевський. Розповіді про нього сприймалися як анекдоти: ніхто не вірив, що можуть такі явища, приписувані цій смирній на вигляд людині, справді існувати. У нього був чудовий почерк, і за це його дуже шанували в «спадковому столі». Папери, переписані ним, завжди з задоволенням підписував сам управитель Стрекалов. Але добрим чиновником Матушевський був лише в зимові місяці. Як тільки наставала весна, він зникав. Ішов на берег Дніпра, зустрічав там знайомих вантажників, пив, поки були гроші, знаходив якогось рідного за вдачею приятеля і вирушав з ним у мандри вниз по Дніпру. Для нього було найкращою втіхою спати наодинці з природою під відкритим небом, дихати чистим повітрям, «дихати своєю волею», як він твердив, «не бачити паскудних канцелярських мавп, не ковтати казенної пилюки, не писати мерзенних папірців, що отруюють життя порядних людей». Упевнений прихильник волі, він ненавидів усіх «високоставлених чинів».

Пізно восени, пройшовши пішки сотні верст, попрацювавши в різних портах для підтримки «бренного тіла», він добирався до Києва. Холод змушував мріяти про теплу хату і роботу. Обідраний, розхристаний, Матушевський приходив додому (в нього була маленька кімната на Шулявці). Власник будинку зберігав приміщення за неспокійним наймачем,— той завжди акуратно розраховувався. Для прибулого мешканці

діставали якесь убрання. Мандрівник з'являвся у «спадковому столі» і, низько кланяючись, подавав чудово написане клопотання про роботу. Ті, від кого залежала його доля, деякий час міркували, потім задовольняли прохання:

— Тільки один Матушевський напише так, що його превосходительство буде хвалити і прийде в добрий настрій.

Відомо було, що взагалі управитель дуже рідко бував у настрої,— чи то печінка дошкуляла, а може, жінка не давала спокою, вимагала надто дорогого паризького убрання.

Кілька разів Матушевський писав зобов'язання про добру поведінку, клявся перед іконою не пити горілки, робити старанно і в літню пору. І справді, не пив зовсім, навіть у свята відмовлявся від горілки, обмежуючись пивом. І так від сили до першого травня. А там починався запой, пропивався одяг. Дух бродяжництва брав гору над розумом, над усіма зобов'язаннями і клятвами.

Але одного разу він не прийшов восени. Начальство захвилювалося. Звернулися до його домовласника, той нічого не знав про долю мешканця. Ми гадали, що неборака загинув у блуканнях по Дніпру. Але в жовтні Максимов одержав листа від Матушевського, до якого завжди був прихильний, постійно вголос вихваляв і твердив, що коли б не нога, то й сам пішов би з ним мандрувати. Матушевський писав, що вирішив зовсім позбутися каторги та «осісти» поблизу Сочі. Але сталося лихо: раптом ударив нечуваний у тій стороні мороз. Довелося просити друга надіслати

«якогось карбованця і тепле одіяло, щоб хоч уночі заховатися від настирливого морозу».

Максимов енергійно взявся до справи: зібрав серед товаришів потрібну суму, дістав одіяло та послав його і десять карбованців приятелю.

Відповіді Максимов не дочекався. Про Матушевського згодом забули. Років через два, в жовтні, він прийшов, як завжди, в жалюгідному стані. На цей раз не втримався, заплакав, побачивши Максимова. Нічого й казати, що знаменитого переписувача негайно прийняли на роботу. І знову до нього почали вчащати начальники з різних відділів з проханням «переписати папірця»: треба було дбати про настрої управителя,—адже той за останній рік і разу не посміхнувся.

На другу весну Матушевського знайшли мертвим у порту. Медичний розтин показав, що смерть настала від надто великої дози алкоголю. Ховали його добре зодягненим: не встиг пропити своє вбрання. Казенна палата майже в повному складі проводжала на Лук'янівське кладовище свого видатного товариша. Іншого такого, мабуть, не було за весь час існування поважної установи.

* * *

Два роки служив я у палаті. Двічі одержав повні комплекти «Нивы» з додатками, намагаючись не відставати від колег. Якось на різдво прийшов на роботу в новому костюмі. Мій начальник Назаренко, людина заздрісна й похмура, зауважив, що я собі пошив костюм занадто дорогий, що такому панові не варто було б робити на

скромній службі. Я змовчав. Він запропонував мені розібрати на шафі старі справи та підготувати їх до передачі в архів. Я, побоюючись за свій костюм, відповів, що на шафі багато пилу, а я збираюсь у гості. Хай спочатку сторож виб'є його з усіх справ, а вже тоді я займусь ними. Назаренко спокійно кинув:

— Виконуйте, як наказано.

Я відмовився. Тоді він побіг до начальника відділення. Мене ніхто більше не турбував. Уранці наступного дня Рудченко не подав мені руки. Мене це не дуже стурбувало. Та під час чергової видачі жалування дізнаюся, що мені призначили нову ставку — двадцять карбованців. Найбільш авторитетним радником у всіх справах у нас вважався Максимов. Піднісши йому в суботу півпляшки, я попросив у нього поради. Максимов запитав, як я ставлюся до чинів, чи мрію про кашкета з двома кокардами. Я відповів, що цілком байдуже дивлюся на ранги царської імперії. Тоді мій юрист ухвалив, що я повинен робити в управлінні Південно-Західної залізниці. Він дав мені листа до свого товариша по чарці Пироженка, службовця головної бухгалтерії.

З допомогою цього листа вже на другий день я почав працювати в управлінні. Ніякої заяви про звільнення в казенну палату не подавав. Ніхто мене не шукав. Я відвідав Максимова вдома. Він пояснив мені, що, коли б я пішов у контрольну палату, де теж даються чини, Рудченко з'їздив би туди і попрохав, щоб мене вигнали. А до залізничників він ніколи не звернеться, хоча б і до начальників, — генеральське самолюбство не дозволить.

В управлінні я зустрів службовців, що читали не лише «Ниву», а й газети і кращі товсті журнали. До моїх послуг тут була чудова бібліотека, дружне товариське оточення. Незабаром я добре став розуміти бунтівника Матушевського і з ненавистю поглядав на довгий остогидлий будинок «присутствених місць», коли доводилось проходити повз нього.

КИЇВСЬКИЙ ОПЕРНИЙ ТЕАТР

Багато разів бував я в цьому театрі. Але й тепер завжди приємно хвилююся, коли входжу в таке знайоме, привітне фойє, що обіцяє радість зустрічі з улюбленим мистецтвом музики, з героями, які увійшли в пам'ять міцно на все життя.

Всі справжні дитячі радощі були для мене пов'язані з київською оперою. Інших на збідненому шляху початкових років життя майже не було. Батько робив у залізничних майстернях чорноробом, мати — вбиральницею в театрі. Але їх малих заробітків не вистачало, щоб годувати себе і трьох дітей. Батько змушений був ще робити гардеробщиком, або, як тоді називали, капельдинером у тому ж театрі, де всі вечори проводила мати. Мені ледве минуло сім років, як вже треба було давати хоч маленьку допомогу батькові. Надвечір я повинен був усі дні тижня, крім неділі, носити батькові в майстерні чистий одяг, в якому він ходив у театр, робочу спецівку я забирав додому. За це мав нагороду, в моєму розумінні, найкращу: щонеділі і в свята постійно

відвідував ранкові вистави. «Руслан і Людмила», «Демон», «Русалка», «Садко» дуже швидко заволоділи уявою. Довго турбували дитячий сон співуча голова, Чорномор з довгою бородою, яку несли дванадцять карликів, сцени повітряного бою Руслана із злим чарівником. Полюбився дуже швидко гордий Демон, ненависник неба, проклинаючий світ, але насичений прекрасними мелодіями, що так легко запам'ятовуються в дитинстві. Зрозумілі були і муки «злочинного царя Бориса». Відвертали на певний час від його драми життєрадісні Варлаам і Місаїл.

Мій батько—проста малописьменна людина—по-своєму розумів і шанував оперну музику, з якою добре ознайомився. Став він на роботу, як тільки відкрився театр, у 1901 році. Часто звертав мою увагу на окремі місця в операх, примушуючи запам'ятовувати їх і співати вдома мелодії. Від нього в мене надовго залишилось негативне ставлення до «Травіати». Батько казав:

— Музика тут легковажна, дрібненька, для баб. Слухай вихід Бориса: «Скорбит душа». Запам'ятай слова: «Какой-то трепет тайный зловещим предчувствием сковал мне сердце...» Слухай після музику до кінця Борисових слів, слухай і вивчай.

І я вчив, після кожної чергової вистави батько перевіряв. Віддавав перевагу він героїчному репертуару. Ніколи не брав мене з собою на такі опери, як «Євгеній Онегін», «Пікова дама», та ж «Травіата», вважаючи, що нічого повчального для мене нема в сценах, присвячених переважно любовним взаєминам героїв.

Але коли мені було десять років, я став допомагати батькові прибирати в театрі і на цій підставі залишався на всі вечірні вистави. Не відомі раніш Онегін, Татьяна, Ленський, Ліза, Герман відкрили мені невиразні почуття кохання і ніжності, малозрозумілі дитячій увазі, і все ж такі чисті, привабливі, неспокійні. «Травіата» довгий час залишала мене байдужим: її легка, прозора музика здавалася примітивною після найскладніших партитур «Хованщини», «Садка», «Тангейзера».

Київська опера справедливо користувалась славою кращого музичного театру після Московського Великого і Петербурзького Маріїнського. Майже всі видатні київські співаки рано чи пізно закликалися на імператорську сцену. Антрепризу тримали такі видатні знавці й організатори оперної справи, як Бородай, Брикін, Багров.

Репертуар кожного сезону складався майже з п'ятдесяти опер, причому велика увага зверталась на нові твори оперної музики і поновлення тих опер, що давно не йшли. Музична частина і сценічне оформлення відзначалися дуже високими художніми якостями. Диригентський пульта займали відомі майстри оперного мистецтва.

Чудовим знавцем опери був Лев Петрович Штейнберг. Він умів підкреслити найбільш значні місця партитури, дати їм яскраво контрастне для слухачів тлумачення. Він доносив міць і велич музики Глінки, Бородіна, Римського-Корсакова. Дуже обережно ставився до авторських вказівок. Постановки «Князя Ігоря», «Садка», «Цареві нареченої» та багатьох інших російських опер ставали музичними святами, насам-

перед, завдяки натхненній роботі Л. П. Штейнберга. Вагнер у його інтерпретації завжди потрясав. Постановки «Валькірії», «Зігфріда», «Тангейзера» залишалися видатними подіями музичного життя.

Його постійна енергія, привітність, величезна працездатність чудово впливали на оркестр і на всіх виконавців. Я не раз спостерігав, як Лев Петрович терпляче сидить півгодини, годину, а то й більш з кларнетистами чи з одним якимсь музикантом. Сам великий майстер, він у вільні вечори дуже часто приходив у театр як слухач, цікавлячись роботою інших диригентів. Мене дивувало, що він кілька разів бував на ранкових виставах, коли молодий Ф. Оцп диригував операми, які у вечірніх виставах йшли під керівництвом Штейнберга. Він спромігся того, що оркестр київської опери став висококваліфікованим колективом, однаково прекрасним в оперних виставах і в симфонічних концертах.

Постійних диригентів, або, як тоді писали в афішах, «капельмейстерів» було три: два добре відомих у музичному світі діячі, третій — молодший. Основний репертуар лягав на плечі перших двох.

Разом із Штейнбергом ряд років працював італієць І. Г. Пагані. В свої сімдесят років він яскраво, темпераментно подавав слухачам «Аїду», «Гугеноти», «Пророка», «Паяци», «Вертера». Були випадки, коли хтось із диригентів захворів, тоді антрепренер Брикін прохав Пагані врятувати становище. Старий музикант, що ніколи не хворів, сідав за пульт без репетиції, відмінно диригував «Піковою дамою», «Мазепою».

Видатним і своєрідним майстром був Іван Йосипович Паліцин, що з перервами працював багато років у Києві. Навкруг нього велися суперечні розмови. Його обвинувачували в зайвій байдужості під час виконання, у відсутності свого творчого обличчя, приписували навіть такий порок, як бюрократизм, і саме бюрократизм у творчій роботі. Інші диригенти припускали деякі звичні, невеликі, «казенні» купюри в низці опер. Паліцин категорично вимагав виконувати твір повністю, відповідно до волі й задуму композитора. Він настояв, щоб обов'язково йшла сцена «Під Кромами», що звичайно пропускала в попередніх постановках «Бориса Годунова». Особливо суворий щодо повноти він був при виконанні російських опер. Його ще можна було умовити випустити один танець в «Аїді» або частину дуета Кармен і Хозе в другій дії опери. Якось у самі гарячі часи громадянської війни йшла «Снігуронька» під керівництвом Паліцина. Майже всі квитки були розпродані. Дирекція вирішила дати виставу, неважаючи на те, що бій ішов зовсім поблизу від Києва і окремі снаряди падали на центральних вулицях. Глядачів зібралось щось із сорок. Після другої дії хористи оточили Паліцина:

— Іване Йосиповичу! Велике до вас прохання, скоротіть хори, зробіть якнайбільше купюр, дайте змогу піти скоріше, чуєте, що коїться в місті.

Паліцин порадив прохати директора зупинити виставу зовсім. Той не погодився. Тоді диригент твердо сказав:

— Я не припушу знущання над твором Римського-Корсакова. Не грати зовсім — краще за все, а як грати, то повністю.

Злісне шипіння з усіх боків не зробило на низенького ростом і добродушного в побуті Івана Йосиповича жодного враження: «Снігуроньку» було закінчено, як у всіх звичайних виставах.

До Палціна у скрутні часи зверталось багато з дрібних театральних робітників з проханням допомогти, позичити якусь суму в борг чи «на вічне віддання». Він намагався підтримати кожного, як міг. Його легко можна було умовити в якомусь побутовому питанні. Але коли справа торкалася музики, він був твердий і невблаганний. І за це, кінець кінцем, користувався загальною повагою.

Виконання його відзначалося рівністю. Він не поривався до творчих відкриттів. Для нього обов'язковим законом були вказівки партитури. Якщо Штейнберг уславився незрівнянною майстерністю в тлумаченні героїчних опер, то Палцін притягав увагу трактуванням геніальних сторінок Чайковського. Скромний Іван Йосипович був по-юнацькому закоханий в лірику «Євгенія Онегіна», «Іоланти», «Черевичок». Закінчувалася сцена дуелі Ленського з Онегіним. Палцін сходить в оркестр, на ходу витирає хусточкою сльозу на очах... І так бувало не раз.

Один сезон за кілька років до революції служив у Києві молодий Арій Мойсейович Пазовський. Він увів новину: диригував стоячи. До нього всі інші диригенти звичайно сиділи за пультом, підіймалися з місця у виключних випадках. Його перший виступ був у «Лоєнґріні». Успіх великий. Він довів, що основне в опері Вагнера — героїзм, чесність, любов до справедливості, боротьба із злими силами, що псують життя.

Містичні елементи в опері або зникли зовсім, або залишилися надто малими й непомітними. Це була одна з вистав, що захоплювала пафосом боротьби і героїзму.

Вражав виконавців і такий новий захід Пазовського. Як правило, при постановці добре відомих класичних опер число репетицій не перевищувало п'яти-шести. Пазовський вимагав для «Снігуроньки» не менш двадцяти репетицій. Він старанно обробляв найдрібніші деталі. Прем'єра опери вразила усіх. Треба знати, що «Снігуронька» йшла раніш досить рідко, більш на ранкових виставах для дітей. Існувало твердження, що відвідувачі нудьгують, слухаючи «Снігуроньку», і театр не відвідують у дні вистав цієї опери. Пазовський розбив таку думку: «Снігуронька» при ньому давала повні збори.

Мій батько з захопленням розповідав удома:

— Ось тобі й Пазовський! Пам'ятаєш місце, коли Лель вибирає у жінки Купаву?.. Що тут робить Пазовський... От сила! От майстер!

І справді, багато я бачив і чув тлумачів «Снігуроньки», — в сцені, про яку говорив батько, Пазовський підіймався до вершин геніальності. Оркестровий фрагмент, що супроводить епізод вибору Лелем своєї подруги, звучав раніше в інших диригентів (та й зараз часто звучить), як місце, нічим не помітне серед іншої чудової канви музики. Але в Пазовського цей фрагмент був особливо виразним, урочистим і звучав з поступовим наростанням глибоко внутрішнього почуття, доходив до переможної могутності, вибуху любовного захоплення і далі закінчувався поступовим ліричним, але таким самим внутрішньо

міцним спаданням. Уміння знайти в музичній тканині кожної дії, картини, сцени головне, найважливіше, навкруги якого концентрується вся дія, завжди відрізняло Пазовського від рядових диригентів.

Знав Київ й інших видатних майстрів оперної музики: Е. Купер, А. Моргулян, О. Орлов, О. Брон, Л. Брагінський залишили пам'ятний слід в історії київської оперної сцени.

Багато років пройшло з того часу, як у Києві востаннє виступав Платон Цесевич, але й зараз старі кияни з вдячністю згадують талановитого артиста й розповідають про нього молодому поколінню. Показний, ставний, високий, з доброю сценічною зовнішністю, він нікого не залишав байдужим до свого голосу і виконання. Аматори музики знали, що Шаляпін володіє неповторним тембром, м'якістю, ніжністю голосу в ліричних моментах і вмінням плавно підвищуватися до звукової проникливої моці. Все ж Шаляпіну важко доводилось справлятися з низами, істотними для баса-профундо.

За звуковим об'ємом голосу наш сучасник Олександр Пирогов незрівнянно багатший за Шаляпіна і, не повторюючи геніального співця, теж є гордістю нашої оперної сцени, її оригінальним помітним явищем.

Здавалося б, що можна після Шаляпіна сказати нового в «Борисі Годунові»? А ось Цесевич знайшов своє, власне, оригінальне. Відомо, що вже перші слова Бориса «Скорбит душа» надто важкі для виконавця. Коли нема міцності в голосі, то перший вихід не справляє враження. Якось у Києві гастролював Мозжухін, непоганий

виконавець сценічного малюнка ролі, але співак з недостатніми голосовими ресурсами. Його перший вихід був дуже і дуже блідий. Ігрових моментів нема, не вистачає й голосу — де вже тут зробити враження. І так бувало не з одним Мозжухіним.

У Цесевича ми чули скорботний, відразу проникливий у душу голос страждаючої людини. Зрозумілим ставало його щире благання до неба благословити на владу, щоб «в славе правил свой народ». Цар потім закликає вклонитись «почиющим властителям Руси». Далі чути енергійний заклик: «А там сзывать народ на пир!» Ще сильніше: «Всех от бояр до нищего слепца!» і, зрештою, могутнє, потрясаюче форте: «Всемвольный вход!..» Здається, тут межа, край голосовому запасові... Та ні... Ще грандіозніше на високій ноті лунає: «Все гости дорогие!» Кожне слово вагомо відчувається, природна велич і увага до народу притягають вас в образі царя, і назавжди увіходять в пам'ять Борис Годунов Цесевича, саме його, а не когось іншого.

Сам він одверто розповідав усім, що вчився і буде завжди вчитися у найвеличнішого артиста сучасності Шаляпіна. І він учився — від своїх перших кроків на підмостках до виступів у 30-х роках, коли на паризькій сцені співав разом із Шаляпіним, що став його близьким другом. Співали в Парижі по-братському: в одній виставі Шаляпін — Галицький, Цесевич — Кончак, в іншій виставі обмінювались ролями.

І все ж Борис у Цесевича мав свої деталі, відмінні від шаляпінського виконання. Монолог «Достиг я высшей власти» вражав виключною

зосередженістю, важким роздумом про долю нещасного народу. Якщо у Шаляпіна головне в монолозі було: «И даже сон бежит, и в сумраке ночи дитя окровавленное встает», то Цесевич— цар був пригнічений тим, що «клянут на площадях имя Бориса». А примара загиблого царици з'являлася лише довершенням основної драми — згубленого довір'я у народу.

У сцені смерті Шаляпін геніально-переконуюче доводив, як бентежний цар любив життя. Ось він упав, умираючи, тихо, але виразно плаче — йому страшно йти у небуття, у нього ще знайшлося б зробити щось корисне для свого народу, та кінець невблаганний, ридання застигають, цар здався.

Цесевич веде прощальну бесіду з сином. Хворий, на порозі смерті, цар дає останні напутні поради синові. Скорботно звучить голос страждаючої людини, але ось у таких місцях, як: «Не вверяйся наветам бояр крамольных, зорко следи за их сношениями тайными с Литвою», «Измену карай без пощады, без милости карай!» — перед нами знову цар, величний, гнівний до зрадників рідної землі. Але страждання, фізичні та моральні, такі великі, що смерті Борис не лякається. Йому не потрібне життя, він умирає, не жахаючись, і відразу.

Коли Цесевич співав Мефістофеля, то інші виконавці у «Фаусті» майже завжди відходили на другий план. Своїм завзяттям, диявольським сміхом, та не злобним, а дещо навіть добродушним, сповненим тонкої іронії, він ставав центром сюжетного ходу опери і підкоряв силою і виразністю голосу. Незабутнє враження він залишав у

сцені заклинання квітів, де голос його звучав особливо міцно. Тут уже добрячий у співжитті весельчак поступався перед злим, мстивим духом пітьми.

Таким же хорошим був Цесевич — Мельник у «Русалці», Кочубей у «Мазепі». Не лише співець, але й виконавець, артист великого драматичного таланту — таким залишився в пам'яті глядачів незабутній Цесевич. Він майстерно володів шаляпінським мистецтвом перевтілення і в цьому смислі може бути названий учнем геніального Шаляпіна. Цесевич умів бути жорстоким володарем і доброзичливим господарем у ролі Кончака в «Князі Ігорі», хитрим пройдою, плутягою і незрівнянним егоїстом Дон Базіліо із «Севільського цирюльника».

В умовах царської Росії Цесевич в артистичному колі залишався самотнім явищем, деякі вважали його навіть непоправним диваком. Його не вабили імператорська сцена, забезпечене місце, слава. Виходець із робітничого середовища, він приніс свої демократичні переконання і на сцену. Тільки в поважному віці, вже в умовах Радянської влади, він одержав звання народного артиста РРФСР. Платон Іванович Цесевич, безперечно, завжди був народним у кращому розумінні цього слова. Його нескінченні концерти для простих робітничих і селянських слухачів дуже добре підтвердили це в роки після Великого Жовтня.

Добрим словом кияни згадують і тенора Федора Гавриловича Орешкевича. Він, здається, перший з київських тенорів показав, які можливості дають розгорнутися драматичному обдаруванню такі ролі, як Герман у «Піковій дамі»,

князь у «Русалці», Зігфрід у «Валькірії», Гофман у «Казках Гофмана». У Орешкевича були дуже обмежені голосові дані. Але він так умів ними користуватися, що необізнаний слухач не помічав такого недоліку і лише досвідчені знавці ехидно проказували:

— Послухаєм, як у нього в «Піковій дамі» вийдуть останні рядки арії, такі місця, як «Пусть неудачник плачет...»

Що ж? «Неудачник» плакав і так ловко пристосовувався до верхнього «сі», що ті ж критики погоджувалися:

— Викрутився, хоч і без голосу. Спритний!

Орешкевич з першого ж погляду буквально приковував увагу глядачів до свого героя. Прекрасний драматичний артист примушував забути, що Герман повинен бути ще і дужим драматичним тенором. Чудовий він був і у «Валькірії» Вагнера. Справжній епічний герой з гарячим люблячим серцем поставав, живий, з древньо-германської саги.

Володів Орешкевич і великим комічним обдаруванням. Альмавіва у «Севільському цирульнику» був неповторним, особливо у другій дії, що йшла під голосний сміх глядачів. Трьохактна комічна опера Є. Еспозито на текст С. Мамонтова мала виключний успіх завдяки участі Орешкевича в ролі ватажка зграї Джіджі. «Каморра» пройшла багато десятків разів кілька сезонів підряд з незмінним успіхом і повним залом. Особливо цікавий був Джіджі—Орешкевич у ролі спокусника старої пані Лариси Павлівни в другій дії. Серенада Джіджі, дует були просякнуті гумором на фоні проникливої мелодії.

Проходили роки. Орешкевич більше не співав Германа, Зігфріда, та не заспокоювався. В 1922 році він усіх здивував, коли в концерті з оперних уривків була виконана заключна сцена з «Євгенія Онегіна». На цей час артист дійшов висновку, що він помилково став тенором, насправді ж він природний баритон. Таке твердження володіло ним недовго — тенор переважив. Його численні учні згадували не раз бачені сценічні образи, створені Орешкевичем, особливо вихваляли його майстерність у комічних операх. Та він завжди з деяким роздратованням доводив, що Альмавіва і Джиджі в нього випадкові ролі, а своє справжнє визнання він бачив у героїчному репертуарі. В 1924 році до нього прийшло нове захоплення — пристрасть до польських народних пісень і пісень Шопена. Співав він їх частенько на концертах у клубах з великим успіхом. Вважав потрібним виконувати польською мовою.

Це була схильна захоплюватися людина, що вимогливо ставилася до себе і свого місця на сцені. Та захоплення в нього були завжди благородні, поривання високі. Своїм учням він казав:

— Намагайтеся більше нести в своє життя та в життя народу краси, добра.

Тут же ця скромна, добряча людина на очах змінювалася,— вставала і голосно кликала:

— А злу оголосіть війну на все життя, особливо злу, що йде проти правди народної.

Жовтень він сприйняв як зліт народу на кращі людські вершини. Боротьба партії за новий лад його радувала насамперед героїзмом, перемогою за правду народну.

Самобутнім відмінним співаком був О. І. Каміонський. Його чудовий баритон італійської школи приваблював слухачів силою звучання. Багато можна було почути на його адресу дорікань на холодне виконання і, може, вигадану байдужість. Але виходило, що така, здавалося б, негативна для артиста риса ставала оригінальною, помітною відзнакою створених ним образів. Справді, його Онегін був дуже холодний у першій і другій діях. Зате яка чудова ставалася зміна, коли артист виконував арію «Увы, сомненья нет, влюблен я...» В останній картині опери голос звучав темпераментно, і це створювало сильне враження. Той же Демон здавався зроду-віку холодним, і навіть зустріч з Тамарою ніби захопила героя якоюсь розсудливою пристрастю. Певна частина слухачів, відзиваючись схвально про голосові дані, робила зауваження, що пекельний дух сам не має здатності запалюватися по-справжньому. Та ось надходила остання картина, і приголомшені слухачі забували про свої міркування, дивлячись на титанічного ворога неба і тяжко страждаючу, закохану людину, до якої не могла байдуже ставитись Тамара.

З величезного репертуару артиста хочеться зупинитися на двох ролях. Каміонський — Мазега в опері Чайковського, Скарпіа в опері Пуччіні «Тоска». Яка доречна була його холодність у ролі Скарпіа. В першій дії — це безпристрасний начальник поліції, знавець своєї темної справи, що спокійно обмірковує питання про те, як позбавитись Каварадоссі й оволодіти Тоскою. В другій дії в образі лиходія розкриваються нові риси: пристрастність, ревності, насолода владою і

можливістю принизити всіх, хто опинився в його пазурах. Контрастність у виконанні ролі між першою і другою діями лише допомагала глибокому розкриттю образу всевладного жорстокого тирана.

Між іншим, у заключній сцені першої дії, коли лунає могутнє фортіссімо оркестру і хору (а на київській сцені хор складався з добрих співаків), Каміонський міцністю звуку перекривав хор і оркестр.

Мазепа — Каміонський насамперед був дуже красивий. Владна холодність і зовнішня привабливість виправдували вибір Марії. Але в Каміонського і в цій ролі розвиток образу був динамічним. Жадоба влади, жорстокість — ці риси ставали провідними, кохання до Марії, ніжність при зустрічі з нею в другій дії залишалися другорядними рисами в характері честолюбця. Незабутнє враження залишала кінцева сцена — втеча Мазепа. Ось він стоїть у нерішучості — брати Марію чи залишити її на примхи долі. Орлик його кличе їхати, каже, що Мазепа сам позбувся розуму з Марією, коли йому голови своєї не жалко. Орлик владно наказує: «Ходім!» Мазепа — Каміонський витримує довгу паузу. На обличчі важкий роздум, без слів можна прочитати, що, недавній володар краю, він загубив усе: і владу, і надію на трон, і кохання. Йому важко залишити Марію — може, вона йому буде останньою втіхою в суворій старості... Перемагає побоювання за власну шкуру. Роздуми скінчилися, Мазепа твердо відповідає: «Ходім».

Створені ним образи лиходіїв надовго осіли в пам'яті глядачів. Місця для критики не залиша-

лось. Підкоряв реалізм акторського виконання і висока співацька майстерність.

Я дуже любив Каміонського — Вольфрама в опері «Тангейзер», філософа, вдумливу, гуманну людину, підкоряючу своїм благородством. Епічною величчю був осяяний і його Амонасро в «Аїді», борець за вітчизну і свій народ.

Звичайно, коли згадуєш про артистів, що пішли з життя, то розповідаєш про них, порівнюючи з сучасниками, які більш-менш нагадують старих майстрів. Каміонського я не можу порівняти ні з ким. Він був єдиним, неповторним явищем, як справжній великий талант.

Якщо Каміонському доводилось чути докори в холодності виконання, то його жінку К. І. Брун вважали темпераментною, навіть іноді занадто екзальтованою героїнею в усіх без винятку ролях. Дійсно, Брун відразу притягала до себе увагу, як тільки виходила на сцену. Її переживання були завжди бурхливими, але ширими, переконуючими. Гаряче почуття справедливості, чистота людських стосунків, свободолюбство, моральна сила, уперта боротьба із злом, пристрасність у коханні і ненависті, вірність обов'язку, святість почуття — ось риси, характерні для таких різних героїнь, як Аїда, Флорія Тоска, Наташа в «Русалці», Єлизавета в «Тангейзері». І до того ніжність, природжена добрість, — все це споріднювало створені Брун сценічні образи.

Всі, хто знав Брун в особистому житті, дивувались її одною незмінною рисою: постійною закоханістю, святим схилянням перед мистецтвом музики, найсуворішим ставленням до себе і

своєї сценічної діяльності. Її робота на сцені складала для неї основний зміст життя, робота не просто чесного виконавця, а фанатичної, до самозабуття відданої своїй справі людини. Вона була і залишилась до останнього часу (вмерла в жовтні 1959 року) справжнім лицарем, войовничим представником чудодійного оперного мистецтва.

Іншими якостями відзначалась визначна співачка київської опери Є. Д. Воронець. Задушевний голос — ліричне сопрано, теплота завжди підкоряли слухачів. У ній було щось ніжно-дитяче, зворушливе. Ці риси дуже добре було видно в її Чіо-Чіо-Сан в опері Пуччіні. Скромна, мила Ліза в «Піковій дамі» нічого спільного не мала з Лізою К. І. Брун. Воронець — Ліза гинула тому, що не могла пристосуватися до грубої дійсності, яка зруйнувала її ясний світ мрій і довірливості до коханої людини. Надзвичайно чудова була Воронець — Татьяна в «Євгенії Онегіні». Дивовижна цільність образу — Таня, справжня пушкінська, вірна собі й своєму обов'язку, що залишилась у вищому світі, по суті, тією ж сільською мрійною дівчиною, — всі ці риси добре були помітні в Татьяні — Воронець. Своєрідність вносила артистка в будь-яку роль свого великого репертуару. А вона ж співала не лише Манон і Шарлотту, ліричних героїнь в операх Массне, але й героїчну Аїду, виконувала складну партію Віолетти в «Травіаті». Багаторічна робота не зломила її дивовижної сценічної молодості і привабливості. Ніяк не відбилися роки і на її прекрасному, рівному в усіх регістрах, голосі.

В Києві почала свою сценічну діяльність ви-

датна співачка і артистка К. Г. Держинська. В її виконанні було дуже багато тонких нюансів, це відрізняло її і від Брун, і від Воронець. Образ кожної ролі був чітко продуманий, і залежно від цього давалася вокальна характеристика. Держинська вразила всіх своїм виконанням Ярославни в опері «Князь Ігор». Забувалося, що на сцені артистка. Глядач бачив чудову російську жінку з усіма її типовими рисами: це любляча жінка, мати, вірна подруга, переконана патріотка своєї вітчизни. Такі жінки являли славу і гордість Росії. Вірність обов'язку, душевну силу і чистоту вони передавали наступним поколінням. Геніальний твір Бородіна знайшов своє повне втілення в майстерності Держинської.

Її Ліза в «Піковій дамі» відзначалась складністю натури, вдумливістю, глибиною почуттів. У ній багато було від тієї ж Ярославни, але з різноманітністю нових відтінків, обумовлених іншим змістом епохи і відмінними ситуаціями особистої драми героїні.

Помітною індивідуальністю володіла меццо-сопрано М. Скибицька. Сильний голос, вдячна сценічна зовнішність, чіткий малюнок ролі — все це чарувало в ній. Неповторна вона була в заглавній ролі в опері Бізе «Кармен». Київ бачив багатьох Кармен на чолі з найзнаменитішою Марією Гай. Здавалося, навряд чи можна щось нового створити, — так хіба якісь окремі нюанси і тільки. Та ось з'явилась Скибицька і наочно ствердила, що не всі можливості вичерпані виконавицями ролі примхливої циганки. Найрізноманітніші риси відмінно просвічувались в образі Скибицької — Кармен: її сміливість, упевненість у

чарівності й красі, жорстокість з ворогами, виключна хитрість і спритність і поруч — здатність кохати віддано, до самозабуття, хоча б довелось з-за цього загинути. Це не була Кармен, яка про себе говорила, що, можливо, покохає чергового друга завтра, а може, й ніколи. Вона шукала справжнього кохання, але такого, щоб не сковувало її волю. Хозе не відповідав цим умовам, — вона його кинула, зрадила з легким серцем, але Ескамільйо покохала на все життя, в цьому ні на хвилину не можна вагатися. Скибицьку дуже цікаво було дивитися, а не лише слухати. Та в окремих сценах міць і краса її голосу примушували забувати про сценічну дію. Особливо це було помітно у фіналах другої і четвертої дій. Треба бути воістину великим художником, щоб знайти нове, невідоме у старому, добре відомому.

Риси самобутності відзначали її виконання ролей Далілі в опері «Самсон і Даліла», Амнеріс в «Аїді», Любаші в «Царевій нареченій». І тут обміркована була кожна деталь образу, сценічна дія і вокальна частина складали невід'ємне ціле.

* * *

Постановки в київському оперному театрі завжди вражали ретельністю і великою майстерністю. Тут працював один з кращих оперних режисерів М. Боголюбов. Завжди енергійний, людина величезної працездатності, він запалював любов'ю до справи всіх рішуче учасників вистав від диригента до костюмера і суфлера. В його вдачі давала себе знати риса, яку давно прийнято

називати «святе невдоволення» своєю роботою і досягненнями. Звідси — вічні шукання нового.

Мені довелося бачити його три різні постановки «Аїди». Головне було не в нових декораціях. Шукання сценічної правди — це був основний зміст його роботи. Кожна чергова вистава ставала новим режисерським досягненням Боголюбова. Мені особливо добре запам'яталися в його постановці опери «Іван Сусанін», «Садко» та «Руслан і Людмила». В них виявилася богатырська міць геніальних творів нашої класики, натхненно подана талановитим колективом на чолі з темпераментним майстром Боголюбовим.

Багато з того, що створило в майбутньому популярність петербурзькому театрові музичної драми, Боголюбов показав у своїх київських постановках. «Паяци», «Сільська честь» — це були справжні музичні драми. Симпатичні, життєрадісні «Черевички» Чайковського в постановці Боголюбова під керуванням Еміля Купера стали незабутньою поетичною виставою.

Всі режисери, які працювали в Києві після Боголюбова (пішов він на маріїнську сцену в 1911 році), твердо дотримувались його принципів сценічного реалізму і зберегли без змін постановки свого визнаного вчителя багато років.

На зміну Боголюбову прийшов у театр режисер С. Гецевич. Не претендуючи на оригінальність, його постановки відзначалися великою продуманістю і відповідністю відображеній добі. Окремі роботи в нього були дуже вдалі, наприклад, сцена ярмарку в опері Серова «Ворожа сила» — справді масова життєва картина купець-

кої Москви. Добре поставив Гецевич і «Сцену під Кромами» в «Борисі Годунові».

Про те, як продумував він кожную дрібницю, за настановами Боголюбова, можна довідатись з такого прикладу. В третій дії опери Пуччіні «Тоска» в заключній сцені, як відомо, подається загибель героїв. Ось закінчився дует Тоски і Каварадоссі. Закохані дожидають близької волі. Пауза. Чути суворі маршоподібні такти і, відповідно до них, «у ногу» йде взвод солдатів, і ці розмірені кроки утворюють обстановку великої нервової напруженості. Офіцер хоче надіти Каварадоссі пов'язку на очі. Той жестом відмовляється, — сміючись, стає під дула. Помах руки офіцера — залп, Каварадоссі падає. Офіцер накриває його тіло чорним плащем. Взвод пішов. Тоска кличе друга. Він не відкликається. Тоді вона підбігає до нього, підіймає плащ і упевнюється в страшній правді.

А ось як виглядає ця сцена в сучасній постановці київського, ризького і таллінського театрів. Наприкінці дуета входить у повній тиші взвод солдатів. І лише після того починається музика траурного маршу. Враження напруженості зникає. Після залпу Каварадоссі падає. Офіцер і солдати пішли. Каварадоссі лежить обличчям угору, освітлений яскравим промінням ранкового сонця. Виникає питання: невже Тоска не бачить, що трапилось з її коханим. Про його загибель вона дізнається тільки тоді, як нахилилася до нього. Звичайно, це місце режисерами аж ніяк не продумано.

Не можна не згадати про декорації високоталановитого художника С. М. Евенбаха. Він

оформлював переважно російські опери. Не повторюючи відомі декорації Великого і Маріїнського театрів, він створював свої яскраві полотна в «Садко», «Казці про царя Салтана», «Снігуроньці» і багатьох інших операх. Декорації були просякнуті поезією російських казок і рідної природи.

Декорації до західноєвропейських опер писав німецький художник Лютке-Мейер. У нього була своя якість окремого гатунку: він був дуже здатний на те, щоб збіднювати відображену дійсність. Ви роздивляєтесь уважно декорації. Формально все вірно. Ось знайомий по старих ілюстраціях палац у «Тангейзері» чи декорація шинку в «Царі-теслярі». Але фарб не помітно, дуже схоже на малюнок, зроблений правильно, лише поганим тьмяним олівцем.

Отже, не дивно, що дирекції доводилось звертатися здебільшого до Евенбаха, коли йшла справа про нову постановку якогось видатного твору. Його декорації до «Аїди», наприклад, були такі, що багато в чому перевищують роботи наших сучасних декораторів. «Буйство фарб» — так хочеться назвати його оформлення останньої дії в «Казці про царя Салтана» і морське дно в опері «Садко».

Антрепренери С. Брикін і М. Багров дбайливо турбувалися про поповнення репертуару новими операми. Неодноразово було, що новинки не позначалися високими музичними якостями, та все ж стояли «на грані пристойного». Зовнішньо дуже ефектно і пишно було поставлено оперу Нугеса «Камо грядеші». Тут, окрім чудового Петронія О. Каміонського, привертав увагу бас

О. Улуханов, що виконував роль філософа Хілона. З великим піднесенням проводив він сцену в цирку. Побачивши, що Нерон збирається віддати на здобич звірам молоду християнку, Хілон кричить: «Римський народ! Геть тирана!» За знаком Нерона воїни кидають філософа-жебрака на арену, він встає, роздирає на собі одяг і продовжує пристрасний монолог.

Я і зараз не можу уявити, як Улуханов залишався цілим. Його кидали з досить значної висоти (три-чотири метри), кидали з таким розрахунком, щоб він опинився посеред сцени. Звичайно, публіка дуже бурно реагувала на цю сцену і не лише тому, що вражав самий факт падіння,— ні,— Хілон співав свій монолог з надзвичайною силою голосу і натхненням (виконавець він був чудовий).

Користувалась успіхом опера О. Глуховцева «Дні нашого життя» (за п'єсою Л. Андрєєва). Трохи примітивна для опери музика все ж була насичена мелодійністю, окремими вдалими аріями і романсами. Велике враження залишала перша дія з дзвоном наприкінці «сорока сороков» московських церков. Цікаво, що випадково прізвище композитора збігалось з прізвищем головного героя опери. Це давало привід до розмов, зацікавлені глядачі йшли подивитись оперу та викликати автора-киянина, що незмінно відвідував кожную виставу.

Надзвичайно добре були поставлені опери Серова «Рогнеда» і «Ворожа сила». В останній опері з величезним успіхом співали Цесевиц — Петро і Скибицька — Груня.

Значною популярністю користувалась опера

Лортцінга «Цар-тесляр» завдяки вдалому Петру — П. З. Андрееву. В нього був гарний міцний голос, зовнішньо відповідав нашій уяві про царя Петра I. Талановитий був і Тихонов — бургомістр. Андреев і Тихонов незабаром були запрошені на петербурзьку імператорську сцену. Преса зазначала, що шлях їм туди проклав «Цар-тесляр».

Цікаві були постановки несправедливо забутих тепер опер М. Іполитова-Іванова «Измена» і О. Гречанінова «Добрыня Никитич».

Траплялися, звичайно, і вистави-одноденки. Так, приміром, опера нікому не відомого до того в Києві композитора Г. Ловцького «Лукреція» пройшла лише двічі. Зміст її, зокрема, сцена насильства над героїнею, «шокірували» глядачів, а більш за все місцеве начальство. Можна згадати, що в цей же час у театрі «Фарс» йшли сцени набагато ефективніші і довші, ніж півхвилиний епізод опери.

Як не дивно, але під одноденку попала й опера геніального Чайковського «Орлеанська діва». Поставлена була досить пристойно, але вистава закінчилася о пів на першу ночі. За існуючим поліційним розпорядженням, всі видовища повинні були закінчуватися не пізніше дванадцятої години, — отже, театр припустив порушення наказу. Антрепренера оштрафували на значну суму, оперу за порадою поліцмейстера зняли з репертуару як таку, що не вміщається в призначений для неї час.

Слід, до речі, пригадати ще про один момент, пов'язаний з питанням про час. Керівники наших радянських театрів, мабуть, не знають, що в

Києві антракти були завжди не довші за 10—15 хвилин. Тільки у виключних випадках, при особливо складних виставах, антракти доходили до двадцяти хвилин. У цьому разі на афішах обов'язково зазначалося: «В зв'язку із складністю перестановки декорацій, антракт між першою і другою діями — 20 хвилин». Здається, такі оголошення зустрічалися лише в трьох випадках: при постановці опер: «Чіо-Чіо-Сан», «Камо грядеши», «Валькірія».

* * *

Офіційно сезон в опері закінчувався в останній день масниці, здебільшого в лютому. Перший тиждень великого посту нагадував траурне похмілля: всі видовища й розваги були заборонені. Такий же порядок зберігався на четвертому і сьомому тижнях. І треба сказати, «предержащие власти» неухильно слідкували, щоб не було порушень суворого правила.

Пам'ятаю випадок, коли мій знайомий, молодий чиновник Володя Пасічник одержав наградні «за відмінну роботу», вирішив, за його словами, «пустити пилюку в очі» і придбав на масниці грамофон. Вальси, модний тоді кек-уок, камаринські і гопаки гриміли вечорами протягом усього тижня. Та ось пролунали знайомі звуки і в понеділок. Пасічник придбав грамофонні голки «нового типу», схожі на добрі гвіздки, що забезпечували міцне звучання. Воно сміливо видиралося на простір через двійні зимові рами. Веселі мотиви швидко обірвалися, — їх підслухав постовий. Чиновник одержав пересторогу. Та

хлопець він був хитрий. На другий вечір грамофон знову гудів на повну силу. Розгніваний постовий знову відвідав порушника, та нічого зробити не міг: виконувалися церковні хори, «божественна» музика.

— Так... Піснопіння можна,— погодився низовий представник влади, послухав деякий час і пішов з кімнати.

В наступні дні з вікна молодого чиновника вибивалися уривки з літургії, урочисте «Вірую», а потім кек-уок, матчиш, між ними «Отче-наш...».

На четвертому тижні в приміщенні опери щороку влаштувалися духовні концерти. Виконувався кілька разів «Реквієм» Верді. Це були єдині дні в році, коли в залі театру серед публіки перебували представники духовенства.

Другий, третій, п'ятий і шостий тижні великого посту дуже цінилися аматорами оперного мистецтва. До Києва приїздили численні гастролери, серед них всесвітньовідомі співаки. Собінов, Шаляпін, Баттістіні, Дідур, Тітта Руффо, Цезар Формікі, Бакланов, Смирнов і багато інших змінювали один одного. Про них ходило безліч оповідань, чуток, пліток, анекдотів.

Газети приділяли всім подібним жанрам свою увагу. Пам'ятаю, як зацікавило киян інтерв'ю, що дав одному з кореспондентів знаменитий баритон Маттіа Баттістіні. Йому було вже під шістьдесят років, коли він співав у Києві Ріголетто, Демона, Онегіна, Дон Карлоса в «Ернані», співав, як у кращі дні молодості. Він пояснив, що зберіг голос завдяки сорокарічному режимові. За всіх умов він ніколи не лягав спати

пізніше дванадцятої години ночі. Вистави з його участю закінчувалися до одинадцятої години.

Про Собінова писали, що перед кожним виступом він після дванадцятої години дня їжу не приймав і лише після вистави вечеряв. Тут-таки наводився інший приклад: твердили, що знаменитий Карузо за півгодини до виходу на сцену з'їдав ціле порося і що без цього голос ніби «не звучав».

Гастролі вносили велике пожвавлення у звичайне коло оперних постановок. Той же Баттістіні все життя не розлучався з вусами та борідкою клинчиком. Онегін з такою зовнішністю та ще в якомусь особливому гороховому фракку справляв курйозне враження. Та ось чулися знайомі ноти арії Онегіна. Співець закінчував її словами: «Сменит не раз младая дева мечтами легкиє мечты» (звичайно, італійською мовою). Останнє слово вимовлялося спочатку найніжнішим піаніссімо, звук поступово підсилювався з усе наростаючою силою до могутнього форте і також без перерви ставав усе тихішим до повного завмирання. Здавалося, довжині звуку не буде кінця. Слухачі забували про фрак, борідку товстого і неповороткого Онегіна, зал гримів оплесками.

Великим успіхом користувались майже щорічні гастролі відомої співачки, колоратурного сопрано Олімпії Боронат. Італійка за походженням, вона була не лише співачкою, а й поміщицею Київської губернії. Хто її бачив в 1911—1913 роках, був вражений, коли в «Севільському цирюльнику» на сцену «випорхувала» Розіна, квадратна дама вагою ніяк не менш ста кілограмів (шести пу-

дів з лишком). Та дуже швидко глядача відводив убік слухач. Останній перемагав і з піднесеною увагою слухав знаменитого аляб'євського «Солов'я», не помічаючи багатьох покалічених уславленою італійкою російських слів. А чи можна забути «зворушливу» картину, коли в «Травіаті» велетенськи могутня Віолетта — Боронат умирає від злих сухот. Комічність сцени звертала на себе увагу дуже ненадовго, — вокальна майстерність артистки змушувала вірити в неможливу правдивість ситуації.

Здається, в березні 1910 року з'явився новий гастролер тенор Зінов'єв. На першій виставі «Аїда» він співав Радамеса. Нікому не знайоме прізвище зібрало далеко не повну аудиторію. Та вже починаючи з наступної гастролі, Зінов'єв бачив перед собою переповнений зал. Швидко стало відомо, що він народився в одному з південно-західних невеликих міст тодішньої Росії. Даремно намагався потрапити на оперну сцену в Києві, — тут йому категорично відмовили. Поїхав до Італії і дуже швидко став солістом театру «Ла Скала» в Мілані. З цим титулом він і приїхав, уже як переможець, у Київ. Чоловік дуже невеликий на зріст, він мав могутньої сили голос — драматичний тенор. Такого Радамеса в «Аїді» і Рауля в «Гугенотах» Київ ще не чув. Особливу цікавість у глядачів викликало його виконання ролі Елеазара в опері Галеві. Злісні шипіння антисемітського «Двуглавого орла» тільки сприяли успіхові старої опери. Зінов'єв — Елеазар виступав не лише як співак, але й як син безправного в умовах царської Росії народу, стаючи на захист пригнічених братів.

Очевидно, щоб узяти реванш за колишні безрезультатні принизливі ходіння до адміністрації театру, Зінов'єв прийняв пропозицію директора і залишився на один сезон працювати в Києві. Кожний його подальший виступ ставав звичайною гастрольною виставою, з гучними оплесками і переповненим залом. Лише дотепники не могли залишатися байдужими до його зовнішності і серйозно говорили, що, може, справді Аїда була вдвічі вищою на зріст од видатного полководця Єгипту,— адже відомі випадки з казок, коли жінка-геркулес закохувалася в карлика.

Можна згадати добрим словом хорошу традицію в київській опері влаштовувати за приступними цінами недільні та святкові ранкові вистави. Основними глядачами тут були школярі. Навіть в українних київських школах не було, мабуть, жодного учня, який не ганявся б за дитячою модою — побувати обов'язково в опері. То нічого, що в декотрих юних глядачів можна було побачити придбаний дорогою черговий випуск походжень якогось знаменитого сищика. Його в театрі ніхто не читав: надто сильні були враження від героїчного Руслана, князя Ігоря та інших героїв кращих у світі опер великих російських композиторів.

* * *

В дореволюційних умовах київський оперний театр вигідно виділявся високим художнім рівнем, багатим репертуаром і майстрами оперного мистецтва, багато з яких у майбутньому стали гордістю нашої радянської сцени.

РОСІЙСЬКА ДРАМА ІНШІ КИЇВСЬКІ ТЕАТРИ

Скромний, непоказний на вигляд будинок театру російської драми був збудований в кінці Миколаївської вулиці у 1898 році. Тут грала кілька років драматична трупа на чолі з відомим артистом і режисером М. Соловцовим. Театр зразу ж почали називати в Києві соловцовським. Незабаром він справедливо вважався одним з кращих російських драматичних театрів. Соловцов в умовах Києва з'явився своєрідним послідовником Станіславського, тобто зробив багато такого, що дозволяє прирівняти його шукання до шукань Станіславського, спромігся вигнати з театру дух провінціалізму, швидко спечені постановки, розраховані на одну-єдину бажану мету — повні збори з приємним написом на касі: «Всі квитки продані». На жаль, Соловцов рано вмер і не встиг здійснити багато чого з накреслених ним реформ.

В подальшій історії театру помітний слід залишили антрепризи І. Е. Дуван-Торцова і М. М. Синельникова. Обое — видатні режисери,

вони були й адміністраторами з багатим досвідом. Художній бік вистав піднісся на велику височінь, традиції Соловцова успішно тривали. Київська сцена створила багато відомих наших артистів. Репертуар складався дуже уважно. Випадкові «прохідні» вистави, «для збору», зустрічались порівнюючи рідко. Класика завжди займала дуже велике місце. На сцені соловцовського театру зміцніли й змужніли видатні у майбутньому майстри радянської сцени С. Кузнецов, М. Тарханов. Тут служили в свої кращі молоді роки такі відомі артисти, як М. Радін, Є. Шатрова, М. Соснін, М. Светловидов, І. Юрєнева.

Театр завжди славився виключно злагодженим ансамблем. Багато вистав були видатними явищами драматичного мистецтва. Хіба можна забути зразкову постановку комедії «Горе від розуму» з Фамусовим — Дуван-Торцовим, Чацьким — Сосніним, Загорецьким — Кузнецовим, Репетилловим — Светловидовим? Видатною виставою була постановка «Дворянського гнізда» з Полевицькою в ролі Лізи і Кузнецовим — учителем Леммом. Думка про те, що ти в театрі, зовсім забувалася, — перед очима розгорталося справжнє видиме життя.

Соснін був загальним улюбленцем. Чудова сценічна зовнішність, різнохарактерність, мистецтво перевтілення давали йому змогу з одним успіхом грати Петю Трофимова у «Вишневому саді» і Павла І в п'єсі Мережковського. Відразу можна було упевнитись, що Соснін уважно вивчав досвід Московського Художнього театру і був вірним послідовником системи Станіславського.

Тарханов услаився своїм виконанням ролі Осипа в «Ревізорі». Старі театрали твердили, що такого Осипа російська сцена ще не знала. Осип — Тарханов займав у п'єсі не менше місце, ніж Хлестаков—Кузнецов. Про Тарханова—актора, людину — багато писав його друг, відомий театральний критик В. А. Чаговець. В листі до останнього Тарханов через багато років згадував: «Звичайно, як актор, я скучаю за Києвом — там було все: велика робота, удачі, невдачі, радості, сльози і т. д. Одним словом, все, що створює цікаве і потрібне життя актора-людини. Простіше скажу. В Києві я став актором сміливим, яскравим, який уміє пізнати і розкрити життя, справжнє, яскраве в усіх відношеннях» (В. Чаговець, «Життя і сцена», К., 1956, стор. 209).

Чаговець у своїх спогадах забув розповісти, що Тарханов був не лише прекрасним актором, а й серйозним режисером-постановником, прямим учнем М. М. Синельникова, одного з кращих тодішніх режисерів російської сцени. Поставлена Тархановим у 1918 році п'єса «Павел І» була помітним явищем у театральному житті на Україні.

Дуже часто бувало, що п'єси середньої якості, а то й просто ремісничі, але жваво складені, нагадували справжній мистецький твір завдяки блискучому акторському ансамблю. Весь Київ прагнув побачити в «Мадам Сан-Жен» незрівнянного Наполеона—Є. Я. Неделіна або в «Тітці Чарлея» С. Л. Кузнецова. Неглибока посередня п'єса Косоротова «Мрія кохання» зробилась помітним явищем у театральному житті

Києва — в ній брав участь такий майстер, як М. Ходотов. Завдяки йому в п'єсі з'явилися навіть відтінки громадського звучання, що викликали думки про неповноправність жінки в умовах буржуазного ладу. Він же віродив до життя «Кіна» О. Дюма, що давно не йшов у Києві, зробивши цю виставу яскраво викривальною на адресу правлячих класів.

П'єси І. Потапенка «Жулик» і «Чужі», що рішуче засуджували буржуазних ділків капіталістичного світу, користувалися дуже великою популярністю. За гроші можна все купити, продати, починаючи з маєтку, кінчаючи жіночою честю. Кращі людські якості зневажаються любителями прибутків, — знахабнілими до останнього ступеня великими й дрібними капіталістами. Живе в своє задоволення лише «жулик» за переконанням, що експлуатує чужу працю. Мабуть, сам автор не підозрював, який соціальний відгук в умовах тодішньої дійсності матимуть його п'єси.

З надзвичайною силою грав у п'єсі «Чужі» роль старого вчителя Дибольцева С. Кузнецов. Ось старий приходить на весілля до свого сина Кості. Молода — багата вдова, що купила собі за гроші чоловіка, молодшого від неї. Не біда, що в Кості є зраджена ним дівчина, мати його дитини, Аліна Петрівна. Вдова Уткіна заплатила їй тридцять тисяч і цим допомогла швидко знайти законного мужа. Всі неприємності улагоджені. На черзі — тости за щасливу будучину. Кінцевий тост виголошує старий Дибольцев — Кузнецов. Тремтячою рукою бере склянку вина, п'є... Промовляє тихо, але глядачі з

напруженою увагою прислуховуються до кожного слова:

— Отже, все скінчилося... Купівля і продаж— все тут на місці. Чудово! Тут усе таке точне, що можна завести бухгалтерію і підвести підсумок вартості людських душ. Що ж нам, старим, залишається тільки каратися за те, що ми не зуміли дати своїй вітчизні чесних людей. Ех, панове, був у мене син, і я загубив його. Зате ви радієте з перемоги... Ви придбали негідника...

Сльози перешкоджають йому говорити. Він звертається до старого товариша:

— Ходім, Ваню, дай мені руку... Ми їм чужі.

Спадає завіса. Кілька секунд повної тиші. Ніхто не думає про те, що виставу закінчено, треба йти додому. Тихі слова вчителя прикували глядачів до місць. Потім довгі вдячні аплодисменти артистові, що зумів зачепити кращі людські почуття, показати бридкість капіталістичного світу.

Великий ідейний зміст був вкладений у постановки чеховських п'єс. Петя Трофимов — Соснін виголошував промови явно революційного напрямку, і це в той час, коли прихід пролетарської революції, потреба її добре відчувалися. Мрії трьох сестер про краще життя сприймалися глядачем з новим, іншим смислом.

Про Московський Малий театр завжди згадували, як про другий Московський університет. З повним правом кияни вважали свій театр російської драми законним спільником місцевого університету, уславленого багатьма революційними виступами студентів. Не дивно, що постановка «Дітей сонця» Горького супроводилась

могутньою демонстрацією в театрі з боку численних студентів, що потягли за собою всіх глядачів, незалежно від віку та становища.

Така, здавалося б, п'єса про особисту драму героя, як «Той, хто одержує ляпаси» Леоніда Андрєєва, поставлена незадовго до революції, наводила на роздуми іншого порядку, очевидно, непередбаченого автором,— про бунт пригнобленої жорстоким режимом людської особи, про за судження свавілля і бажання кращих часів.

На Фундуклеївській вулиці в театрі Е. Бергонье кілька років ішли вистави драматичної трупи О. Кручиніна. Орієнтація театру була одверто кон'юнктурна: став усе, що завгодно, аби мати повні збори. В репертуар іноді вставляли «Гамлета», «Горе від розуму», «Дітей Ванюшина», але здебільшого подавалися п'єси іншого типу, як «Мое миле бісеня», «Мужчина зраджує,—жінка прощає», «Живий крам», «Шлюбні містки». З 1914 року новий антрепренер відмовився від драматичних вистав, організував «Театр мініатюр», як підприємство, що не потребує особливого клопоту, зате дає великий і вірний прибуток.

Під час гастрольного періоду вистави російської драми давалися і в інших театрах, зокрема, в Троїцькому народному домі. Репертуар добирався з п'єс, що не йшли в соловцовському театрі. Ухил був переважно в бік мелодрам, легких комедій, п'єс, не претендуючих на глибину, але взагалі цікавих. Виставлялися мелодрами: «Дві сирітки», «Сім'я злочинця», комедії: «Дама із Торжка» Ю. Бєляєва, «Змійка» Ришкова та інші подібні п'єси, розраховані на не дуже ви-

могливого глядача (ціни на квитки були загальноприступні). Але і в цих умовах окремі вистави набували неабиякої громадської ваги. Певним успіхом користувалася інсценіровка роману В. Крестовського «Петербурзькі трущоби» — оповідання про життя знедолених людей столиці, яких було аж ніяк не менше у Києві та й у всіх великих містах царської Росії. Закінчується вистава; глядачі виходять з театру, і чуєш одверті прокльони на адресу «глитаїв» і «багатої сволоти». Народний дім відвідували переважно мало забезпечені аматори театру.

Драма «Псиша» Ю. Беляєва про життя кріпосних артистів кликала глядача протестувати проти свавілля і злочинів «сильних світу цього».

І все ж у старому Києві театри мали повні збори переважно по суботах і неділях. В буденні дні відвідувачів було небагато і в опері, і в драмі. Театр, музика були здобутком далеко не всіх киян. Загальна культура населення вимагала бажати багато кращого. Треба пам'ятати, що боротьба за шматок хліба, важка багатоденна праця на підприємствах не залишали в робітників вільного часу для відвідування театрів. Міщанство задовольнялося кінотеатрами. До речі, напівпусті сеанси в буденні дні теж були звичайним явищем. Інтелігенція, кількісно незначна, не могла заповнити всі театри і концертні зали.

Прикро ставало, дивлячись, як у соловцовському театрі йде «Орльонок» Ростана при майже пустому залі. В той же час недалеко, на цій же Миколаївській вулиці, переповненим залом хизувалися вистави театру «Фарс». Наш радянський глядач, на щастя, не має приємності зустрічатися

з подібним «мистецтвом». Не всі навіть тепер знають, що фарс, за словником,— п'еса вульгарного змісту, що висміює різноманітні, переважно фізичні, недоліки людей. І що ж, такі п'еси мали певний контингент глядачів. «Задавала тон» забезпечена верхівка, всі ті, про кого казали, що вони «казяться від жиру», йдуть полоскотати нерви та «пореготати утробним сміхом». Нехитрий зміст фарсових вистав можна було, як правило, визначити по самих назвах. «Бебе дають проносне» — чехарда на три дії, де розповідається про горе височенного дурнуватою Бебе, що наївся більше, ніж треба; «Березневий кіт», «В чужому ліжкові» — коментарів до таких, з дозволу сказати, п'ес не потребується. В театрі, де відбувалися такі вистави, великому за розміром, можна було зустріти багатьох дам-аристократок, що передбачливо закрили обличчя густою вуаллю. «Пани офіцери» увіходили в обов'язковий асортимент відвідувачів «Фарса».

Серед виконавців зустрічалися по-справжньому талановиті артисти. Так, наприклад, з київського «Фарса» вийшов відомий у майбутньому артист Московського театру сатири П. Поль. Знаменитий артист імператорських театрів К. Варламов, що був дуже товстий, любив іноді продемонструвати свою зовнішність чи, як про нього говорили, «грати животом» у фарсовому репертуарі. Продавалися листівки, де у «папашки» Варламова, виконавця ролі «благородного батька», на колінах сиділи веселі дівчата. Листівка мала заголовок: «Для душі».

У «Фарсі» можна було дивитись не лише на артистів, що розмінювали свій талант на дріб-

ниці, але й на глядачів. Сидить, припустимо, в перших рядах якийсь поважний статський чи дійсний статський радник, дивиться з насолодою п'єску «У вас є що пред'явити?» Обличчя його поступово розжарюється, червоніє під впливом сала, що летиться щедро зі сцени, і раптом архісолідний глядач, ревучи, хапається за живіт. Театр «Фарс» користувався прихильністю найповажніших персон. Так було не лише в Києві. Тон задавала столиця — Петербург.

Лаври «Фарса» не давали спокою іншим театральним ділкам. В залі Дворянського зібрання на Хрещатику відкрився ще один постійний театр такого ж гатунку з інтригуючою назвою «Пел-мел». Для любителів «малинки» існувало також приємне місце — кінотеатр на Хрещатику проти Фундуклеївської. До 11-ої години ночі тут йшли звичайні фільми. Після 11-ої «для обраних» за добре підвищеною розцінкою демонструвалися два годинних нічних сеанси. Вони давали величезний прибуток власнику кіно, що добився монополії на демонстрацію певного сорту програм, одержуваних на прокат безпосередньо з Парижа.

* * *

В 1912 році був збудований новий будинок під назвою «Другий міський театр», який містився біля входу на теперішній стадіон «Динамо». Тут давала вистави оперета, іноді подвизався єврейський театр Гольдфадена. Глядачі неохоче відвідували нове місце культурного відпочинку. Адміністрація оперети вишукувала засоби розво-

рушити товстошкірого глядача. До певної міри це щастило робити, коли був поставлений «Мотор кохання», де на сцену виїздив справжній автомобіль, досить рідкий гість у ті часи на київських вулицях.

Гольдфадену дозволено було ставити п'єси в Києві лише російською мовою з додатком вкрай необхідних, чи, як зазначалося в папері на ім'я директора театру, «неперекладних» слів. Театр тлумачив інструкцію по-своєму: на одно-два російських слова приходилось десять єврейських,— «пристойність була додержана». За порядком у театрі слідкували двоє байдужих до всього, що творилося на сцені, городових.

З другим міським театром у мене пов'язаний один спогад, що нагадує випадок з молодим, бунтівливим В. В. Маяковським. На початку 1914 року в Києві з'явилися величезні афіші такого змісту:

«Городской второй театр. 28 января поэзоконцерт московских футуристов. Провозвестники будущего.

В. Каменский, Вл. Маяковский, Дав. Бурлюк,
Игорь Северянин.

Сольные и совместные выступления».

Через тиждень побачили нову афішу — вже без Ігоря Северянина:

«28 января 1914 года единственная гастроль
московских футуристов.

Вас. Каменский: «Смехачам наш ответ».

Вл. Маяковский: «Достижения футуризма».

Давид Бурлюк: «Футуризм и кубизм».

Все вместе свои стихи».

Я, в той час чиновник-початківець, почув, що поети приїдуть до Києва в день виступу ранком. Кілька переписувачів, серед них і я, побігли в зазначений день на вокзал. Годині о десятій ранку прибув московський поїзд. Футуристів пізнали дуже швидко: розмальований Маяковський у жовтій кофті, покреслений смугами на обличчі В. Каменський привернули загальну увагу. Зібралось досить багато школярів з усього Києва (афіші зробили своє діло), чимало прийшло студентів, радісно вітаючих новаторів-поетів. Прибулі навантажили чемодани на візника, самі пішли слідом по бруківці. За ними потяглася кавалькада зустрічаючих — сьогоднішніх чи майбутніх почитувачів. Процесія пройшла через Безаківську вулицю на Бібіковський бульвар, звідти униз і далі Хрещатиком до Царської площі. На розі Хрещатика і площі містився відомий у Києві ресторан Ротса. Гості попрямували сюди. Багатьом глядачам довелося обмежитись розгляданням через величезні вікна того, що буде далі. Можна уявити, як виглядали наші носи, туго притиснуті до холодних вікон. Студенти оточили поетів. Підійшов управитель ресторану. Постовий не дав додивитись, що було далі, відігнав цікавих у бік од вікон. Пізніше один із студентів розповідав, що «поет з морковкою» (звичайно, Маяковський) запитав управителя, як у них насипають у тарілку суп чи борщ. Той відповів, що дуже просто: наливають із черпака в ту частину тарілки, де є поглиблення. Відповідь не задовольнила поета, він став вимагати, щоб налили супу в тарілку з другого боку. «Це неможливо», — твердив рестораник. «Профани, —

почулась відповідь. — А от у нас в поезії все можливо». Від супу гості одмовились, котлети ж були покладені для них на зворотний бік тарілки.

Дуже швидко місто переповнилося різноманітними чутками про новоприбулих. Біля каси театру вишикувалася черга. Я вирішив яким завгодно робом попасти на вечір. На службу не пішов. Згадав, що в театрі працює білетером мій дядько. Побіг до нього додому, умовився, що він пустить мене, лише треба прийти заздалегідь. Я так і зробив — о шостій вечора був на місці, ще до прибуття дядька. Початок призначили о восьмій годині. До сьомої почали поступово збиратися глядачі, переважно студенти. З'явився наряд городових. Слідом за ними — небачене видовище навіть у Києві, другий наряд, та вже кінних городових. Я так задивився, що ледве не проморгав дядька, коли той заходив у театр. Юрба дожидала на вулиці приїзду, а може, приходу поетів. Я вважав за краще пройти з дядьком у театр, щоб спокійно чекати початку. Похвалив себе за прозорливість. Квитки, крім білетерів, біля входу перевіряли й городові. Лякались напливу безквиткової «підозрілої публіки». До восьмої години театр був заповнений вщерть. Дядько звернув мою увагу на поважного лисого пана в першому ряду, це, виявилось, був губернатор Києва; біля нього стояв навитяжку гроза киян — поліцмейстер.

Всі нетерпляче дожидали підняття завіси. Урочиста хвилина, нарешті, наступила: перепона між глядачами і сценою зникла. Одна хвилина подиву, потім дикий сміх. На сцені — декорація

порожньої кімнати з начепленими розмальованими ганчірками. Під стелею догори ногами висить прив'язаний до колосників роаль.

Не пам'ятаю, про що говорив у вступному слові Бурлюк,— я не міг ще опам'ятатися після роалья. Та ось з'явився Маяковський, на цей раз у червоній куртці, почав читати лекцію про нову поезію. Я уважно прислухався, але нічого не зрозумів, хоча поет вимовляв кожне слово виразно, гучним голосом, з великими інтервалами і маленькими паузами. Я більше міркував над прекрасною дикцією читця, ніж над змістом його виступу. Лекцію з багатьма віршовими прикладами закінчено. Грובה тиша. Потім вибух екстазу на гальорці — там було царство студентів. Маяковський привітно підносить руку вгору. Аплодисменти стихають. Глядачі готуються слухати вірші.

Читали «всі разом»,— дуже цікаво, та незрозуміло. Зустрічалось багато слів, дуже схожих на лайливі. Одностайний сміх гальорки підтримував гастролерів.

Поезодоконцерт закінчено. Маяковський звертається до глядачів:

— Все зрозуміло? Може, є питання?

Повна тиша — всі замислились. Раптом чийсь невиразний голос перериває мовчання. Я не почув, про що говорив глядач із першого ряду. Потім дізнався: він обурився з заяви поета, що «Пушкіна треба викинути за борт сучасності». Зате ясно почув виразну, переконливу, на всю міць легенів відповідь Маяковського:

— А ти... мовчи... лиса гов'ядино!

Вибухнув сміх, галас. «Лисою гов'ядиною» був

київський губернатор. Він вигукнув (на цей раз голосно):

— Пане поліцмейстер!

Той побіг у бік сцени, та глядачі, сміючись, перепинили шлях. Силоміць вдерся за кілька хвилин на сцену, нікого, мабуть, вже не знайшов, повернувся до рампи й гукнув:

— Представлення більше не буде! Можна розходитись.

Весь зал заворушився: хто сміявся, хто висловлював жаль про долю молодих футуристів. Окремі студенти полізли на сцену. Швидко стало відомо, що від гостей і слід прохолов. Добре вже те, що в поліцію не попали,— «зникли в невідомому напрямі», як висловився один з городових.

Через багато років, уже після смерті Маяковського, в 1931 році до Києва приїхав В. В. Каменський, прочитав лекцію про Маяковського. Я попрохав розповісти, куди лектор зник разом із Маяковським і Бурлюком, коли «новаторів» мали затримати з наказу «лисої гов'ядини». Василь Васильович відповів, що вони старанно підготувалися до відступу, сподіваючись можливих неприємностей. Біля запасного виходу їх дожидали два ризаки, що миттю помчали друзів геть від злополучного «другого міського». Черговий вечір у них повинен був відбутися в Одесі. Їхати на пасажирську станцію не наважились, побоюючись арешту по гарячих слідах. Вирішили відбути на товарну станцію. Там домовилися з кондуктором, що проїдуть до Одеси в товарному вагоні. На другий день благополучно прибули на місце призначення. Вирішили зробити розвідку, дізнатись, чи можна провести без репресій ве-

чир. Звістку одержали невтішну: київський губернатор надіслав одеському градоначальнику телеграму з проханням затримати бунтівників-хуліганів, організаторів вечора. Футуристи тоді забезпечили себе квитками і спокійно приїхали пасажирським поїздом до Москви, де їм ніщо не загрожувало. Вони здобули скандальну славу, а це їм потрібно було нашим молодим поетам.

Пам'ять про них у Києві зберігалася довго. Всі були вражені, коли другого дня після славнозвісного поезоконцерту на стовпах по всьому місту були розклеєні нові афіші:

«Городской второй театр. 31 января последняя стихобойня футуристов.

В. Каменский. «Я! Танго с коровами».

Вл. Маяковский. «Я! На флейтах водосточных труб!»

Д. Бурлюк. «Я! Доитель изнуренных жаб».

Виявилось, афіші були замовлені заздалегідь і, оскільки за розклеювання гроші були сплачені вперед, висіли анонси три дні, аж до 1 лютого, викликаючи посмішки в багатьох читачів такої принадливої об'яви.

* * *

Був у Києві ще один видатний театр, постановки якого уславили його артистів, зробили театр відомим далеко за межами Києва та України. Про нього мова далі.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР МИКОЛИ САДОВСЬКОГО

Наприкінці XIX віку в Києві народилось два товариства, що мали метою виправити нрави «простонароддя», залучити його до боротьби за більш культурне існування, відтягти від горілки, зацікавити книжкою, театром, мистецтвом. Одно — «Товариство піклування про народну тверезість» організувало чайні з гаслом: «Чай замість горілки». На базарах, на околицях з'явилися чайні. Успіхом вони користувалися не дуже великим, у всякому разі, боротися з горілчаними установами було не під силу. Друга організація — «Товариство грамотності», з ліберальних українців, бажала прищепити щедрою рукою письменність, а тим самим свідомість серед відсталого маси. Всі добрі побажання швидко видихались, — для них не було життєдайного ґрунту: надто темна була оточуюча дійсність. У чайних дуже швидко почався таємний, а потім і відкритий продаж горілки. Деякі чайні, як, наприклад, Галицька на Єврейському базарі, набули скандальної слави: вони швидко зробились улюбле-

ним місцем бійок, пристановищем для хуліганів і всяких темних осіб. Непомітно такі установи припинили існування. Термін їх життя обмежився двома-трьома роками.

Трохи краще пішли справи у «Товаристві грамотності». Тут були зібрані досить великі кошти. В різних кутках міста почали діяти бібліотеки-читальні, безкоштовні курси грамотності. Їх роботою зацікавилися жандармське управління і поліція. Інтелігентні керівники переполошилися, дізнавшись, що деякі члени товариства заарештовані і обвинувачені в революційній пропаганді. Життя дало добрий урок, наочно підтвердило, що в царській Росії питання боротьби за письменність, заходи проти «зеленого змія» — справа безнадійна, до того ж клопітлива й кверзна. «Товариство грамотності» незабаром припинило існування. Все ж воно зробило одну реальну добру спробу: на його кошти були збудовані два народних доми — Троїцький і Лук'янівський — з хорошими театральними приміщеннями.

Троїцький народний дім, збудований у 1902 році, швидко увійшов у число регулярно працюючих київських театрів. Товариство здавало його різним театральним колективам для гастрольних вистав. У 1907 році відомий український артист і режисер Микола Карпович Садовський склав умову про оренду приміщення на довгий строк. Тоді і народився перший український стаціонарний професіональний театр. У Києві він помітно відрізнявся від інших театральних підприємств. Це перш за все був театр загальнопрístupний, демократичний у повному розумінні слова. Про

це свідчила хоча б розцінка місць: від 10 копійок до 1 карбованця на вечірні вистави і від 5 до 50 копійок на денні. Місцеві естети-театрالی ставились до нового театру недоброзичливо, вважаючи його театром «для мужиків, для плебсу».

Пам'ятаю, якось у суботу класний наглядач у школі, де я вчився, сказав учням:

— Можете завтра, в неділю, якщо схочете, відвідати денні вистави в театрах. Не здумайте тільки йти до Троїцького народного дому. Це театр для візників, кравців, шевців та інших п'яниць. Порядні люди туди не ходять.

Внаслідок цього наказу я та інші учні почали щонеділі відвідувати театр Садовського. Придбавши за п'ять копійок квитка, ми захоплювалися майстерністю артистів, чудовою українською мовою, яка линула в зал із сцени. Віднині я не розлучався з цим улюбленим моїм театром.

Швидко молодий колектив українських артистів довів свою життєздатність і вміння створювати високохудожні постановки. Національний театр існував на Україні давно, але змушений був вести гастрольний спосіб життя, мандруючи протягом кожного року по кількох містах. Звідси декорації, оформлення — прості, скупі, хор невеликий, оркестр складався та підшукувався на місці, театр мав лише свого постійного диригента.

Дуже часто давало себе знати свавілля місцевих сатрапів-градоправителів. Садовський у своїх спогадах дуже мальовничо розповів, як йому доводилось у різних містах добувати дозвіл на влаштування вистав. Він у минулому був офіцером, героєм російсько-турецької війни 1877 року, георгіївським кавалером. Іноді дозвіл давався

не керівникові українського театру, славнозвісному артисту й режисеру, а дворянину, бувшому офіцеру Садовському.

Людина дуже темпераментна, самолюбна, Садовський поставив за мету що б то не стало створити театр високої культури, піднести його на таку височінь, щоб вважався аж ніяк не нижче російських драматичних і оперних театрів. Можна відразу відзначити, що він спромігся дуже багато зробити в цьому напрямку, примусив різноманітних ворогів із чорносотенного табору, скептиків з ліберального визнати за факт: український театр увійшов повноправним членом у галузь театрального мистецтва. Традиціям «малоросійщини» оголошено війну. Театр реалістичний, народний за цілеспрямованістю і розрахований не на верхівку з добре освічених глядачів, а на простого робітника, селянина, саме на тих, кого «Товариство грамотності» бажало освічувати, а друге товариство — тримати в постійній тверезості.

Садовський добився свого. Йому неодноразово і в майбутньому доводилося звертатись до випробуваної зброї — козиряти георгіївським хрестом, переконувати своїм військовим минулим. Та з ним тепер вже рахувалися, і як з серйозним театральним антрепренером, що веде справу не гірше інших його колег з багатим досвідом.

Зникла назавжди з афіш назва «Малоросійський театр», з яким була пов'язана уява про обмеженість артистів, їх невисоку культуру («малі росіяни», не такі, як справжні «великі»). Порухилась одноманітність репертуару з випивкою і гопаком на втіху глядачам, тобто саме те,

що давно відоме було під назвою «малоросійщини». Навіть це слово тепер стало лайливим.

Звичайний репертуар українських театрів був справді одноманітний і складався з п'єс, що виконувалися багато разів. Деякі стали класичними. Нова українська п'єса була явищем досить рідким. Перекладні п'єси в українських театрах не йшли: забороняла цензура, та й самі виконавці в рядових трупах не думали навіть про можливість ставити перекладні п'єси.

В основі репертуару Садовського були кращі п'єси відомих класиків: Карпенка-Карого (Тобілевича), Кропивницького і Старицького. Крім того, Садовський сміливо вводив у репертуар п'єси російських класиків, низку п'єс чужоземних авторів і постановки кількох опер, ніколи не бачених на українській сцені.

Репертуар складався насамперед з соціально-побутових та історичних п'єс. Один із перших організаторів і провідників українського театру М. Л. Кропивницький був і помітним талановитим драматургом. І досі йде на сценах його перша п'єса «Дай серцю волю, заведе в неволю», де на тлі побутової драми подані представники бідняцької і куркульської частин села. П'єси «Гли тай, або ж павук», «Дві сім'ї», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Зайдиголова» були реалістичними картинами сільського життя. Кропивницький дуже уважно слідкував за громадськими рухами й намагався, по можливості, свої спостереження відбити в драматургії. В «Олесі» він показав розклад дворянських гнізд і перемогу «чумазого», що з грубим впевненням прокладає собі шлях до багатства і шанування. Багато п'єс

Кропивницького, що торкалися соціальних питань, було заборонено (приміром, «Зерно і полова», «Скрутна доба», «Супротивні течії», «Розгардіяш» та інші). Створив Кропивницький і низку п'єс репертуарних, розрахованих на певний успіх: «Зальоти соцького Мусія» («Пісні в лицях»), «Вій», «Пошились у дурні», «Невольник», «По ревізії» та інші.

Багато репертуарних п'єс написав і М. П. Старицький. Поряд із творами великої художньої сили, він іноді створював п'єси «касові», не претендуючі на особливу глибину. Великий майстер драматургії, знавець сцени, сам чудовий режисер, він у будь-якій п'єсі вмів захопити свого глядача. «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Циганка Аза» — ефектні п'єси, що живуть довгим сценічним життям і зараз не сходять з репертуару. Високоталановиті його історичні п'єси: «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «Остання ніч».

Незмінним успіхом користувалися комедії: «За двома зайцями», «Крути, та не перекручуй», інсценіровки творів Гоголя: «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба». Видатний поет, Старицький зробив дуже вдалий переклад трагедії Шекспіра «Гамлет».

Провідне місце в українській драматургії справедливо зайняв І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич), рідний брат Садовського і Саксаганського. В нього не було жодної «прохідної» п'єси, як це іноді траплялося в його побратимів Кропивницького і Старицького. Кожна п'єса була високохудожнім твором, висувала питання значні, насичені великим соціальним змістом. Характерис-

тики героїв відзначалися глибиною, всебічністю, давали необмежені можливості для сценічної інтерпретації. Дуже швидко такі п'єси, як «Бурлака», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Наймичка», «Суєта», стали найулюбленішими виставами глядачів. Поява куркуля, його шлях у коло капіталістів добре змальовано в п'єсах «Сто тисяч», «Хазяїн». Історична драма «Сава Чалий», що йде і зараз на різних сценах, показувала видатних борців з ворогами українського народу, нещадних до зрадників і до всіх гнобителів рідного краю.

Критика неодноразово нагадувала про схожість окремих ситуацій в п'єсах Карпенка-Карого з п'єсами О. Островського. Український драматург, безперечно, дуже уважно вчився у великого майстра російської сцени; сам неодноразово грав у його п'єсах, і ця наука пішла лише на користь. Але при всьому тому Карпенко-Карий ніколи не був наслідувачем, завжди залишався самобутнім і з великою реалістичною силою в кращих творах створював оригінальні картини справді народного життя свого часу.

Садовський рішуче став на шлях поновлення репертуару. Він перший поставив на українській сцені «Ревізора» й «Одруження» Гоголя, «Тепленьке місце» Островського. Йому довелося витримати натиск реакційної критики з її запитанням, навіщо в українському театрі потрібні Гоголь і Островський, коли їх можна дивитись на російській сцені. Подібні критики були твердо впевнені, що далі питань «кохання, горілки й гопака» українській сцені шлях повинен бути закритим. З великими труднощами Садовський

привчав до нового репертуару не тільки критиків, але й глядачів, звиклих до п'єс із сільського життя. Не дуже цікавою для публіки залишилась і поставлена в перший рік роботи театру п'єса Гейерманса «Загибель» «Надії» (на афіші було зазначено просто «Надія»).

Мені пощастило побачити майже всі постановки театру за весь час його існування. Важко і неприємно було дивитись, коли добре поставлений «Камінний господар» Лесі Українки йшов при майже пустому залі. Така була доля і «Тепленького місця», і «Загибелі «Надії» та й інших нових для театру перекладних п'єс.

Виховував Садовський не лише публіку, але й своїх артистів, особливо молодих. Останні, працюючи в умовах стаціонарного театру, в досить короткий термін стали відомими діячами української сцени.

В організації театру велику участь взяла велика українська артистка М. К. Заньковецька. Всі важливі питання репертуару, підготовки до сезону, загальної ідейної лінії театру Садовський вирішував разом із Заньковецькою. З великою художньою силою виступила Заньковецька в нових для неї ролях в «Загибелі «Надії» і Марусі в п'єсі Карпенка-Карого «Житейське море». Та вистави не вдержались у репертуарі. Робота Заньковецької була оцінена лише її товаришами та небагатьма театрами.

На жаль, Заньковецька працювала лише перші два роки. Чому вона пішла, ніхто толком у театрі не знав. Гадали, що це трапилось із-за грубості Садовського, з яким важко було уживатися. Тільки в наш час відомий театрознавець

С. Дурилін у своїй книзі про Заньковецьку докладно зупинився на особистих причинах розриву великої артистки з ненадійним і невитриманим другом. Про Заньковецьку я буду докладно говорити в наступному розділі.

Ролі, виконувані Заньковецькою, перейшли тепер до Ліницької. Любов Павлівна Ліницька, видатна українська артистка, дуже любила Заньковецьку, вважала себе її ученицею. Все ж Ліницька спромоглася сказати своє слово в мистецтві. Не повторюючи Заньковецьку, вона дала інше трактування багатьом овіяним виконавською традицією ролям. Вже з першого виходу на сцену Ліницька підкорювала глядачів своєю особистою чарівністю, чудовим грудним голосом, просякнутим своєрідною співучістю. Прекрасна була в ролі Харитини в п'єсі «Наймичка» Заньковецька, та в Ліницької знайшлися свої фарби, неповторні нюанси. Останній монолог перед смертю героїні вона проказувала дуже тихо, але в багатьох глядачів з'являлися сльози на очах. Олена в п'єсі «Глитай, або ж павук» голосно, дуже голосно в багатьох місцях говорила про свою трагедію, та це не була удавана акторська декламація, що зветься з давніх-давен фальшивокласичним пафосом, — це говорило саме життя, уособлене жінкою-страдницею з глибокою чистою душею. Ця ж багата душа скромної сільської трудівниці, що не змогла подолати дикість свого оточення, вабила до Ліницької всіх, хто мав щастя її бачити в ролі Софії в п'єсі «Безталанна».

Талановита драматична артистка, вона вражала усіх перевтіленням, коли грала студентку Валю в комедії Володського «Панна-штукарка». Жит-

терадісна дівчина, яка виступала нещодавно на революційних мітингах, вона потрапила до діду-ня на відпочинок у маленьке місто і гостро на-сміялася над місцевим поміщицьким синком, пи-хатим, самозакоханим, вважаючим лише себе справжнім українцем. Щоб дізнатися про харак-тер цього свого жениха, Валя пішла на посаду служниці в поміщицьку родину. П'єса, досить поверхова за змістом, тим не менш набула певно-го громадського звучання, коли в останній дії Валя-штукарка відчитувала горе-жениха та його оточення. Сміх, хороший, щирий, супроводив кожную сцену з участю Валі — Ліницької. А між тим Любові Павлівні в 1913 році, коли я її ди-вився у цій ролі, було біля 47 років. На сцені вона залишалась молодою, стрункою й гарною.

Особисте життя склалося в артистки дуже не-вдало. Ще молодою вона залишилася самотньою. Всю свою турботу і ніжність вона віддала синові Славику. Я в дитинстві з ним дружив, часто зу-стрічався і з Любов'ю Павлівною. Добре пам'я-таю, як вона категорично відмовилась від бенефі-су в зв'язку з її 25-річним ювілеєм сценічної ді-яльності. Все ж вшанування відбулося. В цей день, 16 жовтня 1913 року, вона грала Харити-ну. Вистава була справжнім святом артистки. Театр був переповнений. Дуже багато зібралося студентів. Вони заздалегідь підготували й надру-кували на червоному папері листівки з віршован-ними вітаннями. Я їх добре запам'ятав. Ось один текст:

Вы нам дарите наслаждение
Своей талантливой игрой.
За те минуты вдохновенья
Благодарим Вас всей душой.

Особливо зворушила Любов Павлівну друга листівка:

Привет художнице-артистке,
Умющей воспламенять
Глубоким чувством наши души,
Заставить плакать и страдать!

Після першої дії листівки були скинуті з галерки вниз і густо всіяли увесь зал для глядачів.

Ліницька була видатною трагічною артисткою і в той же час не менш чудовою виконавицею комедійних і характерних ролей.

В театрі Садовського працював видатний артист, нині ветеран української сцени, народний артист СРСР Іван Олександрович Мар'яненко. Небіж Кропивницького, він пішов шляхом дядька і з юних років став грати в його театрі. Мар'яненку було 29 років, коли він виступив у Садовського на сцені Троїцького народного дому. Актор великого творчого діапазону, однаково чудовий у ролях любовників, романтичних героїв, резонерів, простаків, навіть коміків, він радував і зовнішністю, і бархатним голосом баритонального тембру з безліччю переходів від насиченої густоти до легкого з відмінною дикцією шепоту, великим темпераментом і блискучою технікою гри. Він створив величезну галерею образів. Важко сказати, що в нього виходило краще, що гірше. Потрібна окрема книга, щоб освітлити всі боки майстерності митця, якому пощастило віддати 22 роки життя роботі на дореволюційній сцені і 40 років — у радянському театрі.

Я добре запам'ятав Мар'яненка в театрі Садовського. Це перш за все був на диво енергій-

ний, невтомний робітник. Дуже мало в нього залишалося вечорів, вільних від вистав. Ось він грає Гната в «Безталанній». Симпатичний простий хлопець покохав сільську красуню Варку, дівчину з твердим характером. Випадкова суперечка, дурні ревності розлучили молодих людей. Одна сцена в другій дії п'єси завжди особливо притягала увагу глядачів. Гнат з вулиці дивиться у вікно хати і бачить Варку з новим нареченим.

— Зрадила... Я вб'ю її.

Товариші стримують розпачливого, майже неприємного хлопця. Він отямився, кличе всіх випити. Він зрозумів, що сам просватав Варку за іншого. Тихо заспіває пісню:

Коло млину, коло броду
Там голуби пили воду...

Друзі підтягують, усі пішли.

Я не раз чув, що Садовський дуже любив цю сцену і сам блискуче її виконував. Уже в 1937 році я, розмовляючи з хворим, паралізованим П. К. Саксаганським, дізнався від нього:

— Я лаяв свою старість, коли довелося одмовитись від ролі Гната. І зараз без сліз не можу згадати «Коло млину, коло броду...»

Ось веселий, наївно впевнений у відданості йому Варки, Гнат — Мар'яненко підходить до вікна. Завмер... Свої слова він не вигукував, а промовляв з глухою, прихованою силою. Ось він намагається приховати сльози, нешвидко, вимовляючи з перервами по слову, звертається до хлопців. Йому важко, надто важко почати пісню... Нарешті, наважився. «Коло броду» звучить з ледь помітним схлипуванням... І цього досить.

Мені неодноразово доводилося бачити інших виконавців. Вони, звичайно, користувалися зручним випадком вигукнути, ефектно заспівати, «рвать страсть в ключья...» Мар'яненко ніколи не гнався за ефектами, за зовнішніми аксесуарами. Його Гнат запам'ятався надовго.

А ось інший Гнат у п'єсі «Сава Чалий»: це Гнат Голий — ватажок селян, що повстали проти польських панів. Ми бачимо сувору людину з високим почуттям свідомості, з любов'ю до вітчизни й рідного народу. Він дуже високо цінує закон дружби, здобутої в спільній боротьбі за народне щастя. Гнат дізнається, що Сава, недавній побратим у боротьбі, зрадив. Ні хвилини не вагаючись, Гнат Голий виголошує смертний вирок недавньому другові і сам разом з двома спільниками виконує його. Гнат говорить небагато. В п'єсі він за кількістю слів займає дуже невелике місце. Силою виконання та загальним враженням від образу Мар'яненко — Гнат не поступався перед уславленим корифеєм Садовським, що грав у виставі головного героя.

На другий день ми зустрічаємося з Мар'яненком — Хлестаковим. Для артиста ця роль являла надзвичайні труднощі. Він бачив, звісно, п'єсу не раз, знав, як треба грати Хлестакова. Та йому було мало відомих зразків. Він не хотів іти втровою стежкою, турбувався про те, щоб дати своє тлумачення, знайти нові риси в давно знайомому всім персонажі.

Виходить на сцену Хлестаков — Мар'яненко. Дуже серйозний. Перше враження, що молодий чиновник веде себе урівноважено, розуміється в своєму складному становищі. Один монолог, дру-

гий — ні, Хлестаков просто розумна людина, що потрапила в біду. Городничий пропонує переїхати на іншу квартиру. Хлестаков обурений, гадає, що розмова йде про тюрму. Та становище потроху яснішає. Почалася розмова по-доброму. Хлестаков узяв гроші:

— Я бачу, ви благородна людина. Тепер інша справа.

Ось тільки з цих слів глядач поступово розглядає справжнє обличчя новоз'явленого ревізора. З'ясовується, що вся серйозність Хлестакова мала місце тільки тому, що він був голодний і без грошей. Одержавши асигнації, зрадів, прийняв звичний для себе вигляд. Мар'яненко знайшов своє тлумачення образу. Легковажний, дурненький Хлестаков стає розумним у хвилину, коли йдеться про власну наживу — риса, характерна для дуже багатьох осіб, схожих на Хлестакова.

А ще через день бачимо Мар'яненка в ролі Дон-Жуана в п'єсі Л. Українки «Камінний господар». Уже зовнішність його примушує вірити в чарівність красуня. В голосі теплі, ласкаві нотки. Повна відсутність нахабства. Він знає, що перемога буде досягнута без цього. Та ось Дон-Жуан громить феодальне оточення, він герой, нова для цього суспільства людина-борець. Але піднесення минуло, і ми переконуємося: протест цей — лише добрі побажання, поза. Дон-Жуан — типовий представник свого часу й оточення, такий самий, по суті, командор, як і його суперник.

Від філософських глибин «Камінного господаря» перейдемо до щиросердного, чистого душею героя «Наталки Полтавки». В третій дії бачимо химерного веселого хлопця, бідняка не лише за

своїм становищем, але й за переконанням. Перед нами Микола — Мар'яненко. Він нас радує добрим голосом, легкими, жвавими танцями. Де Микола, там і сміх. Та під цією веселою вдачею приховані ніжне серце і вдумлива натура. Микола розуміє, як то важко жити на світі сироті безрідному і не мати місця, де прихилити голову. На цей раз Мар'яненко — простий сільський батрак, що завжди шукає заробітку, він вивчив грамоту, хоч це було й важко, а тепер мріє податися на Запорозьку Січ, щоб захищати рідний край. Ось така проста, з природним розумом, щирим серцем, внутрішньою красою й глибоким змістом людина незрівнянно вища за того ж Командора, Дон-Жуана чи якусь іншу високопоставлену особу.

Хочеться навести ще один повчальний приклад, коли Мар'яненко грав роль негативного героя. Таким був вельможний польський пан у п'єсі Карпенка-Карого «Бондарівна». Він украв красуню Тетяну, дочку старого запорожця і наречену козака Тараса. Пана Старосту можна вважати за типового лиходія. Та ось бачимо Мар'яненка: він пояснює обуреній Тетяні, чому її викрав... Ми в роздумі — чи такий уже він негідник, яким здається. В нього стільки шляхетності, щирого почуття... Він залишився вірним собі: вбив дівчину, щоб вона нікому не дісталася, хоча знає, що й сам приречений на загибель. Він, безперечно, ворог, лиходій, та кохання зробило його таким, а не лише високе становище і звичка владарювати. Вміння показати складність натури, логіку вчинків, реалістичну правдивість деталей — в цьому був увесь Мар'яненко. Він примушував

глядача довго міркувати після вистави над питанням про бачене, про героя. Складність у простому — ось принцип роботи над роллю та акторського виконання в Мар'яненка.

Театр Садовського не можна собі уявити і без Федора Васильовича Левицького. Прийшов він сюди, маючи за плечима 20-річний стаж роботи. Цей самородок був знайдений Кропивницьким і уславився, як незрівнянний комік і виконавець характерних ролей. Я чув багато разів, що Левицький любить шукати своїх героїв серед простого народу на базарах, ярмарках, шукати для того, щоб вивчати. Недалеко від Троїцького народного дому був базар, а за два-три квартали знаменита в Києві Бессарабка. Тут Левицький бував завжди. Якось я бачив, як він вийшов з театру після репетиції, пройшовся до сусіднього базару, походив між рядами, зупинився біля якогось дідугана-селюка. Слухав його мову, слідкував за кожним рухом, потім підійшов і сам став розмовляти. Здається, старий торгував горохом. Він насипав дві склянки Левицькому в носову хусточку. Зрозуміло було, що купівля зроблена для пристойності, а більше використана, щоб порозмовляти з цікавим продавцем.

Свої спостереження Левицький з успіхом використовував, створюючи безмежну кількість чудернацьких виняткових героїв. Вони були насичені до краю гумором і сміхом. Прототипи відшукати в житті було не так просто.

Вперше я бачив Левицького в п'єсі Кропивницького «Зайдиголова». Лише з'явився на сцені староста Канупір, як сміх, спочатку легкий, далі все дужчий і дужчий, став царювати у залі.

Староста один час був у суді присяжним засідателем і тепер постійно всім розповідає про це в зручних і незручних випадках. «Господа мирові судьби!» — вигукує, а не говорить Канупір, не даючи своїм співрозмовникам сказати й слова. Голос у Левицького був хрипкий, але виразний і неповторний. Іншого такого голосу мені чути не доводилось. У більшості своїх ролей актор з перших же слів викликав посмішку, а іноді загальний сміх, гучний регіт.

Мені дуже подобався завжди М. Садовський у ролі Виборного в «Наталці Полтавці». Огрядний, поважний, хитрий дядько, яких можна зустріти в кожному селі. Багато інших виконавців трактували цей образ по Садовському. Одного разу на ранковій виставі Виборного грав Левицький. У Садовського був дуже ефектний вихід у першій дії з піснею «Дід рудий, баба руда...» Співав свою пісню Виборний — Садовський досить пристойно, як і всі інші сольні номери. Левицький теж співав... Та спів був такий кумедний, що передати не можна жодними словами. Те, що в інших виконавців вважалося цікавим оповіданням резонера, у Левицького оберталось в жартівливий комічний монолог. У виконанні Левицького Виборний був людиною напрочуд талановитою, веселою і життєрадісною.

Відшукуючи «касові» вистави, щоб покривати великий дефіцит від інших постановок, Садовський іноді ставив п'єси дріб'язкові, та чимсь приємні для масового глядача. Одною з таких з'явився жарт С. Зіневича «Пан Штукаревич, або okazія, якої не бувало». Героєм спектаклю був дяк — Левицький. На сцені — декорація простої

хати. Дяка нема вдома. Його учні, малі хлопчики, дожидаючи вчителя, вигадують про нього пісеньку; тут же, танцюючи, виконують. У цей час надходить дяк, повторює про себе почуті слова з пісні: «Ніхто мене не заставить вийти заміж за дяка, в нього вуса, як у джуса, а борода з реп'яха» і ганяється з лозиною за учнями. Починається урок. Дяк каже: «Теля або курку скоріше можна навчити, ніж вас, осли віфлеємські, іроди ієрихонські...» Кожне слово чути виразно і в такій інтонації, що сміх безперервний.

Зайшов до хати дяка пан Штукаревич, не застав тут нікого, витяг з шафи пляшку хазяйської горілки, випив... Потім спить мертвим сном. Його і справді прийняли за мертвого. Прийшов урядник, констатував смерть, призначив на цей випадок сторожів, щоб вартували біля тіла. Разом з ними, як неодмінний свідок, дяк. Раптово мертвий, що лежав на столі, підвівся і чхнув. Перелякані живі зникли негайно за двері. «Мертвяк» потягнувся, встав, почав знову шукати горілку, та нічого не знайшов. Довелося піти звідси. На сцені пусто, повна тиша. От з середини пічки висунулась одна нога, потім друга, далі показується і весь дяк. Він не каже й слова, за нього говорять його розгублені очі, розкуйовджена борідка, сплутане волосся, зім'ятий одяг. Він робить один слабкий рух, другий, ніяк не може очуняти, мацає голову, ніс, переконується, що не спить. Поволі йде з хати. З добрих п'ять хвилин регіт у залі не стихає й на мить.

Звичайно «Пан Штукаревич» рятував Садовського частенько, а вірніше мовити, не п'єса сама по собі, а Левицький — дяк.

Неважко комікам грати в таких п'єсах, як «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Пошились у дурні», чи той же «Пан Штуркарович», де ситуації самі по собі викликають сміх. Далеко важче, коли п'єса не є, за акторською термінологією, «самогральною». Виходячи з цього, слід вважати роль писаря в п'єсі Карпенка-Карого «Бурлака» надзвичайно важкою. У деяких виконавців вона була зовсім не смішною. Левицький — писар звеселяв від першого до останнього слова. П'яний писар спить у волосному правлінні на столі, обкладений паперами. Вранці підносить голову, поволі встає. Сідає на стілець, бере дзеркало, дивиться на себе і жахається. Довго мовчить. Слів не треба, їх можна читати на обличчі в писаря — Левицького.

Треба зазначити, що сам Левицький ніколи на сцені не посміхався, якщо цього не вимагала роль. У цьому, мабуть, теж полягав секрет сміху, що викликав виконавець.

Дуже оригінально грав Левицький Землянику в «Ревізорі», Юсова в «Тепленькому місці». Багато радості приніс він глядачам, і багатьох вабили вистави з його участю.

* * *

Добрий склад виконавців підібрав собі Садовський — треба йому віддати належне. Ролі старих баб виконувала майстерно Ганна Іванівна Борисоглібська. Часто зустрічалися випадки, що роль в одній п'єсі була дуже схожа на таку ж у другій. Борисоглібська вміла знаходити такі

риси у своїх персонажів, що робила їх індивідуально різноманітними. Її «коником» були сварливі баби. Класичним зразком такої ролі можна згадати бабу Риндичку в одноактній комедії Кропивницького «По ревізії». Її великий монолог вислуховувався з великою цікавістю, хоча в ньому вона говорила про самі дрібниці, подібно до того, як гавкав її пес, побачивши невідомого відвідувача у сусідньому дворі. Зовсім інший образ уже не тільки сварливої, але й злої баби створювала вона в ролі Ганни у п'єсі «Безталанна».

Характерних старух дуже добре грала Олена Петрівна Полянська. Не можна забути її стару циганку Гордилю в п'єсі Старицького «Циганка Аза». Ми бачили гордовиту, владну жінку, що вважає кращими за всіх тільки своїх людей і любить вільне циганське життя. Зворушливий образ прибитої бідністю Терпелихи пам'ятають усі, хто дивився «Наталку Полтавку» за участю Полянської. З таким же успіхом вона грала Ганну Андріївну в «Ревізорі» і балакучу Фену Степанівну в комедії «Шельменко-деншик».

Слід згадати добрим словом Юхима Миловича. Він і в житті був схожий на простого сільського дядька, байдужого, незворушного в будь-яких умовах. Садовський і ролі йому підбирав відповідні. Служка Омелько в комедії Карпенка-Карого «Мартин Боруля», що псує нерви самому Борулі своєю холонокровністю, сторож волосного правління в «По ревізії», який намагається за допомогою рахівниці дізнатися, скільки йому днів залишається служити, глухий дід у комедії Старицького «Крути, та не перекручай»,

виконавець численних епізодичних ролей — Милович завжди залишався помітним, хоча б поруч з ним грали найвидатніші виконавці.

Деякий час у театрі працювала Софія Віталіївна Тобілевич, жінка Карпенка-Карого. Артистка високої культури, тонкого смаку, талановитий літератор, вона ревниво слідкувала за тим, щоб театр не відступав від художніх заповітів її чоловіка, одного із засновників української сцени, творця нового репертуару, що уславив рідний театр далеко за межами України. На сцені С. Тобілевич була кращою Терпелихою в «Наталці Полтавці», щирою простою матір'ю-селянкою в «Суєті», рухливою провінціальною старою кокеткою в ролі Ганни Андріївни в «Ревізорі». Вона переклала для театру цікаву п'єсу польського драматурга Люціана Риделя «Зачароване коло», що йшла багато разів з незмінним успіхом. Багато зусиль поклала вона, щоб створити в театрі атмосферу дружби, щирості в стосунках поміж акторами, що іноді порушувалися, завдяки неврівноваженій вдачі Садовського, великого таланту на сцені і людини з багатьма слабкостями і примхами в побуті. Не завжди, на жаль, вона досягала мети.

Двічі з Садовським поривала Заньковецька, якій він добре зіпсував життя — сценічне й особисте. Після того, як велика артистка пішла, обставини в театрі склалися не зовсім сприятливі. Особливо це відчувалося приблизно з 1910 року.

На перше місце Садовський висунув свою улюблену Малиш-Федорець. Її чоловік — артист С. Паньківський в родинних умовах був зовсім

безвільною людиною, сліпим прихильником своєї жінки-красуні. Вона справді робила при першому знайомстві великий вплив на всіх, хто її не знав, а на сцені була дуже ефектна, можливо, навіть занадто, підкреслено театральна. Її не можна було порівнювати з Ліницькою — не було того темпераменту, глибини почуття, ширості. Про Малиш-Федорець казали, що в неї гра роблена, удавана. Садовський з великою охотою приділяв їй багато годин, поставив собі завдання зробити примхливу артистку провідною виконавицею. Кінець кінцем він свого досяг. Деякі ролі Ліницької перейшли до нової прем'єрші. Гандзю в однойменній п'єсі Карпенка-Карого стала грати «Малишка», як її прозивали в театрі. До неї перейшла від Ліницької ще роль Варки у «Безталанній». Правда, в цьому випадку Малиш-Федорець не дуже виграла, — Софію стала виконувати Ліницька, грати проникливо, далеко залишаючи за собою суперницю у п'єсі та у взаємній роботі.

У всіх упам'ятку ще була чудова пара — Гандзя—Ліницька та її партнер Пиво-Запольський—Садовський. Тепер їм у цій п'єсі зустрічатися більше не доводилось. Старий Садовський передав свою роль молодому Мар'яненку. Той склав дует з «Малишкою». Їм доводилось у дуже багатьох п'єсах розігрувати закоханих. Пристрасні розмови на сцені лилися нестримним потоком, але в житті Мар'яненко був зовсім холодний до прем'єрші, остільки байдужий і далекий, що це її навіть дивувало, іноді псувало настрої.

Вона не стидалася говорити про нього в присутності сторонніх:

— Вірний супружниці. Знайшов красу...

Жінка Мар'яненка Полянська зовнішньо не вражала вродою, та це окупалося багатством внутрішнього змісту, гуманністю, турботливим ставленням до друзів, іноді й до чужих зовсім людей, що зазнали нещастя. Звичайно, в порівнянні з Полянською, Малиш-Федорець була лише гарною лялькою, до того ж злющою, завидливою до успіхів інших жінок — знайомих і незнайомих. Дуже вимогливий у питаннях особистої поведінки, Мар'яненко ніколи не цікавився жінкою колеги по сцені й одноразово близькою подругою Садовського. В театрі довгий час згадували слова Мар'яненка, сказані ним з якогось іншого приводу, що стали крилатими:

— Я своєю совістю, особливо театральною, ніколи не торгую.

Серед п'єс, що робили збори, йшла переробка старої драми І. Шпажинського «Чарівниця», зроблена якоюсь Юльченко-Здановською. Перевантажена багатьма мелодраматичними сценами, збудована цілком на любовній інтризі, п'єса в українському варіанті художньо відзначалася дуже невисокою якістю. В російському оригіналі вона була набагато цікавішою. Другорядний драматург Шпажинський увічнив своє ім'я, коли геніальний Чайковський створив оперу «Чарівниця» на лібретто автора драми. В опері є одна сцена, що характеризує важке становище покріпачених селян у князя. В переробці Юльченко-Здановської не було навіть натяку на якесь соціальне тло п'єси. Її рятувала тільки гра Мар'яненка, Левицького й декого інших. Тут Малиш-Федорець у ролі куми була в своїй стихії. Особ-

ливо добре виходила в неї сцена в другій дії, де чарівниця спокушала сина воєводи.

За вимогою Малиш-Федорець у репертуарі твердо трималася п'єса В. Винниченка «Брехня». Типовий твір, характерний для періоду буржуазного літературного декадансу 1907—1917 років, п'єса припала до душі артистці за ті можливості, які давала роль зрадливої, брехливої у всьому героїні. Холоднувата, мінлива, зіпсована по натурі, Наталя Павлівна знайшла натхненну виконавицю в особі Малиш-Федорець (роль теж була відібрана у Ліницької).

Адміністратор театру, він же артист на характерні ролі, І. І. Ковалевський, галасливий верткий чоловічок, з гарячністю сипав похвали:

— Маріє Євгенівно! Божественно, знаменито! Проти вас важко встояти.

А Марія Євгенівна, дуже схильна до компліментів, з задоволенням сприймала фіміам і танула від лестощів.

Занепадницька, з претензією на психологізм і найтонші переживання героїв, п'єса Винниченка гучно провалилася. Довелося Садовському для пожвавлення сумуючих, позіхаючих глядачів додати після трьох актів «Брехні» музичну картину «Вечорниці». Та це не рятувало. Був випадок, коли у великому приміщенні театру сиділо душ з тридцять; серед них багато контрамарочників. Садовський після двох чи трьох вистав зняв з репертуару «Камінного господаря», а ось «Брехню» він терпів і затримував у репертуарі багато років — так бажала всевладна Марія Євгенівна. Грала ж у п'єсі вона без сумніву себе саму.

З-за неї пішов розбрат у театрі. Садовський став із своїми недавніми друзями по роботі офіційно сухим, примусив скромну Ліницьку, що не любила міняти місця, піти з театру. Це зробили ще деякі провідні актори на чолі з Мар'яненком.

У нещодавно виданій книзі споминів С. Тобілевич автор коректно каже, що в порівнянні з своїм високоосвіченим чоловіком Малиш-Федорець особливою освітою не відзначалася: «Звичайна інтелігентна жінка і тільки». Говорити про її інтелігентність можна лише умовно. Мені було 15 років, коли я набув права бувати як статист за кулісами. Приходив я у сад Купецького зібрання, де йшли літні вистави, за кілька годин до початку й сидів, звичайно, з книгою, недалеко від театру. Повз мене проходила якась Малиш-Федорець, зацікавилась, що я читаю. Побачивши тургеневського «Рудіна», скривилася:

— Старе, нецікаве. Прочитайте ось цю книжку, тільки швидко, а позавтрьому мені віддасте. Ви вже за рік будете зовсім дорослим. Треба до цього готуватися.

Вона дала мені, добре пам'ятаю, книжку якогось Невського під разючою назвою «Современная Мессалина». Деякі заможні, здебільшого безталанні автори видавали тоді подібні «твори» за власний рахунок, коли не могли знайти охочого видавця. Рідкі були випадки, коли авторське видання являло якийсь серйозний інтерес. В «романі» Невського, зовсім безпорадному, без єдиної живої думки, без окремих навіть натяків на будь-яку композицію, подана була серія корот-

ких зустрічей героїні з чоловіками різного віку і професій (від аристократа до шевця). Зустрічі мали одне певне закінчення і змінювалися іншими. Книжка вже тоді примусила мене замислитись про інтелектуальний рівень Марії Євгенівни, милої та принадної в моїй напівюнацькій уяві жінки.

Садовський почав швидко старіти — роки брали своє. «Мессаліна» не заспокоювалась. Якось на вулиці вона звернула увагу на молодого, здорового, не зовсім гарного, зате спритного рудого двірника. Ловко розмахуючи мітлою, він співав якусь українську пісню. Голос сподобався «Малишці». Вона привела молодого двірника в театр, зробила хористом. Пізніше витягла його на передову лінію. Миколаєнко, недавній майстер мітли, став співати Андрія в «Запорожці за Дунаєм». Він же заповнив пустку в невгамовному серці Марії Євгенівни після розлучення із старим Садовським. Фінал був воістину зворушливий. Малиш-Федорець із своїм чоловіком Паньківським жила в приміщенні Троїцького народного дому. В їх квартирі оселився й Миколаєнко. Паньківський на якийсь час змирився, далі зник.

Северин Федорович Паньківський був висококультурним актором. З великої любові до театру він кинув чиновницьку посаду і забезпечене становище в себе на батьківщині, в Галичині, і перейшов на важкий акторський шлях. У нього було кілька ролей, які він виконував майстерно: Іван у «Безталанній», старий козак Бондар у «Бондарівні», Микола Задорожній у п'єсі І. Франка «Украдене щастя». Трохи глухуватий

голос, здавалося, і справді пасував його героям. Паньківський переклав для театру Садовського п'єси «Загибель «Надії» Гейерманса і «Каштелянський мед» І. Крашевського. Думаючи про Паньківського, чоловіка «Малишки», я завжди згадував безсмертні рядки з гоголівської «Шинели»: «Исчезло и скрылось существо, никем не защищенное, никому не дорогое, ни для кого не интересное».

Уже в 1946 році я почув, що Малиш-Федорець («Малишка») і Миколаєнко залишились у 1941 році в Києві, зустрічали фашистів із хлібом-сіллю, активно брали участь у виставах для гітлерівських солдатів. Разом з гітлерівцями вона з чоловіком втекла до Німеччини. Забажалося, видно, доживати на чужині свою собачу старість.

* * *

Молодь театру старалася бути осторонь від закулісних інтриг, однаково уважно ставилась до всіх провідних акторів.

Непоказне, але тверде місце дуже швидко посів П. Т. Коваленко. В недавньому минулому робітник, він брав у Києві активну участь в революційних подіях 1905 року. Ознайомився як слід з тюрмою. В театрі він виконував ролі молодих сільських парубків, непомітних трудівників. Говорили, що він завжди грає тільки себе, що створювати міцні характери йому не під силу. Розмовляючи кілька разів з Прохором Трохимовичем про його минуле, я мав змогу впевнитись, що ця м'яка, ласкава за вдачею людина нена-

виділа поміщиків і капіталістів. Закони класової боротьби Коваленко опанував дуже добре і не мав сумніву в перемозі пролетарської революції. Пізніше він з великим успіхом виконував різноманітні ролі аж до героїчних, виявив себе різностороннім талановитим виконавцем. Коваленко набув популярності як майстер гримірувальної справи. Свій досвід він поділяє з численними учнями в Київському інституті театрального мистецтва імені Карпенка-Карого.

Лизавета Хуторна почала з вихідних ролей і швидко зайняла провідне місце. І сьогодні старі театрали згадують її виконання ролі гімназистки Василини в п'єсі «Суєта», настільки виразно поданої, що невелика за обсягом роль не загубилася у великій, із значною кількістю дійових осіб, комедії Карпенка-Карого.

Багато радощів і веселого сміху приносив в артистичне середовище Грицько Маринич, тепер народний артист УРСР. Він чудово грав Івана в п'єсі «Дай серцю волю, заведе в неволю» і Дмитра в «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Враження було таке, що на сцені походжав звичайний хлопець-веселун, які є в кожному селі. В його грі кидалася в очі легкість виконання — нехай то пісня, танець чи дотепний діалог. Здавалося, що його ролі «самогральні», не дуже важкі для зображення,— звідси й успіх у молодого артиста. Образи в Маринича були до краю прості, зрозумілі. Але ця простота і легкість виконання прийшли внаслідок величезної упертої праці.

Новиною було введення до репертуару театру оперних постановок. Садовський дуже вдало

переклав на українську мову «Продану наречену» Б. Сметани, «Гальку» С. Монюшка і «Сільську честь» П. Масканьї. В театрі була чудова співачка й артистка Ольга Денисівна Петляш, за походженням із славетної родини Тобілевичів (племінниця артистів-братів Тобілевичів). Голос надзвичайної сили і краси, майстерне виконання принесли їй швидко визнання кращої Наталки Полтавки, Маженки, Гальки і Сантуцци. Вона ж виявилась і талановитою виконавицею ролей Поліньки в «Тепленькому місці» і Марії Антонівни в «Ревізорі». Пізніше користувалася великим успіхом і на російській оперній сцені.

Маючи невеликий голос, тенор С. Бутовський вдало користувався своїми можливостями, з честю підтримував ансамбль. Допомогало й те, що він володів неабиякою акторською майстерністю.

Щодо сценічної дії в операх у Садовського не було жодної постановки, де б артисти лише виконували арії та дуети,— на сцені жили справжні люди з їх різноманітними пристрастями. Брала участь у виставах Садовського і деякі співаки з місцевого оперного театру, з них помітний слід залишили Карлашов (у Садовського виступав за псевдонімом Чорноморець), Круглов (у Садовського — Золденко), Внуковський (він же Внученко).

Оркестр складався з 16-ти осіб, у дні оперних вистав збільшувався до 25-ти, додавалися музиканти з інших театрів. Оркестром керував прибулий з Праги старий чеський диригент Густав Елінек, великий майстер своєї справи. Він дуже швидко зрозумів принадність української пісні і

класичної музики Лисенка та Гулака-Артемовського.

Стара «Наталка Полтавка» засяяла багатством музичної краси, добрим виконанням окремих уривків. Пам'ятаю одну з вистав 1911 року, коли в «Наталці» брали участь Садовський — Виборний, Паньківський — Возний, Петляш — Наталка, Полянська — Терпелиха, Бутовський — Петро і Мар'яненко — Микола. На виставі був композитор М. В. Лисенко і довго з подякою тиснув руку в антракті старому, але темпераментному диригентові Елінеку. Таким же величезним успіхом користувались завжди юний «Запорожець за Дунаєм» з Садовським на чолі, оперета Лисенка «Чорноморці».

Елінек спромігся поставити музичну частину на велику художню височінь. Помітні були вистави, просякнуті народними піснями, хорами й танцями: «Зальоти соцького Мусія» («Пісні в лицях») Кропивницького, музична картина «Вечорниці» Ніщинського, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка з музикою К. Стеценка.

«Продана наречена» в київській опері не йшла, «Галька» виставлялася дуже рідко. Опері на сцені українського театру швидко набули визнання у глядачів.

На лібретто М. Садовського Лисенко написав свою оперу «Енеїда», поставлену театром восени 1910 року. В лютому 1911 року Садовський показав «Енеїду» в Петербурзі в театрі «Пасаж». Опера пройшла з великим успіхом. Тут же відбувся великий концерт у зв'язку з 50-річчям з дня смерті геніального українського поета

Т. Г. Шевченка. Микола Лисенко написав спеціально музику до ювілейної постановки п'єси Старицького «Остання ніч» (у 1909 році відзначалося п'ятиріччя з дня смерті драматурга). Пізніше інший видатний композитор К. Г. Стеценко створив прекрасну музику до п'єси С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла».

Г. Єлінек у 1911 році пішов з театру. Його заступив талановитий диригент Олександр Кошиць. У цьому ж році, замість Петляш, що вибула на оперну сцену, була прийнята молоденька співачка Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут, нині народна артистка СРСР. До неї перейшли всі партії, виконувані Петляш. В репертуар були додані опери: «Утоплена», «Різдвяна ніч» Лисенка і «Катерина» Аркаса.

Весь сценічний шлях нашої видатної артистки пройшов перед моїми очима. Пам'ятаю її перші виступи в «Наталці Полтавці» і «Катерині». Тоді усі звернули увагу на голос надзвичайної сили і чудового тембру молодой співачки та на її вродливість. Але коли пригадати, що ж у неї було індивідуального, що відрізняло її від інших талановитих співачок, то можна сміливо твердити: її захоплююча життєрадісність. Я бачив багатьох виконавиць ролі Катерини в опері Аркаса. Роль ця за сценічним образом нескладна. В першій дії Катерина — це прекрасна сільська дівчина, що ніжно кохає свого солдата і турбується про невідоме майбутнє, почувши, що милий розлучається з нею. В другій і третій діях вона — страждаюча жінка, якій нема кращого шляху, ніж смерть. Катерина — Литвиненко була життєрадісною, сильною натурою. Вона пішла на

смерть не тому, що потрапила в тяжке становище, залишилася безпритульною на цьому світі,— ні, Катерина змогла б вийти на справжню дорогу. Але в тлумаченні Литвиненко Катерина загубила віру в усіх людей: тут і батько, і мати, і любий Іван, і всі ті, кого зустрічала, блукаючи з дитиною. Вона побачила, що оточення, в якому живе, гнітить не гірше від злих людей. А раз так—життя не має для неї жодної цінності. Лиха доля звичайної сільської дівчини примушувала глядачів замислитись над тогочасною дійсністю, де безнадійно гинули прекрасні прості люди. Особиста драма Катерини переростала рамки побутової звичайної події, ставила питання про те, що такий суспільний лад — ворог бідним людям. Такі ж думки виникали тоді, коли Марія Іванівна співала Гальку.

Недовго працювала у Садовського Литвиненко-Вольгемут, та залишила помітний слід, дала приклад іншим молодим співачкам.

Її робота на оперній сцені в Києві, Петрограді, Харкові — це сторінки великого мистецтва, вписані в історію музичного розвитку нашої країни. Її Аїда, Ліза, Ярославна — незабутні образи вільнолюбивих, вольових жінок, зразкових у своїх чудових людських і громадських якостях. Через багато років після перших успіхів вона виконала роль Насті в опері Лисенка «Тарас Бульба» і розкрила нові сторони свого драматичного обдарування, довела, що справжній талант завжди росте і міцніє, неважаючи на немолоді роки.

Окремо хочу зупинитися на двоактній опері Г. Козаченка «Пан сотник». Композитор, учень

Римського-Корсакова, працював хормейстером у Маріїнському театрі. Його опера, дуже мелодійна, з чудовими хорами, дотепним лібретто, набула значної популярності. Петляш, потім Литвиненко-Вольгемут, Чорноморець, Бутовський грали й співали блискуче. Можна пожалкувати, що ця опера зникла з репертуару в наш час.

Багато енергії вклав у хорову справу талановитий Василь Верховинець. Хормейстер, він же постановник народних танців, Верховинець швидко досяг великих успіхів. Відмінні були обрядові хори в п'єсах «Циганка Аза», «Дві сім'ї». Проникливим виконанням відзначалися хори в п'єсах «Невольник», «Безталанна», «Маруся Богуславка» та в усіх оперних постановках.

Вперше в історії українського театру вистави одержали високохудожнє оформлення. Відомий майстер І. Бурачек створив багато декорацій, старанно виконаних, пишнobarвних і поетичних.

В театрі працював машиністом сцени К. Домбровський, добрий знавець своєї справи. Успіх посередньої п'єси «Чарівниця» великою мірою залежав від турбот Домбровського. П'єса закінчувалася пожежею та обвалом хати. Пожежа проходила без будь-яких світлових ефектів, глядач бачив, як горять стіни, закутані димом, найсправжнісіньким. Секрет таких ефектів машиніст ховав про себе. Відомо було, що він одержував багато запрошень перейти на роботу в інші театри на більш вигідних умовах, та всі вони були категорично відхилені. Домбровський залишився патріотом українського театру. Цей простий робітник так добре запам'ятав усі по-

становки, що в дні хвороби чи відсутності помічника режисера М. Миленка сам обставляв сцену, знав напам'ять усі дрібниці реквізиту, нагадував артистам, які їм речі потрібні за роллю.

* * *

Садовського, директора театру і режисера, завжди турбували розшуки нового репертуару. Деякі п'єси відзначалися великим соціальним і навіть революційним напрямком. У двохактній драмі Старицького «Зимовий вечір» під ім'ям Подорожнього був поданий головний герой, в минулому організатор селянського бунту — з метою захопити поміщицьку землю. Виконавець цієї ролі Мар'яненко досягав великої трагічної сили, особливо у розповіді про перебування у в'язниці та у фіналі п'єси. «Загибель «Надії» — п'єса, присвячена важкій праці рибалок, мала характер полум'яного виступу проти експлуаторів, здатних в ім'я прибутків пожертвувати життям своїх робітників.

Викликало подив, як театр спромігся в 1912 році одержати цензурний дозвіл на постановку драми «Стара шахта». П'єсу написала прогресивна італійська письменниця Делледа Граціє. Переклад зробив з російського видання (в оригіналі «Шахта «Марія») артист театру П. Т. Коваленко. В п'єсі значне місце посідав старий шахтар (І. Мар'яненко), дочка якого (Л. Ліницька) справила своєю красою таке враження на власника шахти (М. Вільшанський), що той з нею одружився. Вона, просто кажучи, віддалася за гроші, зрадила молодого шахтаря (О. Корольчук),

що здавна любив її. Старий не простив дочці її вчинок, уперто доводив, що ніколи фабрикант не буде другом робітників,— це ворог, з яким не може бути ніколи ні дружби, ні споріднення. Фабрикант примусив шахтарів іти в закинуту шахту, де праця загрожувала життю. Велике враження справляла остання сцена, коли фабрикант забажав дати приклад і сам пішов у шахту. Тут він зустрівся з суперником, у якого колись забрав наречену. Вороги востаннє поговорили напрямки, та дуже недовго: у шахті зчинилася пожежа, молодий шахтар не випустив свого ворога, хоча й сам загинув разом із ним. Ідейний напрямок п'єси був висловлений гостро й відверто: лише класова боротьба проти капіталістів — ось які стосунки можуть існувати між давніми ворогами — робітниками і підприємцями. Таким змістом була заповнена вся роль старого шахтаря. Її виконував з великою силою Мар'яненко. На сцені він виглядав справжнім трибуном, пророкував загибель капіталу.

Такий самий зміст мала п'єса Підвисоцького «Помста гуцула». Вона розповідала про тяжку долю галицького селянина, що спробував боротися за свої права, за волю і людське існування, та потрапив у в'язницю. В іншому плані, але з незрівнянно вищою художньою силою про тяжке життя селянина розповідала і видатна п'єса І. Франка «Украдене щастя».

Власність, багатство в руках однієї людини — страшенне лихо для бідняків, для всієї громади. Куркуль на селі вперто прагне захопити якнайбільше землі, несе простим людям тільки горе, страждання, а то й фізичну смерть. У цьому

добре переконала поставлена Садовським п'єса Дмитра Грицинського «Брат на брата».

Навіть п'єси невдалі, де був якийсь матеріал для розмови про важливі питання, набували великого значення, висували проблеми, що далеко виходили за межі вистав. Так було з постановкою «Євреїв» Чирикова в роки реакції і п'єси Черкасенка «Земля» про тяжку боротьбу шахтарів за шматок хліба.

За короткий час Садовський за допомогою талановитого колективу ентузіастів-артистів, починаючи з Мар'яненка, Ліницької, кінчаючи суфлером Павленком, зумів зробити театр школою художньої майстерності, народним університетом для демократичних глядачів.

На жаль, таке піднесення тривало недовго, біля восьми років. Ніколи ще, як у роки 1908 — 1912, не було у Садовського таких матеріальних прибутків, такої гучної слави, а це вплинуло на його ставлення до акторів. Він був з ними грубий, особливо з Заньковецькою. Про це свідчить С. Дурилін в уже згаданій мною книзі, про це ще краще знали всі ті, хто працював з Садовським. Він порвав зв'язки з провідною групою артистів. З 1 травня 1915 року пішли з театру Мар'яненко, Ліницька, Полянська, Верховинець, Паньківський і ще кілька осіб. Вони створили своє товариство, до якого приєдналися Заньковецька і Саксаганський.

Все у Садовського ніби йшло по-старому. Прийшли нові артисти. Приїхали з Галичини Софія Стадник, її чоловік, досвідчений режисер Йосип Стадник, і молодий здібний Лесь Курбас. С. Стадник заступила Ліницьку. Курбас при-

стойно зіграв Хлестакова, та виявився не досить здатним на ролі любовників. Їх замість Мар'яненка стали тепер виконувати О. Корольчук, Є. Захарчук і недавно прийнятий в театр О. Певний.

Вистави йшли... Та було загублено головне, те, що створювалося роками і великою працею: не стало міцного ансамблю. Були окремі хороші актори, та вистави позначалися різностильністю. Як не намагався Садовський довести, що вибуття провідних акторів не відбилося на загальній роботі театру, все ж залишалося безперечним, що нове поповнення набагато поступалося перед такими митцями, як Мар'яненко, Ліницька, Полянська, Паньківський.

* * *

Кінчаючи свої спогади про перший український професіональний театр, я хочу зупинитися на особі Садовського, яким я його уявляв і яким я його знав. Протиріч у ньому було чимало, вистачало й примх.

Він дуже добре знав російську сцену. Відомо, що Садовський уважно знайомився з досвідом Московського Художнього театру, мріяв зробити таким і київський український театр. Знав він також і оперне мистецтво. Його переклади «Гальки» і «Проданої нареченої» зроблені майстерно і близькі до оригіналу. У нього була така видатна риса, як почуття нового, розуміння того, що можуть бути в експериментах провали, та вони навчать шукати істину. Він поставив багато різноманітних п'єс. Я говорив лише про не-

велику порівнюючи частину великого репертуару. Промайнув дуже похмурий одноактний етюд «Осінь» О. Олеся. Талановитий поет виявився маловдалим учнем М. Метерлінка. Садовський поновив цікаву п'єсу Старицького «Правда і кривда», та поставив її чомусь лише один раз. Частенько йшла сірувата «Казка старого млина» з якоюсь невиразною символікою і двозначністю в постановці питання: що краще — старий млин, старі форми життя, чи капіталістичний розвиток.

Багато праці було покладено, щоб дати нову виставу — оперу Д. Сичинського «Бранка Роксолана», гідну того, щоб залишитися в репертуарі. Після, здається, двох вистав опера зійшла з сцени. Міцно трималися п'єси В. Винниченка «Брехня», про яку я вже згадував, та інша його поганенька п'єса «Молода кров». У цій останній автор старанно доводив, що ніколи мужицьку просту кров не можна порівнювати з панською «блакитною», а інтелігент не повинен женитися на селянці, інакше матиме великі неприємності. Були ще поставлені п'єси того ж автора «Натусь», «Панна Мара» (остання після 1917 року). Ганебне для літератури й мистецтва десятиріччя, про яке з такою силою писав Горький, позначилось і на театрі Садовського.

Про Садовського-артиста написано багато. Корифей української сцени, він був майстром героїчного репертуару і поступався лише перед Кропивницьким. У поважному віці він усе ще був незрівнянний у ролі Тараса в «Бондарівні». Прийшлося деякі ролі за старістю передати Мар'яненку. А ось з роллю Дмитра в п'єсі

Старицького «Не судилось» ніколи не розлучався, хоча явно був старий для сільського парубка.

Мені запам'яталися добре літні сезони 1912 і 1913 років, коли трупа Садовського залишалась у Києві і грала в літньому саду Купецького зібрання. Я, тоді ще школяр, дуже захоплювався і виставами, і артистами театру. Вирішив «зробити свій внесок» у драматургію і старанно, здавалося мені, переклав на українську мову «Недоросля» Фонвізіна. Показав рукопис Ліницькій. Вона зробила деякі виправлення і повела мене до Садовського. Він, загримований, сидів в артистичній кімнаті, де, крім нього, були Левицький і Милович. Ліницька сказала про мене. Він подивився дуже підозріло. Я зробив великий промах: заговорив з ним російською мовою. Він вислухав, помовчав, а потім став поволі мені з'ясовувати (до початку вистави «Зайдиголова» залишалось хвилин із сорок, часу вистачало):

— Переклад—справа добра. Та тільки, Грицьку, ти спочатку вивчись, потім будеш перекладати. Ну, це, може, не так і важливо зараз. Запам'ятай ось що: коли мені потрібна п'еса, та ще російська, я переклад зроблю сам. Потрібний був «Ревізор», я звернувся до нього. Без «Недоросля» поки обійдемося. От якби ти переклав «Горе от ума»,— справа інша. Я сам не можу, а з поетів жоден не береться. Тепер поговоримо про тебе. Ти ось прийшов до мене, Садовського, і розмовляєш російською мовою. Чому?

— Розмовляю, як у житті, як у школі.

Він почав сердитися:

— Чого ж ти лізеш до української мови, берешся за переклад?

— А я люблю театр, люблю мову. По-російському і Гоголь говорив.

— Гоголь... Ти його не знаєш зовсім. Гоголь писав свої твори українською мовою, а потім перекладав на російську. Та ось, до речі, як ти переклав: «Не хочу учитися, хочу женитися».

— Не хочу вчитися, хочу женитися.

— І не так... «Не хочу вчитися, хочу одружитися».

— А це одно й те ж.

— Брешеш, не одно.

— Зміст один. А коли навіть у мене не зовсім точно, це не страшно. У вас теж у «Ревізорі» переклад не скрізь відповідає оригіналу.

— Давай, давай... Де ж?

— У Гоголя сказано: «Городничий глуп, как сивый мерин», — у вас: «Городничий дурний, як драгий чобіт». Сиву шапу ви зробили драгим чоботом.

— Так краще зі сцени звучить... Ну й усе. Бери свого «Недоросля», шукай інший театр.

Я на кілька хвилин відчув себе перекладачем і трохи-трохи дорослим. Мої жваві відповіді піднесли мене в моїх очах. І тут ось зрозумів, що Садовський просто мене виганяє. Я ж хотів просити, щоб мене прийняли в статисти. Відразу став я хлопчиком і школярем.

— Миколо Карповичу, візьміть мене в статисти.

— Не треба. Досить. І грошей нема.

— Я без грошей. Ось «Дві сім'ї»... Народ виходить з церкви, і я буду йти...

— Не мороч голову.

Я заплакав:

— Миколо Карповичу!..

Ліницька стала прохати за мене. Підтримав і Левицький, назвав «упертим хлопцем».

Садовський трохи заспокоївся, мабуть, сподобалося, що вкрутив мені носа й довів до сліз.

— Проби українською мовою... Скажи, як ти будеш ставитись до обов'язків, взагалі кажи побільше.

Я спочатку несміливо, як вивчений колись, та тепер напівзабутий урок, почав говорити. Милович повернув голову,—я побачив у нього на лобі величезну приклеєну бородавку й розважився, заговорив швидше і певніше. Садовський помовчав, далі покликав помічника режисера:

— Миколо, будеш пускати цього «ахтьорщика» за куліси, нехай ходить за статиста.

І я «ходив» дуже довго. Говорив я тепер у театрі, звичайно, лише українською мовою. Через два роки, коли я підріс, якимось запитав Садовського, чи правда, що Гоголь писав свої твори спочатку українською, потім перекладав на російську мову, чи Микола Карпович зі мною шуткував, як із школярем. Він дуже серйозно повторив своє колишнє твердження. Я спробував послатися на те, що і рукописів нема, і підстав нема поки ніяких для таких висновків. Упертий Садовський доводив:

— Спробуй читати уважно, з точки зору російської мови, і побачиш, що в Гоголя лише поганий переклад з української, і, коли хочеш, у цьому його сила як російського письменника. А що нема рукописів, ми знаємо його звичку

спалювати написане. Він не хотів нікому признатися, що пише спочатку по-українському, тобто так само, як і його батько Василь Гоголь.

Я звернув увагу, що на репетиціях у Садовського не було точно зазначених мізансцен, суворой режисерської розробки окремих епізодів. Дуже часто він давав вказівки за натхненням, випадково, іноді викликаючи заперечення того ж Мар'яненка. Та своїм темпераментом він умів надихати всіх виконавців і не приділяв уваги тому, що нема абсолютної точності, однаковості у виконанні окремих місць. Цей недолік режисера виправляли артисти. Я багато разів мав змогу переконатися, що Мар'яненко завжди був дуже точний у мізансценах, скільки б не грав ту саму роль.

Про Садовського-артиста говорили, що він як режисер п'єсу знає напам'ять, окрім своєї власної ролі. Не думаю, щоб він не знав ролей. На репетиціях він робив вказівки, виявляючи добре знання всього тексту. Та коли сам говорив слова ролі, вимагав, щоб суфлер Павленко «не спав», а читав йому, як і всім. На очі впадала звичка, як у багатьох старих акторів, грати завжди під суфлера.

Садовський був добрим танцюристом. І публіка, і виконавці нетерпляче дожидалися завжди, коли наприкінці того ж «Запорожця за Дунаєм» почне танцювати Карась — Садовський. Та ось в один буденний день «Запорожець» йшов разом із п'єсою «Осінь». Театр був не повний. Карась у третій дії похмуро стояв на сцені до самої завіси. Потім сказав:

— Нема збору, не буду танцювати.

В 1917 році Садовський захопився перспективою «вільної України» з пануванням Центральної ради. Дехто з його близьких налякав його, що більшовики будуть мститись за націоналізм Садовського. Він виїхав за кордон з невеликою купкою прихильників. Основне ядро його трупи залишилося в Києві.

Я зустрівся з Садовським у 1926 році, коли він, нервовий, старий, розлючений, повернувся на Батьківщину. Він мене вразив... Ніколи не гадав почути від нього щось подібне.

— Говоріть зі мною по-російському. Я так скучив за російською мовою.

В теперішньому театрі імені Франка кілька разів пройшла «Наталка Полтавка». Садовський грав Виборного, Саксаганський — Возного. Після багаторічної відчуженості брати на старості років помирилися. Не дивлячись на втому і слабкість здоров'я, Садовський залишався тим же уславленим Виборним, яким був і десятки років тому. Київська кінофабрика ставила фільм «Вітер з порогів» про нове життя в районі Дніпрових порогів, де почалася підготовка до будівництва знаменитої гідроелектростанції. Садовський грав старого лоцмана, що доживає свій вік.

Таким лоцманом залишався він до самої смерті в 1933 році. Був випадок, коли я з ним розмовляв про його спогади, надруковані в Києві в 1930 році. Він нічого не писав про своє перебування за кордоном. Микола Карпович похмуро відповів:

— Злякався. Не розібрав, де правда.

Пройшли роки, відсіяли тимчасове, випадкове неістотне для історичного процесу. Тепер можна сміливо визнати, що театр Миколи Садовського був видатним мистецьким явищем в історії театру і в розвитку української культури.

Садовський переборов величезні труднощі, блискуче довів право українського театру бути в одному ряді з уславленими театральними колективами Росії та Європи. Після Садовського в умовах Радянської влади почався нечуваний кількісний і якісний розквіт української театральної справи. Нові театри перейняли організаторський та мистецький досвід Садовського.

За це йому вічна слава і вічна шана з боку вдячних нащадків і всіх тих, хто любить справжні скарби народного в своїй основі мистецтва, просякненого великою любов'ю до своєї вітчизни та її чудового талановитого народу.

МАЙСТРИ УКРАЇНСЬКОЇ СЦЕНИ

Кілька років я пробув як статист у театрі Садовського. Потім поступив на музично-драматичні курси ім. Лисенка і став займатися з М. М. Старицькою, дочкою відомого драматурга. Дуже культурна жінка, кваліфікований знавець сцени, вона не ставила собі завданням випускати артистів тільки для української сцени. Вона вимагала, щоб її вихованці однаково добре володіли українською та російською мовами, могли грати на будь-якій сцені, готували різноманітний репертуар. З 1916 року я зустрічався в Києві в різний час з деякими відомими майстрами театру.

Навесні 1920 року мені пощастило, правда, недовго, місяців зо два, бути помічником режисера у Саксаганського, в Троїцькому народному домі. Але й пізніше я багато разів з ним зустрічався, говорив і в театрі, і в нього дома. Як артист і людина він дуже відрізнявся від усіх людей, що пов'язали своє життя зі сценою.

Якось відомий російський актор Степан Кузнецов висловився про нього:

— Він штучка... Дивовижно-оригінальна особа...

Щодо мене, то я відразу ж закохався у Саксаганського, раз і назавжди, на все життя, як побачив його вперше в ролі Возного у «Наталці Полтавці». У Садовського цю роль грали трохи інакше, ніж за старою традицією. Возний у новому тлумаченні мав років з тридцять. Садовський доводив, що цим саме підкреслюється твердість вдачі Наталки, яка не бажала поступитися своїм простим коханим заради молодого, гарного пана. Нічого комічного в такому Возному не було: ми бачили типового резонера.

І ось на сцені Саксаганський — Возний. Старезний, руки трусяться, очі пожадливо дивляться на Наталку. Інтонації, рухи, хода, репліки — все це подавалося так, що сміх у залі не вщухав до кінця дії. Пригадую окремі місця. Возний умовляє Наталку стати його дружиною:

— Говори, кажи, отвітствуй, могу лі бить, тее-то, як його, мужем, угодним душі твоїй і тілу?

Старий кожне слово тягне, смакуючи, коли говорить: «Мужем, угодним душі твоїй»; обличчя розпливається в широкороту усмішку, руки, що трусяться, тягнуться до Наталки, нетвердими ногами він робить два кроки ближче до неї, проказуючи: «і тілу...» Або другий епізод. Возний просить Виборного поклопотатися про нього, піти сватом; коли треба, прибрехати по дружбі. Виборний проти обману — адже це гріх. Возний іронізує:

— О простота, простота! Хто тепер не бреше і не обманює? Блаженна лож, егда бивает на пользу ближнього.

Останні слова промовлялися дуже урочисто. Глядач, сміючись, добре бачив, що являє собою чинуша Возний: він користується обманом, брехнею, коли це для нього корисно. Важкувато доводиться виконавцю ролі Возного, коли в першій дії Виборний в розмові з ним виголошує свій довгий монолог, а Возний змушений мовчки слухати. В театрі Садовського всю увагу глядача було зосереджено на Виборному, і це рятувало артиста, виконавця ролі Возного. Не те відбувалося з Возним — Саксаганським. Він слухав дуже неспокійно, рухатися швидко старому Возному важко, та про його переживання дають знати руки, ноги і, особливо, рухливе, виразне обличчя. Важливо те, що нічого вигаданого нема,— все просто, природно,— всі бачили живу людину, а не актора.

Мені не довелося бачити його в ролях любовників, та він, починаючи за моїм проханням розповідати про своє виконання, захоплювався, зображав спочатку окремі місця, потім сцени, а там, дивишся, і весь герой пройшов перед очима. Багато я слухав його оповідань про видатних артистів його часу: Поссарта, Барная, Муне-Сюлі, Коклена, Ленського, Варламова, Давидова, Станіславського, Качалова, Москвіна, багатьох інших. Оповідання не були абстрактними, вони не викликали віддаленої уяви про того чи іншого артиста,— ні, Саксаганський зображав кожного в його неповторній індивідуальності. Зорова й слухова пам'ять у нього були геніальні. Суфлера не потребував зовсім, і він, звичайно, попереджав, щоб йому слів не подавали.

Він дуже не любив тих акторів, що байдуже

ставились до свого фаху і працювали «без вогника». Якось було призначено на дванадцятую годину репетицію п'єси «Паливода». Справа відбувалася в квітні 1920 року, коли Саксаганський очолював український народний театр. До складу нещодавно організованої трупи входили артисти з різних театрів. Деяких Саксаганський бачив уперше. Я прийшов за чверть до дванадцятої. Він сидить посередині сцени біля суфлерської будки. Бачу, хмуриться. Зрозуміло, я запізнююсь, — помреж повинен бути хоча б за півгодини до початку. Біля дванадцятої всі з'явилися, окрім прем'єрші Янушівської. Жінка дуже ефектна, але з гаркавою вимовою, вона одержала призначення в театр проти бажання головного режисера. Вона про це знала і тому ставилась до нього підкреслено неухважно. Хвилин через десять вона прийшла, привіталася. Мовчання. Аж ось усі чують виразний шепіт — кілька слів «з перцем» на адресу Янушівської. Твердити, не помиляючись, що слова належать Саксаганському, не доводилось — адже губи його були ступлені. Одначе неповторний тембр добре підказував, чиї слова ми чуємо.

Після репетиції для мене, як і для багатьох інших, наставали чудові хвилини: ми зверталися з яким-небудь запитанням до Саксаганського, і він починав розповідати. Ми не шукали в таких випадках лише задоволення від зустрічі з великим артистом. Розмови давали кожний раз багато нового, конче потрібного й важливого для нас. Пам'ятаю, одна така зустріч тяглася зо три години. Саксаганський прочитав нам, вірніше зіграв, усього «Отелло» російською мовою. Потім

зробив докладний аналіз трагедії. До речі, треба зазначити, що взагалі в житті Саксаганський часто говорив російською мовою, а на репетиціях — лише українською. Я не раз чув від нього:

— Ці дві мови — рідні сестри, і я їх однаково люблю.

Садовський на репетиціях любив імпровізувати, у Саксаганського режисерський примірник п'єси уявляв своєрідну партитуру з безліччю нотаток і розподілом мізансцен та акторських переходів.

Саксаганський був класичним виконавцем будь-якої ролі в будь-якій п'єсі. У нього не було такого дужого голосу, як у Садовського. Той у героїчних ролях здавався сильнішим, правда, тільки зовнішньо, але внутрішній образ, психологічна глибина переважали у Саксаганського. В комічних ролях Садовський не міг рівнятися з Саксаганським. Садовський уперто не давав нікому роль Голохвостого в п'єсі Старицького «За двома зайцями», виконуючи її чудово, але все ж поступаючись перед братом. У Саксаганського грало кожне слово. Він сам твердив, що багато чого навчився від французів, великих майстрів комедії.

Два сильних і різних характери не змогли довго працювати разом — один перед одним не хотів поступитись. Більш як двадцять років брати уникали зустрічі. Тільки старість їх помирила.

Садовський, маючи добрий стаціонарний театр, був у кращому становищі. Саксаганському доводилось майже все життя гастролювати, грати іноді з дуже слабким і невеликим колективом. З цього приводу Садовський якось висловився:

— Ну й Панас... Набрал «штурпаків» і поїхав на гастролі. Йому все одно, де грати,— може в театрі, може і в клуні.

Саксаганський справді не був вередливим у питанні, де грати. Бував він у районних центрах, у великих селах, де траплялось більш-менш пристойне приміщення. Важко підрахувати, скільки раз після 1917 року Саксаганський виступав у робітничих клубах. А от Садовський жодного разу не завітав у якесь інше приміщення, крім великої сцени, ознайомився вперше з клубною аудиторією тільки в 1926 році.

Я чув, як Саксаганський часто згадував відомого актора П. М. Орленева, який відмовився від лаврів імператорської сцени і поніс своє мистецтво народним масам по всій величезній території тогочасної Російської імперії. Якось у своїх мандрах артисти-народолюбці зустрілися недалеко від Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), на станції Ерастівка. Театрального приміщення тут не було, за нього правив пожежний сарай недалеко від станції. Орленев надав йому, по можливості, вигляд театру і грав Раскольнікова в інсценіровці улюбленого роману Достоевського «Злочин і кара». В день вистави Саксаганський приїхав із своїм невеликим колективом на станцію Ерастівка, де мав завтра виступати. Він дивився «Злочин і кару». Не поворухнувшись, сидів він під час знаменитої сцени допиту Раскольнікова слідчим Порфіроєм Петровичем.

В антракті Панас Каопович, не приховуючи свого захоплення, розцілував Орленева. Вони майже всю ніч просиділи за дружньою розмовою. Вранці Орленев поїхав, а ввечері у цьому ж

сараї Саксаганський грав у комедії «Шельменко-денщик», грав так, що глядачі не хотіли виходити з незручного приміщення, перетвореного могутнім талантом у притулок Мельпомени. Мені в той час здалося, що, мабуть, у цього сарая є дещо спільне з шекспірівським «Глобусом», принаймні за силою впливу на глядачів.

Дуже любив Саксаганський фізичну працю. Біля свого будинку недалеко від Києва, в селі Корчуватому, він порався цілими днями на невеликому городі. Взимку у дворі на Жилинській сам рубав дрова, вчив мене, як треба пиляти, і лаяв за погані здібності до цього.

— Ти що, барчук? Не бійся пилки й лопати. Вони тебе не підведуть.

Якось восени у себе на подвір'ї Панас Карпович нарубав багато дров і став складати у сарай. Під час цієї процедури він прочитав монолог Гамлета, показав сцену на кладовищі з тієї ж трагедії. Дворові хлопчики, що допомагали носити дрова, хоч не все розуміли, проте були надзвичайно захоплені, коли він розмовляв з черепом блазня Йоріка.

Короткочасний триумф Петлюри і Центральної ради Саксаганський називав дешевою опереткою, а диктатуру Скоропадського — паскудним фарсом.

Якось під час гетьманщини Саксаганський із притаманною йому майстерністю і великим піднесенням грав одного свого «коника» — дурноверхого доїжджачого Харька в комедії «Паливода XVIII століття». Після третьої дії до нього в акторську приперлася компанія п'яних гетьманських офіцерів, щоб висловити своє захоплення

і вдячність. Вони сказали, що розкажуть про виставу самому «ясновельможному панові гетьману». Артисти, які бачили це, чекали, що відповідь Саксаганський таким незвичайним прихильникам його таланту.

Він з почуттям вимовив:

— Дякую, панове офіцери! — Потім помовчав, очевидно, дуже хвилюючись, і продовжував, змахуючи сльозу: — Передайте ясновельможному, що його образ дав мені натхнення сьогодні, і своїм успіхом я вдячний лише йому, єдиному, неповторному.

Останні два слова були виголошені з типовим «ложнокласичним» пафосом. Офіцери сприйняли з усією серйозністю відповідь Харька — Саксаганського і з радістю тиснули йому руки.

Коли вони пішли, Панас Карпович процитував, дещо змінивши слова Шельменка з третьої дії:

— Ну й офіцери! Чи бачив хто коли таких дурнів?

Заговоював я якимось з ним про Римського-Корсакова. Панас Карпович згадав про книгу композитора «Літопис мого музичного життя»:

— Прочитай і зверни увагу на одне місце. Римський-Корсаков почав філософствувати, багато роздумувати і дійшов того, що ледь-ледь не захворів. Потім заспокоївся, вигадав свою «хатню» філософію. Мені дуже подобалася ця річ. Я знав одного «хатнього» філософа. Ти його також бачив. Це Пеньонжка з «Мартина Борвлі». Брат Іван списав його з одного знайомого ділка в Єлисаветграді. Я знав цього прототипа Пеньонжки. Він серйозно доводив, що, як у театрі

завжди переставляють декорації, так і в житті... Та й взагалі смисл нашого буття — в перестановках.

Я не зовсім зрозумів філософію Пеньонжки. Панас Карпович пояснив:

— Починає малятко своє існування з того, що його переставляють з утроби матері в ліжко, в життя. Підріс, пішов у школу — тут учитель переставляє освіту з своєї голови в мозок учня. Дивиться навкруги молода людина — перестановка в усьому. Розбагатів громадянин — це означає, що гроші з бідняцьких кишень перейшли до багатія. На базарі, в магазинах особливо вражає процес перестановки. Одержав підвищення на службі — переставили в нову якість. Женився — із списку холостяків викреслили, переставили в одружені. Вмер — забрали від нас, переставили в домовину. Дуже проста і зручна філософія. Примітивно, а є щось путнє: «Все тече, все змінюється». От тобі й Пеньонжка.

Я вже згадував про свою зустріч з хворим Саксаганським у вересні 1937 року. Говорив він дуже тихо, але, як і раніш, з серйозним обличчям і ледве помітною посмішкою:

— Прийшли до мене молоді артисти і з апломбом заявили, що підготували «Гамлета» за кілька репетицій і хочуть ставити «Отелло» в моєму перекладі. Я їм тихенько відповів, вони не зовсім зрозуміли, та подякували і швидко «ре-тирувалися», — нудно було дивитися на руїну. От вам фокус — двох слів зв'язати не вміють, а з яким фасоном виголошують: «Стаavimo «Гамлета»...

— Що ви їм відповіли, Панасе Карповичу?

— Ех ви, гамлетизовані поросята...

Тоді багато друкувалося статей, присвячених нещодавно померлому Миколі Островському. Саксаганський попрохав мене розповісти про них. Потім признався, що, коли йому прочитали книгу «Як гартувалася сталь», набрався духу й продиктував доповнення до своєї книжечки «Моя робота над роллю».

Я не зводив з нього очей, сидячи біля самого ліжка. Його улюблена подруга в житті і на сцені артистка Якубовська стояла поблизу, було ще кілька родичок і знайомих. Він, трохи підвищивши голос, попрохав:

— Баби, почаствуйте, будь ласка, Грицька моїм варенням.

Я подивився на хворого і здивувався: на мене дивилися очі добре знайомі, очі спритного жартівника Шельменка. Почуття гумору не покидало Панаса Карповича і в тяжкий час хвороби. «Баби» він, звичайно, сказав, жартуючи, бо в житті був дуже ввічливою людиною.

Гостинна Ніна Митрофанівна Якубовська та інші «баби» поставили переді мною кілька банок різного варення. Господиня звернула мою увагу на ожину, яку мало хто варить. Я сказав, що не чув про такі ягоди і не куштував варення з них.

— Варили за моїми директивами, — виразно проказав хворий. — А закусиш суніцями. Дайте з моєї банки.

Я раніше чував, не пам'ятаю від кого з артистів, що Саксаганський іноді влітку любив блукати в сусідньому Пироговському лісі, збирати суніці. Принесли завітну банку, і я з якимсь

сумним зворушенням пив чай з суніцями, запам'ятовуючи кожну ягідку: адже до неї, можливо, торкалася рука великого артиста.

Пізно ввечері я розпрощався з дорогою для мене людиною. Ми поцілувались. Я ще доторкнувся губами до його прекрасного лоба, ніяк не передбачаючи, що такий поцілунок більше не повториться.

В жовтневому номері українського журналу «Театр» за 1937 рік, я подав зміст нашої розмови і побажання Саксаганського до великого свята — двадцятиріччя Жовтня.

Чудесний майстер української сцени радів, що дожив до того часу, коли поля, звільнені від численних меж, заколошилися рясним урожаєм, коли в рідній країні забувало нове, соціалістичне життя.

* * *

Захоплення театром, музикою в мене дуже швидко в ранньому дитинстві перетворилося у велике всепоглинаюче почуття. Воно шукало матеріального вияву і швидко знайшло: я почав збирати програми вистав, фотографії артистів. Мене дуже ображало, що дорослі дивилися на це, як на дитячі примхи, і серйозно зі мною не говорили про те, що мене цікавило в театрі. Тільки зрідка доброзичливо дивився на мої колекції батько і дещо розповідав про Шаляпіна, Собінова, Баттістіні, Садовського, Заньковецьку. З травня по серпень, коли оперний театр був закритий, батько ввечері працював у літньому саду Купецького зібрання, де часто йшли вистави українських артистів, і знав добре всіх діячів

української сцени. Знав він і деяких відомих відвідувачів театру, говорив з ними не раз. Бували в літньому театрі письменники Б. Гоїнченко, О. Олесь, композитори М. Лисенко, Я. Степовий, К. Стеценко. Я придбав фотографії деяких наших діячів в українській книгарні «Час» біля опери. На жаль, я розмовляв з батьком надто рідко й недовго — лише в дні постів, коли він вечорами сидів дома, та в деякі свята, коли видовища заборонялися.

Я рано зрозумів, що зовнішній вигляд видатної людини завжди відбиває його внутрішню суть. Подовгу дивився на фото незнайомих мені артисток: Елеонори Дузе, Віри Коміссаржевської, Марії Заньковецької. В них я знаходив щось спільне, споріднене для цих різних виконавиць. Коли придбав листівку з портретом знаменитої в ті часи своєю красою Ліни Кавальєрі, усвідчився, що її обличчя не має рис, характерних для згаданих драматичних артисток. Свої думки я не міг висловити словами.

Я дуже хотів побачити виставу з участю Заньковецької, добре відомої киянам. Мрія здійснилася з великими труднощами. Батько обіцяв колись повести до Троїцького народного дому, де білетером робив його приятель. Я побачив уперше Заньковецьку в повному розквіті творчих сил, у день її бенефісу з нагоди 25-річчя сценічної діяльності. День цей — 15 січня 1908 року — описаний багато разів. Для мене він особливо залишився впам'ятку. Я взагалі вперше ознайомився з українським театром і з чудовою українською літературною мовою. Йшли окремі акти з п'єс. Заньковецька хотіла, мабуть, показати

в цей день різні сторони свого обдарування. В «Лимерівні» П. Мирного страждання скривдженої жінки досягли трагічної височини. В комедії «Лісова квітка» Л. Яновської виступала простодушна селянська дівчина, внутрішньо благородна, душевно чиста. Зовсім іншою — веселою, моторною молодницею була Заньковецька в опереті Лисенка — Старицького «Чорноморці». Язиката, дотепна, добра співачка, вона здавалася мені не Заньковецькою перших двох уривків, а іншою виконавицею. Не розбираючись у своїх відчуженнях, я лише запам'ятав голос, розповісти про який важко і зараз. Хто його один раз почув, не забуде ніколи. Я дуже жалкував, що з-за пізнього часу не була поставлена друга дія з п'єси «Дві сім'ї».

Коли в 1922 році відзначався 40-річний ювілей артистки, в цей день йшла лише одна дія з «Двох сімей». Здалося, що Марія Костянтинівна вважала за потрібне сплатити старий борг глядачам, що залишився з 1908 року.

Грала вона в театрі Садовського мало, дуже рідко виступала тут і в роки 1910—1914. Мені пощастило побачити її по одному-два рази в кращих ролях її репертуару. Багато років пройшло з того часу, але й зараз, згадуючи «Наймичку», «Лимерівну», «Циганку Азу», «Безталанну», я вхожу в святковий світ мистецтва.

У Садовського-артиста бували дні, коли, залежно від настрою, він грав не завжди однаково. Пам'ятаю, ставили п'єсу Кропивницького «Зайдиголова». Садовський у цей вечір був дуже сердитий: зіпсували настрої артисти, що вимагали затриманого чомусь розрахунку за минулий мі-

сяць. Тут же йому доповіли, що суфлер Павленко не прийде,— «п'яний, як ніч, не можна розбудити», як пояснив помічник режисера Миленко. Нема суфлера! Проблему важко було вирішити. З вільних артистів за куліси випадково зайшла Малиш-Федорець. Садовський якомога м'якше попросив її бути суфлером. Вона з серцем відповіла:

— Що таке? Щоб я лізла в будку? — І пішла.

Мені було щось з 16 років. Я вже суфлював кілька разів в аматорських виставах. Тому досить сміливо запропонував:

— Миколо Карповичу, я можу суфлювати...

Він скося глянув у мій бік. Здається, пригадав розмову про «Недоросля» і Гоголя. Спитав коротко:

— А власне, чому ви так заявляєте?

— Я вже суфлював аматорам «Суету» і «Безталанну»...

— Угу... Коля,— звернувся він до Миленка,— перевір.

Той перевірів і доповів:

— Можна спробувати. Козак не козак, а стріляти може.

Я більш-менш упорався із своїм завданням, досить складним. В одному місці Садовський ледве не ткнув мене чоботом у ніс. Я зрадів, що така спроба більше не повторилася. Я лякався потрапити йому на очі і тому не виходив з будки протягом усієї вистави. Ось саме цього вечора я зрозумів, що Садовський грав сьогодні ніби з примусу, без охоти, бажаючи якнайскоріше звільнитися від акторських обов'язків. А я

добре знав його звичайне піднесене виконання цієї ролі.

У Заньковецької кожний виступ був великою життєвою подією. Я чув, що вона не любила розмовляти, коли, загримована, дожидала початку дії. В антрактах вважала за краще залишатися на самоті, відповідаючи лише на самі необхідні питання, пов'язані з виставою. На сцені зникала Заньковецька, залишалась страдниця, невдаха Зінька, надзвичайно мила, чиста душею Софія, сувора, з високим почуттям обов'язку Тетяна Бондарівна. Та в дні, коли виставляли «Чорноморці», Заньковецька — галаслива, непосидюща Цвіркуниха — весело балакала під час антрактів, сміх з боку співрозмовників чутно було увесь вечір, і тут знов-таки не було Заньковецької — ходила на сцені і за кулісами козачка Цвіркуниха, жвава, червонощока, що не могла й півхвилини посидіти мовчки.

Дуже жалко було, що їй довелося піти з театру Садовського, їздити по інших містах. Одного разу, коли вона повернулася до Києва з черговою мандрівки, я бачив її у «Безталанній». Старого солдата Івана, батька Софії, грав Саксаганський. Всі інші виконавці були лише акомпаніаторами, що ледве-ледве супроводили великих майстрів. Вистава відбулася у приміщенні цирку, і це діяло гнітюче. Стиглий запах конюшні давав себе знати.

* * *

Бушувала революція. Змінювалася влада в Києві. Про Заньковецьку було відомо, що вона перебуває «на покої» (цей термін став відомим

серед акторів після появи оповідання Купріна під такою назвою про акторів, що доживали свій вік), жила на Великій Васильківській у родичів.

Скінчилася громадянська війна. Життя поступово входило в норму. Як після довгої зими незламний льодохід пробиває собі шлях, так і молода культура вільного народу не бажала дождати особливо сприятливих умов, пов'язаних з повною відбудовою господарства. Старий Київ ще не знав такої кількості відвідувачів у професійних театрах, такої сили самодіяльних вистав на клубних сценах.

Нові керівники культурного фронту, представники могутньої партії-переможниці, не забули про наступний ювілей великої артистки. Трапилося справжнє чудо: ми побачили Зіньку, ту саму Зіньку, гарну, молоду, пригнічену горем, яку зустрічали востаннє на цій сцені років з дев'ять тому. Заньковецька примусила всіх забути, що їй 62 роки. Слідом за Єрмоловою їй було присвоєне звання народної артистки. Партія і уряд високо оцінили працю великих артисток, що боролися своїм мистецтвом, проникливим словом за краще майбутнє, за розквіт творчих сил народу, можливий лише в умовах переможної революції.

Сльози радості були в цей день на очах у Марії Костянтинівни, як і два роки тому у Єрмолової. Їх мрія збулася: народ віддячив їм за все.

* * *

Одного вересневого сонячного дня 1909 року я пішов на ранкову виставу до Троїцького народного дому. Взяв з собою папку з листівками—

фотографіями письменників і артистів. При сів на вільне місце скраю в партері, роздивляючись листівки. Хтось торкнувся мого плеча.

— І я попав у добру компанію? — посміхаючись, спитав мене вродливий чоловік середніх років в українській вишиваній сорочці. Я придивився й пізнав письменника і драматурга Б. Д. Грінченка. Але він був дуже блідий та худий. Важка хвороба вже кілька років переслідувала його. Сьогодні вранці в театрі мала йти його п'єса «Степовий гість», і він скористувався добрим теплим днем, приїхав на виставу в улюблений театр. Грінченко помітив своє фото. Його зацікавило, для чого мені така колекція. Випадково це чи, може, мене вабить театр, література та їх діячі. Чверть години пройшла непомітно. В антрактах він розмовляв з кількома знайомими. Все ж підійшов до мене на хвилинку, запросив до себе додому, якщо, звичайно, є охота. Він дав мені свою візитну картку з адресою. Сказав, що краще за все прийти до нього в наступну неділю вранці.

У неділю я прийшов до нього. Зрадів, що вперше в моєму жебрацькому житті я побачив багато книжок, затишні дві кімнати, прикрашені вишиваними рушниками і селянськими саморобними ковдрами. На стінах — портрети видатних письменників. Запам'яталися величний Шевченко, поруч Пушкін, Шекспір. Борис Дмитрович підкорив мене зразу вже тим, що говорив зі мною, як з дорослим, серйозно про серйозне, про все, що мене цікавило. Я показав йому свої колекції: тут були листівки, фотопортрети, вирізані з програм, журналів, що продавалися в фойє

театрів. Тут я запитав мого уважного співбесідника:

— Чи правда, що у Заньковецької, Комісаржевської і Дузе є щось спільне?

Він довго дивився на знімки.

— Вірно.

— Ось я не можу зрозуміти, що саме.

— Подивіться на їх очі... В них написано страждання. Ці жінки зазнали багато горя.— Він помовчав. Ще раз подивився на знімок Заньковецької і сказав:

— Здається, відбиток вірний, і все ж артистка відзначена в один якийсь момент... Досить часто буває, що ні фотографія, ні портрет не можуть дати уяву про душевне обличчя людини, відображене у зовнішньому портреті.

Добре запам'яталися мені слова відомого, вже тяжко хворого письменника. Далеко пізніше, коли до мене потрапила репродукція з етюда М. В. Нестерова «Заньковецька — Харитина», я побачив справжню Заньковецьку, з її очима, промовляючими без слів, зосереджено-задумливими, просякнутими ніжністю і сумом.

* * *

Січень 1923 року в Києві був дуже вітряний, злий. Дров не вистачало. Я дістав дві колоди і на санках одвіз Саксаганському, знаючи, що з паливом у нього важкувато. Колоди відразу ми розпиляли. Він нарубав дров (таку роботу любив виконувати сам). Потім сказав мені:

— От що, хлопче... Любов Павлівна потроху хворіє, в кімнаті холодюка. Добре б їй...

Я відразу забажав однести частину дров. Зібрав в'язку, навалив на плечі і пішов,—адже йти від Жилианської до Троїцького театру було не дуже далеко. Зрадів, що застав Ліницьку бадьорою і жвавою, але зодягнуеною в зимове пальто. Дрова пустив за призначенням, у кімнаті трохи потеплішало, і Любов Павлівна з радістю сказала:

— Одержала записку... Марія Костянтинівна кличе до себе. Не забула.

— Ну що ж... Треба піти.

— Далеченько. Я вчора і позавчора пролежала. Записка порадувала.

Щось тривожне найшло на мене. Зразу подумав, який зручний випадок побачити близько ту, чий портрет я зберігав років з п'ятнадцять.

— Дозвольте мені з вами піти...

Вона посміхнулася, — догадалася, про що я мріяв:

— Ходімо, якщо є охота тягтися з одною бабусею до другої.

Трамваї не ходили. Шлях був забитий снігом. Віддаль не менша за два кілометри. Йшли поволі. В голові роїлись думки про минуле, про пам'ятні вистави. Навіть на хвилину не міг припустити, що коли-небудь зможу піти додому до жінки, що вславила рідну сцену і свій народ. Мої думки перервала Ліницька:

— Слава богу, дочвалали.

Мені стало щось страшнувато:

— Ідіть, Любов Павлівно! Мені незручно без попередження.

Вона засміялася.

— Нехай так. Хочете мерзнути—будь ласка.

Вона пішла в двері. Я пройшовся по двору. За кілька хвилин мене покликали — вийшла родичка Марії Костянтинівни. Заходжу. Тепло, зразу настрої поліпшився, — я добре змерз у своєму осінньому пальті. Хоробро крокую.

— Ось вам несмілива молода людина, — Любов Павлівна взяла мене за руку, — знайомтесь.

Наче язика проковтнув. Дивлюся... Бачу ніжні сумні очі Харитини, нестеровської. Підійшов до вікна, де сиділа старенька, став навколішки, цілую руку, не підіймаючи голови. Пригадав, скільки сердець збудоражила ця жінка, як збагатила почуття багатьох людей. Їй вклонялися Чехов, Лев Толстой, до неї ставився побожно мій улюблений Чайковський. Їй він підніс вінок з написом: «Бессмертной от смертного». А Толстой радів, коли випрохав хустку наймички Харитини на спомин... Розповідь про це я чув багато разів.

Якусь хвилину тривала мовчанка. Книжка, що лежала в господині на колінах, упала. Не догадався підняти, це зробила Любов Павлівна. Тоді я, засоромлений, встав, хотів щось сказати. Зміркував відразу, що через мене, можливо, по други не зможуть поговорити одверто, сказав їм про це, попрохав не звертати на мене уваги, а, якщо можна, показати мені альбом, що лежить на полиці, там, мабуть, цікаві фотографії.

Марія Костянтинівна встала, піднесла альбом і запросила в сусідню кімнату:

— Прошу, дивіться. А ми трохи поговоримо.

Я з хвилюванням переглядав альбом. Бачив живу історію театру, доби близької, дуже близь-

кої, та безповоротно зниклої. Тут же я, наче в тумані, міркував, що для мене сьогоднішній день історичний.

Незабаром мене покликали. Почалися розпитування. Я не помічав сивої голови милої господині, крім очей нічого не бачив. Та ще голос непокоїв, роки його поки що не торкнулися. Розповів, що зустрівся з Панасом Карповичем у 1920 році, трохи попрацював з ним. Потім довелося виїхати у Черкаський район на цукроварні — керувати драмгуртками. Треба було допомагати рідним, шукати хлібні місця. На ювілеї Марії Костянтинівни в 1922 році я був. На щастя, приїхав до Києва напередодні з мішком борошна для матері.

Я здивувався, коли почув, що Заньковецьку дуже цікавить моя робота з гуртківцями,— вона розпитувала про подробиці. Признався, що спочатку поїхав лише з матеріальних міркувань, та потім захопився по-справжньому: серед простих робітників виявилось багато талановитої молоді і старих ентузіастів. Почали з «Шельменка-денщика», добралися до «Суєти». Виявилось, що вона сама любила періодично найжджати до рідного Ніжина і ставити аматорські вистави.

— Це було моєю втіхою—бачити виконавців, вільних від закулісних пліток і чвар. А талантами наша земля щедро багата.

Я попросив розповісти про її роботу з аматорами. Говорила вона довго, з охотою.

— Саме головне в п'єсі—слово. Навчити любити слово в п'єсі — з цього треба починати. Ніяких інших пояснень не треба. В слові розкривається характер, уся людина, як вона є. Зро-

зумів молодий актор зміст і значення слова, можна давати повну характеристику дійової особи, намагатися розбуркати фантазію виконавця, виробляти в ньому інтуїцію, розуміння ролі без окремих вказівок. Набути технічних звичок—це вже легше.

Вона наводила багато прикладів. Любов Павлівна тільки посміхалася про себе, потім мені сказала, що я «підібрав ключа» до не дуже говіркої Заньковецької. Поверталися додому пізно вночі, після доброї вечері, яку турботливо піднесла нам Марія Костянтинівна.

— Я дуже боялася, що ви заведете розмову про Садовського. Коли вона чує про нього, в'яне на очах... Ніхто з друзів при ній не згадує про нього.

Ліницька завжди була дуже стриманою людиною. Я розумів, що лише тому, що з дитячих років я дружив з її Славиком, вона ставилася до мене щиріше, ніж до інших. І зараз я вперше почув, як Заньковецька любила до нестями Садовського, виправдовувала його зраду. Він визначив їй шлях на сцену, врятував від міщанського животіння. Кілька років вони були закоханим подружжям, потім пішли зради з його боку. Вони розлучалися кілька разів, знову сходилися. В 1909 році розлучилися остаточно: «Малишка» взяла в полон старого. І хоча артистка Заньковецька зрідка виступала в театрі Садовського в 1910—1914 роках, усе ж стара дружба в неї з Садовським не поновилася.

Так само «Малишка» створила такі сумні умови в театрі, що довелося кинути театр Ліницькій з Мар'яненком.

Влітку 1927 року я кілька разів зустрічався з відомою артисткою Полянською. В мене була досить добра театральна бібліотека. Олена Петрівна вирішила з одним гуртком поставити «Циганку Азу». П'єсу добути було важко. Я допоміг їй у цьому, віддав свій примірник. Від неї дізнався, що Заньковецька дуже багато читає поетів — старих і нових. Чомусь ще зацікавилася книжками Потапенка, якого в свій час не читала. Просила знайомих принести їй що можливо з творів Потапенка, письменника плодового, що видав багато книжок. У мене була його одна книжка, досить рідкісна, в ній вміщені повісті: «Оксана», «Старе і нове». Мені дуже подобалася остання, з неї він пізніше створив відому п'єсу «Чужі». Її любив Степан Кузнецов.

Поніс я цю книжку Марії Костянтинівні. Мені повезло. Вона почувала себе добре. Чув, що такі дні «прояснення» були в неї не часто. Завели розмову про літературу. Вона мене здивувала винятковим знанням російських поетів різних поколінь. Докоряла, що я не знаю зовсім Бальмонта, Сологуба, Інокентія Анненського і тільки поверхово ознайомлений з Блоком і Брюсовим. Виявилось, що вона читала всі видані книжки цих поетів, перечитувала знову все, що могла добути.

— Іноді злість бере, читаючи опуси якогось віршомаза. І раптом зустрічаю кілька рядків поетичних удач. Уже не жаль витраченого часу. А буває часто, бездарний писака, між іншим, не даючи собі звіту, і скаже щось розумне. Треба читати по-справжньому все підряд. Потапенко іноді водянистий до нудоти... І ось — один-два

проблиски,— бачиш письменника, як колись казали, божою милістю...

Вона запитала, чи знаю я українських поетів. Я згадав Шевченка, ще кількох. Одне-друге питання з її боку—і я побачив, що нічого не знаю, навіть Шевченка розумію надто поверхово. Вона гаряче порадила читати Старицького, Глібова, Лесю Українку, Івана Франка.

— А скільки є інших перлин у нашій поезії. Я так люблю невеличкий вірш Грінченка, де за малими словами прихована велика думка.

Вона прочитала:

Зламала буря дуб могучий,
Що він зігнутись не схотів,
А верболоз зостався гнучий,
Бо нахилятися умів.
Рабом, нікчемною лозою
Не будь ніколи в час лихий:
Подужай в боротьбі з грозою
Або поляж на прапор свій!

Я сидів, приголомшений. Кожне слово у вустах великої артистки западало в душу. Хотілося слухати Марію Костянтинівну без кінця. Вона прочитала геніальні Шевченкові рядки «Мені однаково...» Далі усміхнулася, поглядаючи на мене:

— «Учітеся, брати мої...» Цього не забувайте, молодий друже.

Схвально вона відгукнулася, коли я розповів, як пристрасно люблю збирати й записувати різні афоризми — висловлення життєвої мудрості. Порадила також списувати хороші вірші в окремий зошит, «для себе».

Наступного разу я прийшов, навантажившись книжками віршів, здобутими де можливо, у

великій кількості. Вони були їй добре знайомі. Вона зробила олівцем помітки в змістові, зазначила вірші, варті особливої уваги. Ця процедура відняла багато часу. Вона згадувала багато місць, читала напам'ять. Призналася, що й сама «грішить віршуванням». Родичка Заньковецької помітно скося поглядала на мене, вважаючи, мабуть, безтактним,— я сидів аж три години. Як я міг піти, коли ловив кожне речення, кожне слово красномовної сьогодні Марії Костянтинівни.

Через деякий час знову зробив спробу відвідати її, щоб продовжити розмову, та мене без церемонії випровадили.

— Марія Костянтинівна не зовсім здорова. Таких, як ви, багато ходить. Спокою нема...

Старанно виписав я вірші, помічені її рукою. Велика артистка навчила мене цінити художнє слово. І зараз уцілілі чудом зошити з моїми виписками нагадують про давні зустрічі і тонке поетичне чуття незабутньої Заньковецької.

* * *

Влітку 1931 року я відвідав Саксаганського і застав у нього Садовського. Зайшла розмова про нещодавно надруковані театральні спогади останнього. Я висловив жаль, що автор ніде не зазначив, у якому саме році трупа грала в Полтаві, поїхала до Одеси і т. д. Зі мною були книжки журналу «Життя і революція», де друкувалися спогади. За його вказівками я зробив в окремих місцях хронологічні нотатки.

Я прохав його продовжити роботу над книжкою, готувати більш повне видання. Він, примі-

ром, нічого не сказав про діяльність в його театрі Заньковецької. А вже справу починали вони вдвох. Він погодився:

— Так, треба було написати. Я дуже винен перед Марусею, тяжко винен. Ех, почати б життя спочатку...

Саксаганський з властивою йому прямою і різкою одвертістю перебив:

— Ну й було б те саме.

— Гей, ти... «суворий критик мій...» Бажаєш самотньої старості? В мої роки перебирати не доводиться... Покохала дівчина, треба дорожити...

Справа в тому, що на Садовського, хоча й старого, та знаменитого, досить бадьорого для своїх 75-ти років, а головне, забезпеченого, звернула увагу якась молода особа, поклала на нього «лапу» не гірше Малиш-Федорець, почала звати себе жінкою Садовського.

— Пішов би краще хоч раз до Марусі,— порадив Панас Карпович,— покаявся б, як перед попом...

— Що там казати?.. Минулося...

Через два роки, 7 лютого 1933 року, я йшов серед багатьох проводжаючих Миколу Карповича до його останньої зупинки. На Байковому кладовищі я стояв і не міг забути тільки що побачену сцену: родичі підвели до вікна тяжко хвору Заньковецьку, що пильно дивилася на процесію і шепотіла слова прощання. Хто його знає, може, вона і не побачила нічого,— казали, що вона вже стала напівсліпою, побоювались, що може зовсім загубити зір. Потім я чув, що вона проказувала:

— Прощай, мій старий друже! Зрадливий, та коханий...

Настільки стало жалко її, що після похорону я пішов до знайомого будинку, який уперше відвідав десять років тому. Сказав про себе, вона пригадала, пам'ять залишилась у неї добра. Я зрадів, почувши, що очі її ще дозволяють бачити людей, які стоять поруч. Попрохала розповісти, як поховали, які були промови. Я докладно зупинився на сумній церемонії, а потім додав, що прийшов, власне, не для того, щоб доповісти про сьогоднішній день. Поділився з нею спогадами про те, як в останній раз зустрічався з Миколою Карповичем. Невимовно жаль було дивитися, як раптом затрусилася її голова, коли я навів його слова: «Я дуже винен перед Марусею, тяжко винен...» Сльози покрили очі, слези полегшення, вдячні, цілющі.

— Спасибі... Тепер можна помирати. Він мене пам'ятав...

Треба було йти. Хотілося сказати щось добре, щоб її підбадьорити. Та що? Побажати здоров'я, довгих років. Такі штаповані слова були недоречні... Мовчки постояв. Потім сказав так, як завжди думав про неї:

— Ви з честю пройшли через усі випробування, Маріє Костянтинівно. Ви несли людям великі думки і почуття. Життя прожили змістовно. Я сам би, та й кожний погодився б пройти такі нещастя й муки, яких ви зазнали, аби досягти ваших верховин. Спасибі вам за все!

Я сторожко торкнувся вустами її лоба, потім одного ока, другого, добре знаючи, що більше не доведеться її псбачити і лише малюнок Нестерова

буде нагадувати про маленьку нещасну жінку, що любила мистецтво, свій народ, славетну артистку, улюблену великими геніями — Толстим, Чайковським, Чеховим, але завжди самотню і страждаючу.

Через півтора роки вона пішла слідом за своїм неспокійним другом. Поховали її поруч з Садовським.

ЛІТНІ САДИ І ТЕАТРИ

У літні місяці кияни, бажаючи послухати музику, подивитись виставу, ходили звичайно в такі відомі місця, як сад Купецького зібрання і поруч з ним популярний «Шато де флер». Відвідували перший сад любителі симфонічної музики. Тут грав завжди оркестр оперного театру. Був у Києві ще один оркестр з претензією на титул симфонічного. Грав у великому кінотеатрі Шанцера, збудованому в 1912 році, та цей оркестрик, чоловік з двадцять, завжди супроводжував німі фільми.

У нижній частині саду містився дерев'яний будинок літнього театру, де здебільшого давалися українські вистави. Кілька років на літо сюди перебирався колектив Садовського. В інший час виступали приїжджі артисти, за виразом Садовського, «цигани без шатрів», «бродячі штурпаки». Грали трупи Суходольського, Колесниченка, Сабініна. Здебільшого тут було царство «голого розрахунку». Колесниченко, приміром, щоб зацікавити якнайбільше глядачів, ставив в один вечір по дві п'єси: «Пан Штукаревич» і

«Наталка Полтавка»—разом сім актів, «Циганка Аза» (п'ять актів) і концерт. І така практика запроваджувалася майже щодня. Танці, де треба і не треба, фантастичні іноді костюми, ричання героїв, верещання героїнь, свист і вигуки під час масових танців—такий постійний асортимент міг цікавити лише самих невимогливих глядачів. Їх приходило досить багато. Серед них були не лише представники міщанства, але й чиновники, офіцери, промисловці, а також деякі аристократи, яким набридло високе мистецтво і які нудилися в опері, коли слухали «Руслана і Людмилу» або «Снігуроньку».

Культурна частина інтелігенції складала аудиторію симфонічних концертів. Щонеділі на концертах можна було зустріти слухачів з інших прошарків, що могли взяти за 50 копійок вхідного квитка. Деякі слухали тому, що більше робити було нічого, інші поступово звикали і «входили у смак», навчалися розуміти красу творів великих симфоністів.

В моєму захопленні театром Садовського спочатку я віддавав перевагу «Суєті» і «Мартину Борулі» над симфонічними концертами. Іноді окремі форте рішуче просякали через тонкі стіни в театральний зал, кликали в інший світ, далекий від писаря—Левицького і навіть панни-штукарки Ліницької.

Київ вважався музичним містом. Та коли розглянути це визначення з наших сьогоднішніх уяв і звичок, можна сміливо визнати, що справжньої симфонічної музики було малувато. Вона жила переважно в опері. Тут існувала одна добра традиція: зимою раз на місяць місцевий відділ

Російського музичного товариства влаштував симфонічні концерти з участю видатних диригентів і солістів. Кожний такий концерт справедливо вважався урочистим музичним святом. Навіть освітлювався театр набагато краще, ніж у дні оперних вистав, це створювало підвищений настрій у слухачів.

В моїх дитячих враженнях важливе місце посіли ці «симфонічні зібрання», як їх тоді називали. Я бачив таких диригентів, як Іполитов-Іванов, Глазунов, Кусевицький, слухав Яна Кубеліка, Рахманінова, Артура Рубінштейна... І зараз, після багаторазового слухання Другого фортепіанного концерту Рахманінова, я не можу забути авторського виконання. Можливо, це пов'язано з гостротою дитячої пам'яті і яскравістю вражень. Але, слухаючи навіть видатних піаністів, не можу примусити себе забути старі спогади — бачу суворе натхненне обличчя Рахманінова і його величезні пальці, в які була вкладена вся душа митця. З трепетом дякував своїй долі, що дарувала мені хвилини вищої краси.

В Києві були і свої серйозні диригенти — Виноградський, Горелов. Вони не вважалися професіоналами; Виноградський — відомий банківський діяч, Горелов — лікар, — такими вони були в буденному житті. Та вважати їх за аматорів ніхто б не наважився. Видатні знавці музики, вони справедливо вважалися майстрами диригування. Запам'яталися мені й концерти молодого тоді київського піаніста, тепер відомого професора К. Михайлова, що проходили з великим успіхом. Але взагалі у зимовий час концертів було дуже мало.

І лише влітку в саду оркестр грав щоденно. У випадку несприятливої погоди концерти відбувалися в зимовому залі теперішньої філармонії. Мені дуже дорогий цей будинок, що бачив багатьох великих майстрів музики і співу. Гофман, Крейслер, Рахманінов, Шаляпін, Собінов, шестилітній Віллі Ферреро, потім він же в розквіті молодості, Г. Нейгауз і багато, багато інших—усіх не перерахувати—залишилися в пам'яті і серці назавжди.

Коли я дізнався про страшні київські пожежі під час відступу фашистських полчищ, зі страхом думав, що могли загинути дорогі для мене будинки київської опери, зал філармонії, Троїцького театру. Дуже зрадив після повернення у звільнений Київ, побачивши їх цілими. Я поборювався марно: будинки були призначені до руйнування, і тільки швидкий відступ прихильників «нового порядку» зберіг театри і концертний зал від загибелі, а наші доблесні сапери негайно розшукали засекречені міни.

Запам'ятався концертний сезон 1911 року, коли щоденно з 1 травня до 1 вересня диригував Георг Шнеефогт, що виконував усі симфонії Бетховена, Чайковського, сміливо включав у програму незнайомі киянам твори Вагнера, Берліоза, Сібеліуса, Малера, Брукнера, Ріх. Штрауса.

Популярні програми з дрібних номерів я не слухав. Вважав за краще піти на знаменитий майданчик над Дніпром, де не міг відірвати очей від панорами нічної ріки і сяючого електрикою Подолу. Приїжджі чужоземці з захопленням вихваляли краєвиди Дніпра, залишили в київських

газетах` багато схвальних відгуків про свої враження. На майданчиках добре чути було звуки мелодійних вальсів Йоганна Штрауса чи згаданого Тургенєвим Ланнера. Чудовий краєвид, ласкава музика викликали сум, бажання кращого життя... Надто порушували чарівність літніх вечорів над могутньою рікою постаті городових, розставлені «для порядку», і поважно походжаючи чиновні люди впереміжку з панами офіцерами, набундюченими в тверезому стані і веселими хуліганами «під градусом».

Світлим святом для мене були два літні концерти в 1913 році під керуванням О. К. Глазунова. Дитина «могутньої кучки», друг найвидатніших музикантів сучасності, він являв собою «останнього з могокан» старшого покоління творців російської симфонічної музики, що зайняла переможні позиції у світовому мистецтві. Він побратньому ділив свою славу з іншим молодшим за нього гігантом — Рахманіновим. Диригував Глазунов надто буденно, не виблискуючи технікою, ефектним помахом рук і палички. Не помічалася його трохи важка фігура, — свідомість того, що перед очима всесвітньовідомий майстер, захопила оркестр, геніальна П'ята симфонія Глазунова звучала особливо урочисто й радісно. Такого переповненого саду, як у ці дні, я більше тут не бачив.

З літнім театром Купецького зібрання в мене пов'язані дорогі спомини не лише про трупу Садовського, а й про сезон 1909 року, коли антрепризу очолював Т. Колесниченко. Тут гастролював кілька днів після довгої перерви корифей, справжній патріарх українського театру Марко

Лукич Кропивницький. Вже після революції, в інших умовах, я зустрівся з Колесниченком і широко подякував йому за те, що він запросив тоді до Києва великого артиста, який пішов із життя менше ніж через рік. Мені пощастило бачити драматурга, артиста і людину, ім'я якої стало легендарним ще за її життя. Виборний в «Наталці Полтавці», Балтиз у «Глитаї, або ж павуку», Карась у «Запорожці за Дунаєм», старшина в комедії «По ревізії» — всі ці знамениті дійові особи я побачив не в повтореннях чи наслідуваннях, а в живому оригіналі. Я розумів, що Садовський, Саксаганський, Мар'яненко, ціла плеяда інших видатних артистів все ж таки, при всій талановитості, були учнями Кропивницького, пройшли його шкільну обробку. Він розкрив, що було найкращого в їх творчості, поставив на тверді ноги, послав на сценічну трибуну великими майстрами. Пізніше я дізнався, що в останні роки Кропивницький нічого не чув. Цього ніхто не помітив. Марко Лукич, просякнутий великим творчим піднесенням, радував молодих глядачів, а також багатьох старих, свідків його перших успіхів, прибулих в ці дні до театру, радував класичною майстерністю, багатством неповторних деталей, виразно проказаним кожним словом, словечком, вигуком...

Мене всі вечори переслідувала думка, настирлива, невідчепна, що, мабуть, більше мені не доведеться побачити чудового артиста і слабу здоров'ям людину, схильну до захворювань, що їх несе байдужа, невблаганна старість. Зовсім несподіваним подарунком був для всіх виступ корифея на Шевченковому вечорі 13 березня 1910

року в Троїцькому народному домі. Дуже одряхлілий, ватажок славетної армії бійців за життя і розквіт українського театру ще раз узяв в руки вірну зброю — художнє слово і з величезною проникливістю прочитав геніальні рядки Шевченкових роздумів: «Думи мої...» Крізь читання пробивався прихований сум, наче Марко Лукич передбачав свій неминучий кінець,— так принаймні здавалося моїй дитячій уяві. І справді, через місяць і два тижні його не стало. Востаннє він зіграв старшину в своєму класичному водевілі «По ревізії» за п'ять днів до смерті, зіграв у далекому Акермані. Мав виступити і на другий день, та хвороба на цей раз перемогла. Все ж над силу Кропивницький до початку вийшов на авансцену і прохав вибачення, що через хворість сьогодні грати не може. Для нього не було різниці між публікою Києва, Харкова, Москви і провінціального Акермана,— свій артистичний обов'язок виконував перед усіма без винятку глядачами. Він не мислив театрального мистецтва без постійної присутності і впливу глядачів.

* * *

На місці теперішнього стадіону «Динамо» (до футбольного поля) містився популярний «Шато де флер», притулок видовищ, простих і легких за змістом. Головний вхід знаходився з боку Петрівської алеї, там була і каса. Од входу йшли у сад широкі багатоступінчасті сходи. Прямо проти входу в кінці площі звертав на себе увагу великий дерев'яний, так званий «закритий театр». Тут часто гостювала оперета. Ліворуч, недалеко

від входу, містився «відкритий театр» з навісом для глядачів і з правом стояти біля невисокого бар'єра з боку саду тим, що придбали вхідні квитки. Тут збиралися любителі фарса. З правого боку, на високому майданчикові, радувала очі заможних відвідувачів простора капітальна будівля — кафешантан. Поки йшли вистави в театрах, тут було все звичайним, як і в будь-якому ресторані. Велике пожвавлення починалося після дванадцятої години ночі.

Між відкритим і закритим театрами ліворуч була естрада для відвідувачів, що обмежилися вхідними квитками за полтиник. Тут починався концерт після закінчення вистави у відкритому театрі. На естраді виступав рік у рік російський хор, іноді циганський, фокусники всіх мастей, канатоходці, еквілібристи, куплетисти.

Щонеділі на закінчення вечора влаштовувався помпезний фейєрверк. Піротехнік Приходько, відомий в Києві фахівець цієї справи, мав свою невелику лабораторію-майстерню тут-таки, на території саду. Фейєрверк бував чудовий, хвилин на десять-п'ятнадцять. Любителі гострих відчужень раділи, коли залишки вогненних ракет падали, здавалося, на голови глядачів, та залишалися завжди за межами майдану.

Склад виконавців для всіх видовищ підбирався досить уважно. В опереті грали відомі артисти Є. Потопчина, К. Греков та інші. Поряд з уславленими «Веселою вдовою» і «Графом Люксембургом» Ф. Легара, «Розлученою жінкою» і «Принцесою доларів» Лео Фалля, кращими зразками цього жанру, з істотним для них багатством мелодій, користувалися успіхом твори

вітчизняного «виконавця цих справ» Валентина. Його «Ніч кохання», «У хвилях пристрастей», пізніше «Жриця вогню», не претендуючи на особливо добрий музичний бік, відзначалися веселими трюками і так званими «фортелями», дітьми акторського натхнення — несподіваними іноді для самого виконавця власними імпровізаціями. Симпатичний і дуже милий на сцені простак Греков був у той же час режисером-постановником і на цій посаді уславився не те що суворістю, а просто лютістю вдачі. За тих умов така риса лише сприяла успіхові справи. Дисципліна тут була зразкова, вистави були добре продумані. Порядок за кулісами підтримувався майже такий, як у Садовського. Жоден сторонній глядач без спеціального дозволу пройти на сцену не міг. Я мав змогу побувати за кулісами на українських виставах трупі Колесниченка. Тут в антрактах було не менш весело і шумно, ніж під час самих відчайдушних танцювально-хорових епізодів на сцені. Антрепренер турбувався, щоб учасниці хору мали насамперед гарну зовнішність, а потім уже якийсь голосочок, у найгіршому разі, ознак його. Число жінок помітно перевищувало чоловічий склад хору. Від чоловіків вимагалася перш за все здатність танцювати, потім добрий голос. В антрактах навалюю бігли на сцену залицяльники, жодні протести помічника режисера не діяли. Та й під час вистави за кулісами можна було побачити глядачів, які голосно розмовляли, блукали з одного кінця до другого. Суфлер надривався, сценаріус шукав на вихід актрису. На сцені іноді відбувалися ситуації, що нагадували вислів із старого театрального

анекдота: «Пауза дивиться у вікно», коли на сцені довгий час з невідомої причини було пусто або актор нудьгував, дожидаючи виходу іншої дійової особи.

Один сезон у «Шато» був трохи незвичайним: у відкритому театрі грала оперета, а в закритому — оперне товариство. В опереті багато разів ставили модну новинку «Король розважається» з екзотичним королем С. Еспе.

Мене дуже цікавила опера та ще й за участю артистів московського театру С. Зіміна. Як і інші відвідувачі, я був прикро вражений і розчарований, побачивши тут «Демона». Оркестр змушував гадати, що музиканти добиралися з числа анархістів у житті, а ще більше в мистецтві. Вони лаялися під час дії з диригентом, пропускали такти, захоплені тим, що діялось на сцені, грали не завжди по нотах, більше за принципом: «Складай докучі, може, щось вийде». Синодала супроводив загін у складі цілих восьми воїнів. Вони співали «Ноченьку», звичайно разом із Синодалом, інакше нічого б не вийшло, — не мало значення, що Синодал за партитурою повинен був мовчати. Навесні того ж року я побачив у театрі «Криве дзеркало» нову для наших глядачів «Вампуку, наречену африканську», — дотепну злу пародію на шаблони оперних вистав. Дивлячись на «Демона» в «Шато», впевнився, що кавказький наречений, за відомим висловом. «дав сто очок вперед» африканській нареченій. Добре співала Закревська—Тамара, більш-менш пристойно тримався Демон, не пам'ятаю хто, але їх зусилля були марні: пригнічували оркестр і нечуване оформлення, яке компілювалося із шмат-

ків декорацій, не придатних до вистав оперети. З важким почуттям рискнув я послухати «Чю-Чю-Сан». Згадав казкову в київській опері першу дію з чудовою декорацією Евенбаха, примхливими світлячками, далекими вогниками бухти і прекрасною Є. Д. Воронець у заголовній ролі. В «Шато» з першої до останньої дії біла в очі одна-єдина кімната невідомого походження, так подібна до японського домика, як шапка городового до дзвіниці Печерської лаври. І ось я, юний глядач, уперше за своє коротке життя, намагаючись якомога обережніше йти повз бокову стінку, тихесенько попрямував під час другої дії до виходу і втік на волю, щоб більше ніколи не бачити друзів і наслідувачів «Вампуки». А фейєрверк я з охотою споглядав із сусіднього Царського саду, просякнутого солодкими пахощами матіоли і такими ж солодкими розмовами закоханих «усіх рангів і станів».

Який я не був допитливий, все ж не міг і мріяти про те, щоб побувати в кафешантані. Для мене це був неприступний, але привабливий палац. «Сім печаток» з його воріт мені зірвати було не під силу. Побував я тут єдиний раз, коли виріс, лише влітку 1915 року. Один мій товариш по службі в казенній палаті, прийнятий в армію, скінчив школу прапорщиків, зробив перший крок до офіцерської кар'єри. Перед відправкою на фронт кожному прапорщику давали непогану суму грошей на екіпіровку. Ходив сумний жарт, що нагорода призначалася на «готування до смерті». Більша частина одержаних грошей залишалася в одному з кафешантанів: якщо справа була літом, то в «Шато», якщо взимку, то в «Па-

ласі» або ж у розкішному, найдорожчому «Аполло» на Мерингівській вулиці.

Завдяки ласці колишнього чиновника, а тепер прапорщика, «сім печаток» для мене були зірвані. Таємничий палац зник, як хороми Наїни в опері «Руслан і Людмила». Я бачив звичайний ресторан з деякою відзнакою: частину приміщення, невелику, призначили для естради. Об 11 годині вечора почався концерт. Грайлива дівчинка або дама з претензією на дівчинку під голосний акомпанемент піаніно розхвалювала подарований їй мамою альбом, цікавий для всіх. Погано загримований під старого молодий суб'єкт у лахмітті запевнював, що він «за паспортом бродяга, а по Горькому — босяк». Він жваво відстукав матчиш, одночасно охрипло декламуючи про те, що цей танець у свій час так йому «засів у печінки», що він зажадав його вивчити «в одній дівчинки». Далі йшов «гвоздь сезону», він підтримував усю програму, — виступ співачок у різному жанрі, що створили під кінець об'єднаний хор. За наступною програмою відбувалися знайомства співучих дам із відвідувачами. Поблизу сиділи два офіцери. Один сказав, дивлячись на веселих співачок:

— «Птичка божия не знаєт ни заботы, ни труда»...

Його співрозмовник, що був напідпитку, відповів:

— На фронті люди гинуть, а тут мерзота живе... Допивай, ходім до чортів. Не для того відпустка...

— Облиш дурням бавитися, як уміють, — добродушно зауважив приятель.

— Бавитися... Івашкевич, з дитинства товарищ був у мене. Доскочив прапорщика. Напився відразу й поліз в «Аполло». «Більше нікуди не хочу, лише сюди,— кричить,— хоч раз та побачу, душу одведу». Зустрів співачку, віддав сп'яну всі гроші. Вранці прокинувся, думав-думав і застрелився.

Обидва офіцери незабаром пішли. Мені було і цікаво, і смішно, і противно. Ніяк не вкладалося в голову, що по-сусідству йдуть вистави у Садовського, сповнені багатим життєвим змістом, гуманністю, а в Купецькому саду стримані звуки Другої симфонії Бородіна кличуть до богатирських подвигів за народне щастя. А тут панує пошлість, загублення людської гідності. Ми з другом переглянулися й мовчки пішли, щоб ніколи більше не приходити до прикрашеної зверху, гнилої зсередини коробки для збору дурних грошей.

Якраз у «Шато» в саду закінчилася вистава в закритому театрі. Спорожніла й естрада. Відвідувачі поволі посунули до виходу. Якийсь філософуючий чиновник чи то студент промовив:

— Все йде помірковано із дня у день, із року в рік. Вдень працюємо, увечері одержали свою вбогу порцію розваг, і досить. Петрушка крутиться. Хвала богові й за те.

В одному невідомий оратор був безперечно правий: кияни одержували саме вбогу порцію розваг в уславленому «Шато».

ГАЗЕТНИЙ І КНИЖКОВИЙ СВІТ

Моя канцелярська праця залишала багато вільного часу. Сподобалось одержувати щотижня передплатну «Ниву» й додатки — книжки Ростана, Л. Андрєєва, Короленка. З'явилася пристрасть до книги, що перейшла в справжній «запій». Я завжди якимось особливо хвилювався, коли підходив до просторих вітрин з безліччю книжок у книгарні Владислава Ідзиковського на Хрещатику.

Доступ до полиць був зовсім вільний. Дві-три години проходить непомітно. Гуде в голові, не так від втоми, як від свідомості, що ти людина темна, не розумієшся на великих літературних пам'ятках, на книгах, повз які не повинна байдуже пройти жодна людина та ще коли вона має претензію на інтелігентність. Зовсім загубив голову, коли познайомився з бібліотекою Ідзиковського, що містилася в окремому приміщенні. Один друкований каталог цієї бібліотеки не раз захоплював мене з такою силою, що я не міг заспокоїтися, поки за допомогою якогось продавця не придбав примірник каталога.

Ознайомився ще з трьома великими книготоргівлями: Оглобліна, Розова і Просяниченка. У кожній книгарні завжди було багацько таких видань, яких в іншому місці не можна було придбати. Якось я кілька днів одвідував магазин Розова на Фундуклеївській з величезним складом, заваленим до стелі книжками. Пішов одного дня з книгарні прямо в міський театр, дивився оперу «Садко». Гуляли новгородські купці, співала дочка морського царя з подругами-лебедями, поїхав далеко Садко... А в мене у голові — полиці книжок, пачки — великі й маленькі, без кінця і краю. На сцені морське дно. Не помічаю, що там діється, — ніколи. Прикидаю в голові, чи міг би Розов завалити палац морського царя книжками, роблю безумовний висновок, що заповнив би до самої стелі.

Нашому радянському читачеві здавалося б неймовірним, що сьогодні в нас можуть довго лежати неспродані видання творів Л. Толстого, Достоевського, Купріна, Бальзака, Мопассана, Дюма, Конан-Дойля. В ті часи подібні видання роками лежали на полицях, дожидаючись покупців. Їх були одиниці. Лише у згаданих мною книгарнях було деяке пожвавлення в години торгівлі. Але в Києві дуже багато було невеликих книгарень (біля 80-ти за старим довідником). Любив я відвідувати букіністів, власників старих книжок. Скаржилися, що бувають випадки, коли за день з'явиться десяток покупців, не більше. Книжки терпляче дожидали своїх читачів. У країні міцно, самодержавно царювала неписьменність. Вона заволоділа переважною кількістю населення.

І все ж культурні запити були і в темного селянина, і в пригнобленого експлуатацією робітника. Для них призначалися видання Губанова і Ситіна. Видавалися лубочні картини з пригодами Георгія-побідоносця, вбивці страшного дракона; солдатів, що нанизували турків по декілька на штик; інших солдатів, умираючих в бою з криком: «Боже, царя бережи!» За копійки можна було придбати казку про Бову-королевича, Єруслана Лазаровича, «Життя святих угодників, потрясаючу «Битву руських з кабардинцями» і незчисленну кількість інших подібних книжечок. Їх купували, хтось освічений — син-школяр чи дочка — буде читати вголос, і то добре. До послуг покупців письменних, та не «швидко грамотних», були інтригуючі збірки анекдотів, оповідання з циклу «Що робить жінка, коли чоловіка нема вдома», чи повчальна повість «Хохол-мазниця, давай с тобою дразнитися». Видавці всього цього мотлоху наживали величезне майно.

Кілька років я чув на вулицях настирливі вигуки продавців, що носили книги на руках:

«Читайте книжки графа Аморі, його продовження «Воскресення» Льва Толстого». Цей анонімний граф завалив ринок своїми «продовженнями» не лише роману Толстого, але і «Ями» Купріна, і деяких інших відомих творів. Друкувався Аморі на папері найнижчого сорту, зате й продавався дуже дешево.

Київський журналіст Г. Брейтман, бажаючи підробити, викинув такий трюк: видав книжку оповідань, де певне місце займає герой — царський кат. Нічого особливо видатного чи худож-

нього в оповіданнях не було. Він попросив місцевих царських посіпак заборонити продаж книги. Це було зроблено, і відповідне оголошення надруковано в «Киевской мысли». Через деякий час книжка надійшла у продаж з друкованою наклейкою: «Арест знятий». Швидко була розпродана,— фокус виправдав себе.

Сумне видовище являли книжки, видані провінціальними авторами за власний рахунок. Білоцерківський житель Білобабченко надрукував свою п'єсу «Хто рідних забуває, того бог карає», написану «макаронічним» стилем, сумішшю поганой української мови з такою ж російською. З наївною простотою автор писав у передмові, що, живучи в Білій Церкві, п'єсу ставив з «громовим успіхом». До п'єси був доданий портрет автора, знятого в шапці і з вусами «під Шевченка».

Міське жіноцтво виховувало свій смак на книжці Нагородської «Гнів Діоніса», переповненій «красивостями» і солодкими міркуваннями про те, як хороше, коли жіночний мужчина кохає мужню жінку. Велике коло прихильників «малинки» утворилося навколо шеститомного дітища Вербицької, роману «Ключі щастя». В усіх томах автор темпераментно доводив, що жінка може вільно мати двох штатних чоловіків і кожний з них буде доповнювати іншого. Жваво продавалися «Таємниці індійської магії», «Біла і чорна магія», «Тлумачення снів», «Як гіпнотизувати людей», «Від гривеника до мільйона».

Дивовижною здавалася мені практика московського видавництва «Земля». Воно уславилося виданням творів М. Арцибашева, романів В. Вин-

ниченка, В. Ленського, в більшості розрахованих на нездорові інтереси інтелігентних читачів і бариньок, нудьгуючих від неробства. І це ж видавництво включило у свій план видання великої збірки творів Маркса. Кілька томів вийшло. Цікавило мене, як цензура погодилася на видання книжок Маркса. Тільки після революції я прочитав, що вона поставила умову продавати книжки за дорогою ціною, неприступною простим людям, інші нехай читають,— багаті не будуть робити революцію, як би їх Маркс не агітував.

Київський видавець С. Кульженко видав багато цінних книжок з мистецтва. Говорили, що на цьому настояла його жінка, відомий вчений-мистецтвознавець.

Дуже діяльно працювало українське видавництво «Час». Воно багаторазово видало книжки Шевченка, Коцюбинського, Марка Вовчка та інших письменників. У Києві існувало дві українських книгарні. Торгівля тут завжди йшла дуже жваво. Поліція уважно слідкувала за їх діяльністю. Існував суворий наказ: не дозволяти відкривати нові спеціалізовані магазини української книжки.

* * *

Дві провідні газети обслуговували киян, що цікавилися громадсько-політичним життям: «Киевская мысль» і «Киевлянин». Але ж таких читачів було малувато. Я зустрічав багато вчителів, студентів, яких зовсім не цікавили газети. Характерно, що після революції на одних з

перших загальних зборів артистів київської опери за пропозицією артиста Летичевського було ухвалено: «Відзначити, що всі солісти, артисти хору та оркестру не читають газет. Рекомендувати передплачувати газети чи купувати у продавців, щоб слідкувати за політичним життям країни».

«Киевская мысль» і «Киевлянин» задавали тон. Перша вважалася газетою ліберального напрямку, друга — одверто монархічною. Працюючи в управлінні Південно-Західної залізниці, я почав більш-менш регулярно слідкувати за цими газетами. Можливо, завдяки моїй політичній неграмотності, непевній уяві про лібералів, я не помічав істотної різниці між обома газетами. Пізніше, коли ці газети закінчували своє існування, вони справді були зовсім схожі одна на другу. У всякому разі, нічого революційного я в «Киевской мысли» не знаходив, хіба лише, що тон статей був коректніший, м'якший. В театрах для працівників редакцій газет виділялися постійні окремі місця. Батько якось мені показав ці місця, і я увечері побачив рецензентів «Киевской мысли» і «Киевлянина», що сиділи у другому ряді і доброзичливо розмовляли. На моє питання, яку київську газету читають робітники залізничного депо, де робив удень батько, він відповів:

— Ніяку. Про робітниче життя там не пишуть.

Все ж батько не зовсім був точним. Існувала газетка, яку читали широкі кола киян, навіть малописьменних. Це була «Южная газета» чи, як її називали всі, «Южная газета-копейка». У кож-

ному номері увагу читачів зверталось переважно на місцеві події, в легковажних статтях вміщувалися часом матеріали, засновані на плітках і вигадках. Тон газети вражав надзвичайною розв'язністю, і це здавалося багатьом вільнолюбством і геройством. У дитинстві я читав у газетах, які траплялися, рецензії на вистави. Але таких рецензій, якими пригощала читачів «Копейка», я більш ніде і ніколи не зустрічав.

В опері наново поставили «Кармен». Газетка відгукнулася приблизно такою нотаткою (я добре її запам'ятав):

«Як це бувало вже не раз, нашій газеті безкоштовного місця не дали. Але ми так цікавимося музикою, що придбали квитка. Заграв оркестр. Розпатланий, розкуйовджений маестро свердлив повітря дубовою палицею. Піднялася вгору завіса — і почалася веремія! Солдати — типові київські візники, лише переодягнені. Дівчина розшукує Хозе. Не знайшла. Солдати прохають заходити частіше. Коли з'явився Хозе, його начальник Цуніга розповів: «Тут тебе білява шукала...» Звідки офіцер про це знає, коли його не було на сцені! Припустимо, театр не винен, — так написав Бізе. Композитор наплутав, київський театр і не намагався розплутати. У нас нема часу лізти в дрібниці. Що можна сказати про прем'єру? Каші наварили крутої. Глядачі, йдучи після вистави, хором співали: «Плакали наші грошки!»

«Южная газета» в кожному номері друкувала підвал чергового «душещипательного» роману. В неї був добрячий постачальник такого читива — Іван Нерадов. Його роман «Рабы страстей» бен-

тежив обивательські жіночі серця, починаючи від покоївок і швачок, кінчаючи жінками цукрових магнатів. Артисти, що нічого не читали, захоплювалися рядками нерадовського бульварного творіння. Людина без сумніву обдарована, Нерадов витратив свою здібність на дрібнички. Відомим він став після видання книжки «Роман Марії Тарновської». Книга була заснована на фактичних матеріалах судового процесу в Києві, що проgrimів на весь світ, графині Тарновської, відомої красуні та авантюристки. Вона, крім чоловіка, мала зграю коханців, нацьковувала їх один на одного, намагаючись висмоктати з кожного якнайбільше грошей. За її бажанням один її палкий прихильник забив другого багатого закоханого. Процес тривав довго. Тарновська одержала якесь дрібне покарання. Газети повідомили, що солідний американський банкір заочно просив її руки, вона після виходу з в'язниці зразу ж поїхала до Америки. Нерадов написав твір напівнарисового, напівбелетристичного змісту. Книжку читали всі. Працював він у різних редакціях, але міцно засів лише в газеті «Южная копейка».

Годині о п'ятій з'являлася в продажі «Вечерняя газета», що мала популярність майже таку, як і «Копейка». «Вечернюю газету» прозивали дочкою «Киевской мысли» і близькою родичкою «Копейки». Правда, пізніше в останньої з'явився новий конкурент «Газета-копейка», та «Южная» зберігала свою першість: вона була розв'язніша від інших газет, і, головне, до неї звикли численні читачі.

Програми театрів з докладними рецензіями та

інформацією друкував «Київський театральний кур'єр». Мені цей журнальчик дуже подобався. Він уміщував програми не лише постійно діючих усіх київських театрів, але й аматорських вистав, що періодично влаштовував клуб прикажчиків та інші організації, часто з благодійною метою, щоб легше одержати дозвіл від поліції. Цікаво, що здебільшого аматори ставили українські п'єси. Комплект «Кур'єра» дає досить повний літопис київського театального життя. Видавець журнальчика Сахнін мав невелику друкарню і спеціалізувався на друкуванні афіш і оперних лібретто. Можна йому віддати належне: лібретто складалися знавцями справи і докладно подавали зміст опер з текстом основних арій. Київська опера за умовою з видавцем розповсюджувала серед глядачів лібретто, видані Сахніним. З ним конкурував інший підприємець С. М. Бугославський, що теж почав видавати лібретто, дешевші за ціною, іншого формату, з текстом більш стислим. Їх продавали біля театру найняті для цього підлітки, коли публіка збиралася на чергову виставу. Хлопчиків не раз вигонили, а то й лупцювали, за проханням Сахніна, театральні службовці, та нічого не допомагало. Низенький, рухливий, у незмінному пенсне, Бугославський тут-таки керував продажем. У 1917 році я познайомився з ним. Дуже здивувався, коли почув, що Бугославський особисто складав лібретто і за свій рахунок друкував «з любові до мистецтва». Доходів реальних від лібретто він не мав, більше докладав і все ж писав далі і друкував свої твори. Велика комора в його квартирі на Інститутській була завалена тюками нереалізованої продукції.

Старі газети пізніше скуповували за дешевшою ціною різні крамарі, збували на базарах. Взагалі газети спродувалися досить помірно, не вважаючи на енергійні вигуки і запрошування з боку продавців. У ті часи газетних кіосків було обмаль,— нараховувалися одиниці, і то в центрі. Продавали з рук на розі вулиць. Можна було ще зустріти офіціальні видання, як «Губернские ведомости» або якісь церковні газети, та ними мало хто цікавився.

ПРИЇЗД МИКОЛИ ІІ І ВБИВСТВО СТОЛИЩИНА

У березні 1911 року стало відомо, що восени відбудеться приїзд «єго величества с августейшей семьей» на свято відкриття пам'ятника Олександру ІІ. Підготовку до такої події перш за все відчували на собі школярі віком від 12 до 15 років. За офіціальним розпорядженням, київські міські школи повинні були зразу ж почати заняття по підготовці загонів «потішних військ». Стало відомо, що маленький Олексій, наслідник престолу, любив грати з олов'яними ляльковими солдатиками і цю любов зволив перенести на живі істоти в сірих шинелях. Директори шкіл провадили з учнями бесіди, де в зворушливому тоні переказували такі ж зворушливі епізоди з життя майбутнього, поки ще дошкільного віку, царя.

Я разом із класом слухав помірну солодко-медяну промову свого директора (без меду не можна було — слухали також і всі вчителі) про те, як їх маленька величність любить слухати відповіді солдатів хором на звернення царя: «Раді старатися, ваша величність!» Змінювався караул

у палаці. Група караульних, що здали пости, зібралася біля палацу, щоб організовано піти в казарми. Наслідник їх привітав, згадавши, очевидно, батька: «Здорові, молодці!» — «Здравія бажаємо, ваше височество!» — «Добре відповідаєте, спасибі!» — «Раді старатися, ваше «ство!»» «Дарую вам по карбованцю на горілку!» Караульні ревуть дужче. Олексій радіє: «Ще раз по карбованцю!» У цей час підійшов, посміхаючись, цар і забрав щедрого синка. Але наказ наслідника було виконано — караульним видали по два карбованці на горілку.

Потім учням пояснювали, що таке підготовка потішних і яка важлива річ військова наука для кожного школяра.

На другий день після уроків прийшов офіцер, надісланий з місцевого гарнізону, і заняття почалися. «Потішному війську» були видані лялькові гвинтівки (вірніше, дерев'яні палиці), і почалося навчання премудрості: «Ружья на караул», «К ноге». Надійшло літо, закінчилися екзамени. Але заняття військовою справою акуратно тривали аж до осені.

До 15 серпня закінчили установалення пам'ятника Олександрю II біля входу в сад Купецького зібрання, а в двадцятих числах приїхав Микола II з усією родиною і величезним почтом. Скрізь, де їхав цар, стояла юрба «вірнопідданих», розставлених за таким порядком: попереду учні, далі «союзники» (так звали членів «Союзу руського народу»), а потім уже інші глядачі. Розрахунок простий: жоден терорист не захоче кидати бомбу в царя, жалкуючи дітей-школярів.

З тиждень цар їздив з візитами в Печерську

лавру, Михайлівський і Софіївський собори та інші подібні місця, ошчасливив розмовою монахів усіх мастей, відвідав увечері 31 серпня сад Купецького зібрання, де відбулася його зустріч з купцями-товстосумами і представниками Миської думи. З великою помпою був відкритий пам'ятник «визволителю». 1 вересня день був особливо видатним, я його добре запам'ятав. Зранку у величезній кількості примірників безкоштовно роздавали всьому населенню брошуру з приводу царського приїзду з такою назвою:

Григорий Евфимиевич Распутин-Новый.
Великие дни торжества в Киеве.
Посещение высочайшей семьи
Ангельский привет!

С.-Петербург. Типография М. П. Фроловой,
Галерная, 6.

1911.

Поважний автор у своїй праці перерахував кількість привітань з приводу відвідин Києва царем, згадав про ілюмінацію і прикрашення міста, зразкову поведінку солдатів дорослих і солдатиків потішних. Це все давало надію, що престол має в майбутньому тверду підпору. Дуже захоплені щирі компліменти пускав автор на адресу чорної сотні (цей видатний «твір» випадково зберігся в мене): «Посмотрите на союзников... Они воистину слуги церкви и батюшки великого царя... И собрались в Киев тысячами... Когда они идут по Киеву, то жидаы шушукаются и трепещут; армяны меньше боятся, потому у них дисциплина не позволяет, а у «Союза русского народа» нет дисциплины...»

На третю годину дня був призначений парад військ і потішних у зручному для цього місці— на київському іподромі. Це місце «рисистих бігів» існує майже в тому ж вигляді і заоаз. О 12 годині на поле поруч з іподромом прийшли потішні загони і військові частини. Годині о четвертій почався парад. Царська родина сиділа на видному місці в оточенні придворної челяді всякого гатунку. Наслідник помахував ручкою, сидячи поруч з батьком. З півгодини під марш зведеного оркестру йшли піхотні частини місцевого гарнізону. Завершували парад потішні. Як не дбали офіцери, все ж майбутня підпора престолу з учнів переплутала стрій: командири не взяли до уваги, що під музику та ще зведеного оркестру хлопчики крокувати не пробували, а репетиції параду не було. Йшли не в такт, але весело. Олексій плескав у долоні. Цар безтурботно посміхався і теж схвально хитав головою, підносячи догори праву руку. Годині о п'ятій парад закінчився. Потішні на цьому й завершили своє існування. Розходилися по домівках без усякого строю, гуртом штурмуючи з усієї сили трамвайні вагони.

Директор школи дав мені «за старання й успішність у військовій справі» квиток на вечірню виставу в оперному театрі. Разом з квитком одержав друковану перепустку на доброму зеленому кольору папері з особистим підписом і печаткою шефа жандармів Курлова. Я особливо не добирався такої честі, вважаючи, що попаду в театр, як завжди, з батьком. Та виявилось, що цього разу я б зупинився не далі вхідних дверей: пустили спеціально приставлені жандарми, — без

зеленого квіточка жодна людина до театру не потрапила.

Моє місце було, звичайно, на гальорці, в шостому ряду. Я зайшов лише на нього подивитися, а потім зразу ж побіг униз, до батька. Перебуваючи в театрі, я міг улаштуватися зручніше. Зайняв своє звичайне стояче місце в амфітеатрі праворуч. О 7-й годині 15 хвилин вечора з'явився Микола II з рідними. Сидів він у літерній ложі біля сцени, внизу, ліворуч. Оркестр і хор зразу ж тричі виконали гімн «Боже, царя храни». Вірнопіддані гукнули з насолодою «ура». Та й як було не гукати, коли в театральних буфетах цього разу закуску давали безкоштовно, і навіть я серед інших учнів підхопив два смачних великих пироги.

Рівно о пів на восьму, як і в дні інших вистав, диригент І. Г. Пагані підняв паличку. Йшла «Казка про царя Салтана». Ролі виконували: Салтан — Каченовський, Мілітриса — Воронеж, Баба Бабариха — Лемінська, Повариха — Миловидова, Ткачиха — Драгомирецька, Гвідон — Орешкевич, Старий дід — Брайнін, Скоморох — Улуханов, Гонець — Томський. Спокійно закінчився пролог — у світлиці в трьох дівчат. Невеликий антракт — хвилин зо три — при напівосвітленому залі, і почалася перша дія. Склад артистів, звичайно, був підібраний кращий з можливих у Києві. Сподобалася всім сцена з дідом і скоморохами. Старого діда, що сперечався з блазнями, смішно виконував Брайнін. Закінчилася перша дія під грім оплесків глядачів, що добре підпили і під'їли в буфетах за царський рахунок. Настрій був піднесений. Радувало очі

багатство електричного світла. Вірнопіддані з тих, що званням простіше, дружно попрямували до буфетів.

Через 15 хвилин почалася друга дія. Чудово співали і грали Воронець і Орешкевич. Захоплено прийняли глядачі кінцеву сцену — появу на морському просторі казкового міста — столиці царя Салтана з золотими маківками численних церков. Декорації Евенбаха вразили усіх міццю і красою. Цар довго аплодував, за ним тяглися інші російські верховоди. Знову антракт, і гомінкий потік глядачів посунув у буфетні надра.

Цар залишався сидіти на своєму місці. Я звичкою пройшовся по нижньому фойє і попростував до оркестру. Треба сказати, що, незважаючи на всю парадність вистави, до дітей-школярів, що були в театрі, влада ставилася добре: всі знали, що сам наслідник дуже вполював потішних. Діти вільно ходили в фойє і партері. За прикладом царя, і міністри, а також придворна камарилья залишилися на місцях. Службовці театру вирячили очі на небачену публіку і, звичайно, насамперед на «самого», — адже він сполучав дві посади: був самодержцем усієї Росії і заступником бога на землі, як твердили попи. Батько мені пояснив, що всі міністри сидять у партері, в перших рядах, а праворуч, у літерній ложі — генерал-губернатор і цивільний губернатор з родинами.

Раптом я почув якийсь ніби постріл. У перших рядах дехто підвівся. Я стояв у цей момент біля сьомого ряду і зразу побіг уперед. По дорозі почув знову такий самий гуркіт, тільки голосні-

ший, — тепер зрозумів, що це справді постріл. Якась молода людина у фраку пробігла повз мене. Я не звернув на неї уваги: мої очі, як і всіх інших, були звернені на царську ложу. Микола, що побілів на очах у всіх, нешвидко став відступати до виходу, не відводячи очей від когось попереду. Потім його взяли під руки, вивели. У першому ряду збіглися міністри. Я побачив, що Столипін із закривавленими грудьми напівлежав у кріслі, на його сюртуку був зігнутий георгіївський хрест. Знявся галас і в оркестрі. Там з'юрилися музиканти коло першого концертмейстера скрипок Антона Берглера, що сидів на своєму місці.

Чую ззаду крик: «У буфет повели!» Біжу туди, продираючись крізь юрбу в проходах. Жандарми нікого в буфет не пустили. Почулася команда: «Всі в зал!» Налякані глядачі покійно повернулися в зал. Сісти на місця не довелося. Відразу знялася завіса. Оркестр, хоо і всі солісти виконали «Боже, царя храни». Царя знову під руки підвели до його місця. Він розгублено дивився перед себе, потім трохи заспокоївся, почувши голосне «ура». На зміну гімна залунала молитва «Спаси, господи, люди твоя». На сцену вийшов поліцмейстер Скалон, виждав, поки стало тихо, і оголосив: «Панове, вистава припиняється, прошу спокійно розійтися по домівках».

Я залишився з батьком і матір'ю в театрі. Ніхто з службовців додому зразу не пішов. Стало відомо, що стріляв у Столипіна Дмитро Богров, помічник присяжного повіреного. Столипін і військовий міністр Сухомлинов в антракті стояли в

першому ряду біля проходу праворуч. Богров підійшов майже впритул і вистрілив у прем'єр-міністра. Куля попала в груди, зігнула георгіївський хрест. Другим пострілом Столипіна було поранено в праву руку, куля рикошетом зачепила ногу першого концертмейстера Берглера, що стояв в оркестрі.

Допитували Богрова в буфеті всю ніч (буфет тоді був з лівого боку внизу і займав одну велику кімнату). Жандарми ретельно оглянули приміщення театру. Виявилось, що проводи освітлення в якомусь місці були перерізані, та невдало, світло не погасло. Винуватців не знайшли. Як видно, передбачалося, що після пострілу стане темно і Богров зуміє благополучно зникнути.

У вересні широко опублікували в газетах і спеціально розклеїли по місту повідомлення міністра імператорського двору:

«1 вересня, під час другого антракту парадної вистави, в Київському міському театрі на життя голови ради міністрів статс-секретаря Столипіна було зроблено замах. Почувши постріли, його величність государ імператор увійшов у ложу. Публіка, що була в театрі, перейнята вірнопідданськими почуттями до особи государя імператора, вимагала виконати народний гімн. Кількаразове виконання гімна всіма присутніми змінилося співанням молитви «Спаси, господи, люди твоя». Його величність зволив кілька разів відповідати публіці поклонами, після чого відбув з великими княжнами та августійшими особами до палацу».

Незручно, звичайно, міністрові було писати

що його величність забажав піти з ложі, почувши постріл, і був приведений назад перед очі вірнопідданих, коли видима небезпека пройшла. Найбільше враження зробило на всіх киян повідомлення «Киевской мысли», що револьвер Богров одержав за три години до замаху від начальника київського охоронного відділу підполковника Кулябка.

Під час непу з'явилися книжки, видані приватними видавництвами. Одно з них — «Петроград» у 1923 році надрукувало книгу спогадів Курлова. Він там дуже невинно розповідає про випадок, твердить, що Богров перед виставою заявив, що терористи готують замах і, щоб його попередити, Богрова треба було пустити в театр,— він мав вказати на декотрих осіб. Курлов через начальника київської охоранки видав перепустку.

Радянські історики знайшли документальні дані, стверджуючі, що Богров працював у охоранці і одержав звітти завдання вбити Столипіна. Та вбивця попався, довелося його повісити.

Після злополучної вистави я з батьками прийшов додому о 4 годині ранку. Жили ми в той час на Мало-Володимирській вулиці внизу. Рановранці батько, як завжди, пішов на роботу. Я о десятій годині вийшов на вулицю і здивувався: вона була зовсім пуста. У дворі я почув, що пораненого Столипіна відправили до лікарні Маковського, що містилася на нашій вулиці вгорі. Біжу туди. Помічаю, що, не доходячи до м'ячів до десятка до лікарні, проїзна частина вулиці і тротуари вкриті щільними низками солом'яних підстилок. Моїх кроків не чути було. Пустельні

були і всі інші вулиці. Повернувшись додому, дізнався від матері, що на Єврейському базарі людей дуже мало, на Сінному теж. Пішли чутки, що готується єврейський погром. Адже забив Столипіна єврей Богров. За старої пам'яті пригадали знайомий засіб охорони: на дверях квартир почали ставити крейдою хрести.

Увечері почався зимовий сезон. Йшла опера «Життя за царя» (так звався тоді «Іван Сусанін»). Батько, повернувшись додому з театру, приніс новину. Погрому не буде, хоча студент Голубев уже підібрав удень компанію головорізів. Місцева єврейська громада на чолі з равиним, за порадою відомого цукрозаводчика Бродського, подала вірнопіддану адресу на ім'я царя й одмежувалася від Богрова. Одночасно делегати просили дозволити зробити в синагозі служіння за здоров'я царської сім'ї і хворіючого Столипіна. Дозвіл був даний. Тактичний прийом, запропонований Бродським, і, за чутками, на додаток якась порядна сума зробили своє діло: погром удалося відвернути.

Через три дні Столипін умер, але царя в цей час у Києві не було: він не побажав ховати вірного слугу і поїхав у Крим. Столипіна дуже скромно для такої персони поховали у Лаврі. Були чутки, що цар його не любив і не дуже жалкував за «убієнним». Мало-Володимирську вулицю перейменували на Столипінську на честь першого міністра, через два роки проти Міської думи поставили пам'ятник. Вважали, що все зроблено для переможної ходи Столипіна в безсмертя. Правда, були для «безсмертя» вжиті ще деякі заходи. Старанно розповсюджувалося в пресі таке

повідомлення: «Рада єврейської лікарні в екстремному засіданні ухвалила заснувати в хірургічному відділенні лікарні два ліжка імені статс-секретаря П. А. Столипіна».

Два іменних ліжка загубили свій титул у лютому 1917 року. Популярністю вони не користувалися — хворі вважали за краще лежати на звичайних ліжках, — столипінські шибениці, так звані «галстуки», у всіх були впам'ятку.

СПРАВА БЕЙЛІСА ЗУСТРІЧ ІЗ В. Г. КОРОЛЕНКОМ

Моя служба в казенній палаті мала дещо позитивне. Влітку 1913 року начальник відділення Рудченко запропонував мені поїхати з ним на кілька днів у Полтаву. Відмовлятися не було рації: я лише починав тягти свою канцелярську лямку. Лука Якович узяв мене в Полтаву, просто кажучи, замість лакея. Йому, старій людині, незручно було їхати самому. Когось іншого з дорослих чиновників брати для таких послуг було незручно. А моя служба, крім переписування паперів, почалася з того, що Лука (Павло) Якович давав деякі доручення з його власних господарських справ, давав майже щодня (купити вина, до якого був дуже охочий, закусок). Та мене радувала можливість побувати в місті з таким славним історичним минулим. Дізнався, що у Луки Яковича в Полтаві є брат, начальник першого відділення казенної палати Панас Якович Рудченко.

Ми приїхали, і я здивувався: брати були, мов близнята, — однаковісінькі бороди, лисини, ті ж

окуляри, майже однаковий вираз обличчя. Відрізнити можна було, тільки добре придивившись: у Панаса Яковича голова була трохи більша. Але поводили вони себе по-різному: Лука Якович зберігав і в особистому житті начальницький тон, його ж брат говорив тихим приємним голосом, зі мною був дуже ввічливий, чого не можна було сказати про мого начальника. Панас Якович якось заговорив про мою роботу, запитав, чому я не вчуся. Я розповів про важкі родинні обставини, що змусили чіплятися за казенну палату, куди неможливо без протекції влаштуватися. Похвалився, що у вільний час виступаю в театрі Садовського як статист. Це зацікавило мого співрозмовника. Він почав докладно розпитувати про театр, репертуар, виконавців. Розповідаючи про Садовського, Мар'яненка, Левицького, я неодноразово наводив цитати з їх ролей і цим викликав схвалення Панаса Яковича. Мене приємно вразило, що в чиновнику, за службовим станом дуже поважному, я зустрів приємного співрозмовника, добре обізнаного з українським театром.

Я пройшовся з братами на Ворсклу. Вони показали мені знамениту гору Панянку, оспівану Котляревським у «Наталці Полтавці». Разом побували на могилі великого письменника. Надвечір зайшли до міського саду і звідти звернули на Садову вулицю. Завітали до невеликого затишного будинку.

Господар мені сподобався. Красивий, по-своєму показний, хоч і невеликий на зріст чоловік, з широкою бородою та пишним волоссям на голові, він виглядав років на п'ятдесят. Зустрів гостей

дуже привітно, потиснув і мені руку. У мене очі розгорілися від безлічі книжок та журналів у кімнаті. Не втерпів, попросив дозволити подивитися. Павло Якович докірливо, невдоволено поглянув у мій бік, але господар сказав:

— Дивіться, скільки забажаєте.

Я не чув, про що говорили старі знайомі, — дуже захопився книжками.

Згодом мене запросили до столу.

Пили чай з пирогом. Ще були якісь закуски. Все здалося мені дуже смачним. Симпатична немолода господиня ходила біля гостей. За столом тривала розмова, почата, як можна було догадатися, ще тоді, коли я оглядав бібліотеку. Тема була мені частково знайома, про неї ходило багато чуток у Києві. Йшлося про так звану «справу Бейліса», влаштовану чорносотенними прислужниками самодержавства.

Господар дому доводив:

— Чоловік він немолодий та ще й небагатий. Не повірю, щоб пішов на таку справу. Це провокація, не інакше.

Лука Якович заперечив:

— Хто зна... Я чув, у старих книгах десь була згадка, що євреї печуть мацу з краплями християнської крові. Були ж ритуальні вбивства.

— Мерзенні середньовічні вигадки.

— Процес усе ж таки відбудеться, — зауважив мій начальник, — передбачається закінчити слідство під осінь.

— Підла справа, царство чорної сотні.

Мій начальник мовчав, здається, почував себе не дуже добре. Коли поверталися додому, я спитав, у кого ми були. Панас Якович відповів:

— Наш старий знайомий, письменник Короленко.

— Той, що «Вогники» написав?

— Він.

«Вогники» я добре запам'ятав ще в шкільні роки. Прочитав і «Сліпого музиканта». Мені важко було уявити, що я бачив живого письменника. В школі у мене створилася уява, що добрі книжки писали лише письменники, яких тепер немає серед живих.

Панас Якович почав розповідати про те, як Короленко сміливо виступав проти самодержавства і погромників, як він відбував далеке заслання. Все це для мене було новиною. Павло Якович з серцем сказав:

— З його вдачею ще раз можна потрапити до чорта на роги!

Коли ми поверталися до Києва, він шуткував, що я багато чого не розумію в літературних справах і навіть в театральних, хоча й «кручуся» у Садовського. Я запитав, звідки його брат, поважний чиновник, так добре знає український театр.

— Звідки? Друзі в нього були добрі... Карпенко-Карий, Старицький... Із сучасників Садовський, Саксаганський, Заньковецька...

— Як же він потоваришував з ними?

— П'єску одну написав. Її поставили...

— Яку?

— «Лимерівну».

— Та це ж п'єса Панаса Мирного.

— А що ж, він підпише «Панас Рудченко, начальник відділення казенної палати»?

Так сталося, що я в один день познайомився з двома видатними письменниками.

Для мене було цікаво порівняти і двох братів: чиновника-бюрократа і чиновника-письменника. Пізніше я чув твердження, що брати ставилися один до одного вороже. Це не так. Панас Якович був з братом Лукою зовнішньо в цілком нормальних стосунках. Звичайно, народник-демократ Панас Мирний не міг поділяти реакційних поглядів Луки Рудченка. І справді, Панас Мирний розірвав стосунки з братом Іваном, коли той зв'язався з газетою «Киевлянин». Але Лука ставився завжди з певною повагою до Панаса Яковича, уже хоча б тому, що той був не менш значним від нього чиновником казенної палати. Прогресивний письменник Панас Мирний все ж таки змушений був відвідувати церкву і відзначати всі церковні свята, цього вимагала його висока службова посада. Повага до релігії, хоч і зовнішня, це була, так би мовити, «платформа», на якій погляди братів збігалися. Я чув і від Луки Рудченка, і від багатьох чиновників, що іноді брати бачились на великі церковні свята. Лука їздив у Полтаву, Панас Якович при нагоді відвідував брата в Києві, тим більше, що в службових справах доводилось час від часу їздити до Києва.

* * *

Восени 1913 року в Київському окружному суді почалася слуханням справа М. Бейліса. Прімішення суду містилося поруч з казенною палатою. Швидко стали відомі подробиці обвинувачення. На початку весни 1911 року на Юрківській вулиці знайшли тіло забитого школяра

Андрія Ющинського. Перекупка Віра Чеберяк, що жила на цій же вулиці, заявила, що бачила, як Бейліс, її сусід, перед єврейською паскою забив хлопчика і «набрав крові для маці». Процес офіційно звався «убивством з ритуальною метою».

Київ помітно змінився. З усього світу з'їхалися кореспонденти газет, багато прибуло адвокатів, експертів. 34 дні тривав процес, 34 дні місто жило напруженим життям.

Чорносотенці, за згодою його величності (якраз у цей час Микола II сфотографувався з групою керівників «Союза русского народа»), мобілізували сили для погрому. «Двуглавий орел» одверто писав: «Православні! Готуйтеся спасати Росію». Дожидали рішення суду присяжних. Твердили, що, коли Бейліс буде визнаний винним, треба буде зчинити погром, не гірший, ніж у 1905 році. Розбійна агітація велася одверто. Стало відомо, що міністр юстиції Щегловитов повідомив про своє впевнення в ритуальному вбивстві. Така заява в устах міністра з'явилася директивною для вершителів справи в київському окружному суді.

За допомогою Луки Яковича мені пощастило побувати на декількох засіданнях суду. Між іншим, його знайомі приходили до нього в палату і дуже прохали добути перепустки на засідання суду. Він усім відповідав, що нічим допомогти не може, бо самого туди не пускають. А насправді Лука Якович бував на більшості засідань і ходив туди без усякого особливого дозволу. Ходити було неважко: з казенної палати коридор тягнувся в самий зал суду. Біля дверей на варті був старий сторож, що добре знав усіх великих

начальників. Звичайно, для мене місця окремого не було, коли я проходив сюди разом з Рудченком,— я стояв у кутку біля стіни, але чув усе добре, що діялось у суді.

Чеберяк вела себе підкреслено визивно. Здорвенна червона баба, вона справді була схожа на жваву перекупку, що бачила у житті багато чого. З цікавості я побував на Юрківській, подивився на місце, де відбулося вбивство, постояв біля будинку № 32, де жив Бейліс. Добрий десяток кореспондентів знайомився з вулицею та її мешканцями. Вони швидко виявили, що Чеберяк навіть не торгує зараз на базарі,— в неї більш прибуткова справа: вона організувала злочинську «малину» і спродує викрадені речі. Ходять до неї в гості і члени «Союза русского народа».

З усіх бачених засідань залишилося впам'ятку те, на якому виступив відомий київський професор психіатрії, автор популярної книжки «Психологія загальна та експериментальна» І. Сикорський. У великій промові і цитуванні лише йому відомих джерел він настирливо доводив, що обряди єврейської пасхи потребують наявності православної крові. Не було, за його твердженням, жодного року, коли б такий закон порушувався. Не обов'язково для цього треба було вбивати. Досить того, що можна порізати своїй жертві пальця та одержати трохи крові. Відомо також, доводив Сикорський, що окремі фанатики-євреї наважувалися на вбивства християн. Багато днів захисники, видатні юристи, переконливо доводили, що аргументи реакційного професора тенденційні і брехливі.

В міському театрі йшла нова для Києва опера Вольф-Феррарі «Намисто мадонни». Декорації були використані старі з «Каморри» і «Кармен». Я звернув увагу на дуже довгий антракт після першої дії, коли ніякої складності перестановка декорацій не вимагала. Явно хвилювалися глядачі. Щось розповідала з пафосом масивна дама в проході партеру. Біля неї зібралося багато слухачів. Підійшов і я. Дама розповідала, що кілька днів у закритому приміщенні засідали присяжні. Вони оце нещодавно вийшли та оголосили ухвалу: Бейліс виправданий, його винність не доведена. Повідомлення попало і на сцену, там захопилися бесідою так, що забули про виставу. Така ж картина спостерігалася по всьому місту. Погромники непомітно порозходилися, Чеберяк повернулася до своєї «малини». На процесі вона добре підробила — стала зовсім заможною. Бейліс відразу ж вибув до Америки.

На всіх засіданнях суду був присутній В. Г. Короленко. Якимсь у перерві до нього підійшов Лука Якович, я стояв поблизу. Короленко пізнав мене, привітно зустрів. Говорили про тільки що почуті зізнання свідків. Короленко згадав про кишинівський погром. Я розповів про діда, викинутого з балкона разом із шафою на Мало-Житомирській вулиці. Оголосили перерву у слуханні справи до наступного дня. Хоча був і жовтень, надворі стояла тепла і сонячно-літня погода. Мого начальника покликав хтось із великих судових чиновників. Короленко попрохав, щоб я йому показав будинок, звідки скинули діда. Ми пішли на Мало-Житомирську. Показав я йому ріг будинку, де лежав забитий гімназист, що ніби

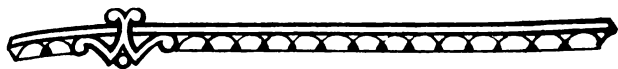
посміхався, під'їзд у будинку № 14 — там я бачив робітника з шматком булки в роті... А ось нижче і будинок, звідки летіли банки з варенням, піаніно і шафа... Короленко стояв, не поворухнувшись, і лише шепотів:

— Звірі, звірі дикі. Ніколи я за ними не мав спокою, не знав щастя.

Наприкінці 1920 року я знову побував у Полтаві і кілька разів зустрічався з В. Г. Короленком. Розмовляючи на різні теми сучасності, я нагадав нашу прогулянку по Мало-Житомирській та його слова. Вечоріло. Ми сиділи в міському саду, недалеко від Малої Садової, де жив письменник. Він заглибився в свої думки. Потім, дивлячись на захід, де сідало сонце, стиха промовив:

— Щастя — в улюбленій роботі і душевному спокої. Як не тяжко мені в наш бурхливий час, я вірю, що мерзена російська дійсність ніколи більше не повернеться. Її нещодавно нагадали денікінці. Народ послав їм прокляття. Він побудує нове життя власними силами, без допомоги будь-яких «варягів».

Хвороба вже підкралася близько до письменника, він був дуже слабкий, але останні слова Володимир Галактіонович промовив твердо і впевнено. М'який за натурою, ворог усякого кровопролиття, борець за справедливість, він зразу ж змінювався, коли йшла розмова про старий режим. Ласкавий, доброзичливий чоловік усім серцем ненавидів нещодавнє минуле, ненавидів як патріот, упевнений в своєму народі та його прекрасному майбутньому.

ВІЙНА 1914 РОКУ

Літо цього року було надзвичайно приємне. Йшла чутка, що врожай буде великий. У повітрі царювала легка прохолода. Парких червневоліпневих днів кияни не знали. Пам'ятаю, яким чудовим повітрям я дихав на Володимирській гірці, в парках над Дніпром — теплим, а то й гарячим з окремими прохолодними хвилями. Всі — старі й малі, багаті й бідні — прагнули весело пожити. Околиці Києва — ліси, парки, дачні місця рясніли купками відпочиваючих, особливо в недільні дні.

Якось увечері я ішов по Бессарабському базару і здивувався, побачивши рідкісне явище. Тут зібралася величезна компанія жебраків на якесь своє, невідоме стороннім, свято. «Казенне вино» стояло на столах не в пляшках чи четвертушках, а у величезних суліях. Надходити близько не наважився: згадав сцени, відображені В. Гюго в «Соборі Паризької богоматері». Тут, мабуть, відбули у небуття не довелось б — за святом наглядали добродушні на цей раз городові, з носами,

червоними більш, ніж треба. Перекупки голосно висловлювали свої думки про свято:

— Жебраки побралися. Весілля влаштували. Голодранці гуляють.

Великі афіші різних кольорів повідомляли про всякі бали—в масках, без масок, пароплавні прогулянки, гойдалки, каруселі, кіносеанси... Афіші кликали, умовляли, спокушали дешевими розвагами. Старі кияни твердили, що базарні ціни дуже знизилися, дійшли до рівня 80-х років.

Не хотілося вірити в перші дні серпня, що війна почалася. Тихі, привітні, пестливі вечори аж ніяк не гармоніювали з відомостями про перші жертви на полі бою, про ворожу лаву, що насувалася на нашу землю, підкрадалася до самого Києва. В літньому саду Купецького зібрання ще тривали симфонічні концерти, але війна відчувалася й тут. В антрактах завжди грав духовий оркестр. Кілька днів уже його не видно було на звичайному місці, в альтанці на гірці,— оркестр із своїм полком вибув на фронт. В казенній палаті, де я служив, нормальна робота порушилася: частина чиновників — офіцерів запасу — була мобілізована. Скарбниця, що містилася на першому поверсі, почала працювати і вдень, і ввечері. Чиновники казенної палати, що обслуговували видачу кредитів по військових асигнуваннях, перейшли на десятигодинний робочий день.

Обиватель зрозумів, що таке війна, коли дізнався про заборону продажу спиртних напоїв. Це не означало, що випити не було де. «Розвеселі місця» — ресторани, кафешантани виявляли особливо підвищену нервову діяльність. Офіцери,

що виїздили на фронт, в останні тиліві дні пиячили, гуляли «на всю губу», шукали п'яних радощів, примітивно спрощених. З'явився новий для ресторанів посуд — емальовані чайники, що замінили пляшки з яскравими етикетками, — в них тепер зберігалась «цілюща водичка» з розведеного спирту різних градусів, залежно від обсягу бумажників у замовців.

Негайно ж зникли з ужитку золоті п'ятірки і десятки. З'явилася нова категорія обивателів — панове спекулянти, або спекулятори, як їх спочатку називали.

Я зустрів у дворі сусіда-робітника Харченка. Йому завтра вранці доводилося йти на призовний пункт. Умовились, що піду з ним, — захотілося побачити, як зараховують на цареву службу в умовах воєнного часу. Вранці ми пішли до казарм на Кадетському шосе. У великій, зовсім пустій кімнаті, в кутку, побачили два столи. За одним сидів полковник, за другим військовий писар. Ось тут уже і справді бюрократизму не помічалось. Стара царська Росія з її «проволочками, прижимочками к просителям» (слова Возного з «Наталки Полтавки») показала, як деякі справи можна вирішувати без «волокити», по-воєнному: раз-два і готово.

Але тут вже занадто було по-воєнному. Вишикувалася черга призовників. Полковник кожному задавав незмінне питання: «Здоровий?» Якщо відповідь була стверджувальна, писар робив відповідний запис і забирав паспорт. А коли чулася скарга на хворобу, документ теж відбирали, але прізвище вписувалося в реєстр хворих. Приміром після прийому кожних п'ятдесяти душ

робили перерву. Полковник за списком викликав окремих призовників і давав спеціальні призначення. При мені кілька чоловік одержали призначення на посади писарів, ковалів, слюсарів. Ті, що вважали себе здоровими, мали деякий привілей: могли розраховувати на роботу за фактом. Дехто попадав у флот, в артилерію. Всі ж, хто був надісланий на комісію, потрапляли пізніше лише в піхоту. Мій знайомий поскаржився на очі. Незабаром він з групою призовників пішов до сусіднього будинку, де засідала лікарська комісія. Тут за столом вирішували людську долю з десять лікарів — військових і штатських. Звільняли явних калік і туберкульозних. Останніх вислухувало кілька лікарів і дуже уважно. Харченко попав у скрутне становище: сказали, що окуліста нема, питання вирішиться потім. Вирішилося воно простіше простого: його записали у список зарахованих на дійсну службу і сказали, що, коли прибуде в частину, може прохати перевірити його зір. Призовникам дали три дні для закінчення своїх приватних справ — розрахунків на роботі, готування в дорогу. В Києві могли залишитися лише ті, що мали добрі зв'язки у військових колах. Пізніше відомо стало, що і без усяких зв'язків можна було влаштуватися через писарів воїнських присутствій, — але тут потрібні були сотні.

Через три дні я проводжав Харченка, можливо, в останній раз. Ешелон, підготовлений в дорогу, стояв на київській товарній станції. Багато родичів і знайомих зібралось проводити від'їжджаючих. Від'їзд був призначений на п'яту годину дня. Багато сліз виплакали бідні матері і

жінки. За чверть до п'ятої почувалася команда: «По вагонах розходься!» Обійми сильніші. Чути відчайдушний крик: «Не пущу! На смерть не пущу!» Заголосили ще й діти. З класного вагона вибіг офіцер, його супроводив нижній чин. Офіцер скомандував: «Стройся в одну шеренгу!» Потроху шеренга вишикувалася. Унтер-офіцер квапив окремих мобілізованих, що затримались, прощаючись, потім наказав: «Родичі, назад!» Офіцер нетерпляче дожидав, поки стрій матиме більш-менш потрібний вигляд. Потім крикнув: «Чому по команді не сіли у вагони?» Він почав обходити шеренги і акуратно кожному дав ляпаса в обличчя, дзвінкого, переконливого. На таку процедуру витратив хвилин із сім. Потім з півхвилини відпочив і скомандував: «По вагонах розійдись!» Всі швидко пішли по своїх місцях.

Вражені родичі не могли отямитися від несподіванки і пекучого гніву: ось як служники царя-батюшки вітають захисників віри й престолу. Різкий довгий сигнал до відправлення (стояв паровоз серії «Ш» з могутнім гудком), ешелон рушив, «ратники божі» поїхали в призначене місце, далі від Києва, проходити тримісячну підготовку, щоб піти на зміну стомленим і вибулим. Ешелону вже майже не видно, а нещасні жінки все ще стояли, дивилися в ледве помітний хвіст... Далина сувора, непривітна.

Наряд городових, надісланих сюди для порядку, пішов. У цьому пустельному звичайно місці поста не було. Лише один добрячий поліцейний умовляв заплакану літню жінку:

— Чого плакати? Пішов на добре діло — царя захищати.

Швидко темнішало в цей жовтневий день. Ми-мо йшли робітники, мабуть, з кондитерської фабрики Валентина Єфимова. Один спитав городского:

— А хто ж на царя напав?

— Не знаєш хіба? Не чув? Німець, ось хто.

— Який німець?

— Товстий... Ковбасник.

— Нехай цар і справляється. Народ тут ні до чого.

— Твоє діло не розсуджать... Накажуть — іди, воюй за царя.

— На чорта мені твій цар і ти разом з ним!

— Що? — Городовий почав свистіти.

Та намагання були даремні, — його товариші вже зникли. Навкруги близького поста не було. В руках у деяких робітників були добрі ломачі. Ідейний захисник престолу змушений був обмежитися загрозливим рухом і швидко тікати по доброму.

* * *

Почали прибувати перші ешелони поранених. Від них розлізлися чутки, важкі, темні. В одному місці чекали гвинтівок, одержали ешелон постолів. Нащо вони? Хто надіслав? У другому місці вагон з іконками — зручними, кишеньковими. На фронті мордобій; найменший протест, заперечення — воєнно-польовий суд, розстріл. Хтось в уряді зміркував, що однією суворістю не обійдешся, — пішли в дію заходи агітаційного змісту. В казармах стали розповсюджувати патріотичні брошури, влаштовувати кіносеанси, що показували ненависного ворога та хоробрість ро-

сійського війська. Тут же елейні образи «батьків-командирів», найблагородніших офіцерів, слухняних солдатів, здатних грудьми захищати і вмерти за престол. Батьки робітників і селян посилали в кінофільмах синів на фронт, благословляючи на державну справу. Безкоштовно дарували солдатам портрети Миколи II, царюючої родини в складі численних дочок і єдиного персонажа чоловічої статі — кволого, хворобливого навіть на малюнку, наслідника Олексія. У госпіталях улаштовувалися концерти і вистави для видужуючих. Артисти ніколи не відмовлялися від виступів, часто не брали нагороду, запропоновану дамами-розпорядницями.

Не всі, звичайно, артисти, особливо молоді, залишалися «безсеребрениками», хоча від грошей одмовлялися. Іноді декому з них за допомогою дам з вищого світу щастило «зачепитися» в Києві, врятуватися від фронту. В київській опері тенор Мочаров сполучав партії Хозе і Радамеса з офіцерською службою в штабі округу. Відомий бас Михайло Донець працював удень фельдшером у госпіталі, увечері грав Мефістофеля чи Сусаніна. Доводилося лише на афіші зватися дещо інакше — Донський, — військово-службовцям категорично заборонялося виступати на сцені. Київський комендант Медер, ненависник усяких театральних видовищ, особливо вимагав ретельної перевірки учасників вистав. Його ад'ютант бігав по театрах, придивлявся, чи нема військової форми серед гардероба артистів, чи нема таємних співаків-військовослужбовців.

Артисти дозрілого віку знали собі ціну. Доходило до того, що деякі виконавці робили

одночасово в опері і в українському театрі Садовського іноді виступаючи ввечері в різний час в одному і другому театрі. Пам'ятаю, що В. І. Золденко у Садовського співав Івана в першій і третій діях опери «Катерина», під час другої дії попадав у міський театр, щоб під прізвисьмом «Круглов» виступити на балу в «Євгенії Онегині» в ролі Ротного. В. І. Внуковський у першій картині «Аїди» кілька хвилин зображав Гінця, потім ледве-ледве встигав переодягнутися в звичайний костюм і на візнику їхав у Троїцький театр, де співав Вакулу в опері Лисенка «Різдвяна ніч».

Збори в театрах були повні. Стало модним згадувати старовинний лозунг: «Хліба і видовищ». Хліба стало менше — видовища розквітали. З тріумфом почала своє ходіння по драматичних сценах двоактна комедія Мировича «Вова пристосувався». Веселі пригоди панського синка, що потрапив у казарму, створювали враження легкості військової служби, просякнуті веселими солдатськими буднями. Суворо були заборонені опери, п'єси і симфонічні твори «авторів німецької національності». Надовго зникли опери Вагнера, симфонії Бетховена, пісні Шуберта. «Фауст» залишився в репертуарі (оперу написав француз Гуно), опустили лише переможний марш німецьких солдатів, що повернулися додому.

На вулицях почали іноді проходити колони військовополонених австрійців. Вони залишали враження надто сумне: вигляд зовсім не войовничий, худі, вимучені обличчя, та й вояки здебільшого низького росту. Здавалося, що з таким

ворогом дуже швидко можна досягти перемоги, закінчити війну.

В 1915 році дала про себе знати проблема хліба. Вийшов наказ — заборонити випічку і продаж тортів та пирожних у межах міста Києва. З такою неприємністю любителі солодкого якось примирилися, за межами міста наказ сили не мав. Деміївка не увіходила до складу міста, і там можна було одержати які завгодно пирожні, звичайно, за трохи підвищену ціну. Для цього треба було лише з'їздити трамваем на Деміївку. На кінець року з хлібом стало гірше. З'явилися черги. Стало менше м'яса, ковбас. Все більшої ваги почав набувати «чорний ринок». Його невмолиму вовчу хватку швидко відчула мало забезпечена частина населення, що складалася переважно з робітників і дрібних службовців.

Цього року я вже перекопував з казенної палати в управління Південно-Західної залізниці. Бував часто на вокзалі. Твердий до нещодавнього часу графік руху поїздів порушувався щоденно. В поїздах помітну частину пасажирів складали солдати. Сірі шинелі миготіли всюди: солдати поверталися з госпіталів в свої частини, їздили, хто міг та умів, додому на побивку. З'явилися пости військових комендатур на великих станціях. Я був свідком, як на станції Київ-Пасажирський до коменданта привели групу затриманих солдатів, знятих з московського поїзда. Почався допит. Більшість твердила:

— Відстав від частини.

— Іду з госпіталю в свою частину, до Новоград-Волинського.

— Одержав відпустку, папірця загубив.

Декого відпустили, інших надіслали до воїнського присутствія. Я почув, що з'явилося величезне число «відсталих від поїзда, від частини». Вони довго їздили, деякі до одного-двох років, за маршрутами: Київ — Петроград — Москва — Іркутськ, і лише до Ташкента та інших східних міст ніхто не їхав,— там місцевих жителів («іно-вірців») у російську армію не брали.

Справжня тривога охопила киян, коли стало відомо, що університет евакуюється в Саратов. Дожидали можливої появи в Києві німців. Майже до самого вересня невідомо було, чи почнуть театри зимовий сезон, і лише в останніх числах серпня Міська дума запропонувала антрепренерам готуватися до вистав.

Справно йшла служба в київських церквах, монастирях і соборах. Відомо стало, що значно збільшилася кількість ченців у чоловічих монастирях і Печерській лаврі. Пояснювалося таке явище дуже просто: ченці призову не підлягали, в них було дуже почесне завдання: молитись богові, щоб дарував «победи благоверному імператору нашому Николаю Александровичу», бути для віруючих добрим зразком того, як треба почитати бога і царя, виконувати, безперечно, без міркувань і страху волю останнього.

ТЕАТРАЛЬНА ХАЛТУРА

На київському театральному фронті, починаючи з 1914 року, відбулися деякі події, пов'язані в якійсь мірі з воєнним фронтом. Із небуття з'явилися на світ театри мініатюр. Сьогодні, можливо, їх треба було б охрестити назвою естрадних театрів,— адже там провідними артистами здебільшого були виконавці циганських та інших сентиментальних романсів і пісень. Організатори розрахували тонко і точно: глядач воєнного часу не може витратити на спектакль увесь вечір,— йому зручно одну годину посидіти в кіно, потім віддатися своїм справам. Треба піти йому назустріч—влаштувати вистави за зразком кіно— три сеанси у вечір, не більше години з чвертю кожний,— добре глядачу, корисно акторам і підприємцям.

Справа швидко пішла на лад: до неї втрутилися відомі улюбленці публіки. Найжвавішу участь в організації першого театру мініатюр взяли співець Шумський Василь Дмитрович та оповідач Руденков Іван Семенович. Перший

театр мініатюр почав свій перший переможний рік. Захід прийшовся глядачам до смаку. Можна було за недорогої ціни подивитися комедію «Вова пристосувався», послухати, як Шумський співає рсманси «Відцвіли хризантеми», «Час зміниться», що зразу ж набули популярності, пореготати, слухаючи оповіданнячка з «перцем» Руденкова, потішити зір спогляданням балерин, що стріляли оченятами в публіку. Незабаром заснувалося ще два театри мініатюр: «Інтимний» і «Пел-мел». З'явилися виконавці модних пісень О. Вертинський, М. Сабінін. Можна було побачити між мініатюрними п'єсками еквілібриста, фокусника та інших майстрів малої сцени, які вміли розважати свого глядача.

Епідемія розповсюджувалася з надзвичайною інтенсивністю. Як гриби, виникли численні наслідувачі, «незаконні діти поважних батьків» — так їх прозивали жартівники. Театрики для себе обрали місця в усіх частинах міста і досягали успіху. Конкурувати з ними не було кому, — кінотеатрів нараховувалися одиниці, вони не могли замінити «босяцьких куплетів» Дольського, Раздольського, Вільямса, Васильямса і безлічі інших з такими ж гучними прізвищами, циганських романсів, поданих цікавими співачками, таких видовищ, як розбивання цегли на грудях у колишніх циркових борців, що залишили арену з-за пияцтва і бешкетів.

На Бульварно-Кудрявській вулиці, поблизу Галицького базару, з'явився маленький зал для глядачів з такою ж невеличкою сценою, та з гордою назвою «Розкіш». Повні збори, успіх виконавців спокусили іншого маленького антрепре-

нера. Майже поруч, на розі Дмитрівської, заснувався театр «Олімп», більший обсягом, місць щось на двісті. Глядачів вистачало на два підприємства. Добре жив «Водевіль» на Львівській; уславився своїми прибутками, завдяки особливо вигідному розташуванню, «Театр Єрмолаєва». Зібрав якийсь чиновничок, припустимо, «за безкорисну службу» протягом багатьох років певну суму, пустив її на зручну справу... І не прогадав. Захоплювалися легкою антрепризою представники торговельного світу, тверезі актори, власники капітальчику (хоч не багато, зустрічалися й такі).

Негайно потрібні стали виконавські кадри. Іноді таке питання перетворювалося на цілу проблему. Хоч трохи вартий чогось артист майже завжди мав забезпечене місце в тому чи іншому справжньому театрі. В «мініатюри» йшли невдахи, висушувані прагненням слави і грошей, улаштовувалися провінціали, бажаючі пожити вільно у великому місті. Та всіх цих професіональних виконавців не вистачало. Почали користуватися послугами аматорів. Штука вельми вигідна: можна платити півціни і завжди підібрати щось путне з тих прохачів, що здатні на жертви, аби виблискувати щоденно у світлі рампи, а не зрідка в аматорських виставах, які так важко було влаштувати.

Певною популярністю в Києві користувався клуб прикажчиків, де час від часу місцеві сили давали вистави. Аматори могли ще взяти в оренду театральні сцени Комерційного клубу, Дворянського зібрання, Лук'янівського народного дому. Влітку відбувалися вистави на сценах

дачних театрів у Бучі, Святошині, Ірпені та інших місцях поблизу Києва. Поліція не дуже охоче давала дозволи аматорам і зрозуміло чому: серед виконавців багато було робітників, дрібних службовців, кустарів. Траплялося чимало здібних артистів — теслярів, кравців, столярів, шевців. У Комерційному клубі на виставі «Безталанна», поставленій у 1906 році, були розкидані антиурядові прокламації. П'єсу ставили робітники заводу «Арсенал» на користь родин загиблих воїнів. Лише в 1914 році той же гурток одержав дозвіл знову дати виставу на користь хворих і поранених воїнів, що прибули в місцеві госпіталі. Київські залізничники мали кілька гуртків — українських і російських. Їх постановки були на досить високому художньому рівні. Нехай вони наслідували вистави театрів Садовського та російської драми, але й у цьому разі значення аматорських виступів виходило за межі дрібних культурних заходів, — широкі робітничі маси знайомилися з драматичним репертуаром, бачили на сцені своїх артистів, розуміли, що в сприятливих умовах робітничий клас може оволодіти високим мистецтвом.

Але масового розвитку самодіяльний аматорський театр не мав через поліційні обмеження. Деяка частина аматорів, що вдало грала, особливо з тих, які не були забезпечені матеріально за своєю професією, стала учасниками мандрівних провінціальних товариств і антреприз. Вона дала кадри і для новоспечених «Олімпів», «Геркулесів», «Гігантів» та інших храмів «мініатюрних» мистецтв. Лише великі театри, на зразок «Інтимного», могли дозволити розкіш — вистав-

ляти одну програму протягом кількох днів, а в занадто сприятливих умовах навіть протягом тижня,— дрібні сошки, щоб зберегти цікавість глядачів, давали щоденно нову програму. П'єски йшли від сили з однієї репетиції. Особливо цінилися виконавці, здатні швидко орієнтуватися, схоплювати на льоту зміст п'єси і грати в будь-яких умовах: з суфлером, без суфлера, в декораціях, без них, з добрим електроосвітленням і при одній лампі, грати часто не одну, а дві ролі в тій самій дії.

Можна не дивуватися, що саме з кінця 1914 року широке право громадянства набув відомий раніше небагатьом знавцям термін «халтура». Воістину «малі діти великих батьків» відзначалися добре витриманою, повноваговою халтурою, часами самою низькопробною.

Маленький театр мініатюр Єрмолаєва містився на Великій Васильківській вулиці, досить близько від театру Садовського. Антрепренер із заможних ремісників оголосив свій театр філіалом Троїцького народного дому. Якщо про це незручно було писати в одній-однісінькій афіші біля входу, то малася змога користуватися живим словом: спеціальні зазивальники-глашатаї виголошували в бік людського потоку: «Кому до театру Садовського, будь ласка». Бувало, що звичайні три сеанси в буденні дні не завжди давали повні збори, а от недільні з лишком окупали витрачену працю. За звичайною нормою — десять сеансів у день — грошовий потік лився в касу не з легким дзюрчанням, а з могутнім ревінням. В квитковій касі царював сам Єрмолаєв (нікому іншому такий важливий фронт доручити не

міг), на контролі грізно вистоювала, скільки треба годин, жінка директора, наганяючи жах на хлопчаків, що намагалися шмигонути в завітні двері без квитка. Через рік вдалої практики Єрмолаєв купив дачу в Пущі-Водиці під Києвом, там же придбав літній театр.

Заслуженою славою серед акторів мініатюр користувалася «Розкіш» на чолі з маленьким шустрим ділком Журковським. Свій штат він експлуатував нещадно. Коли Єрмолаєв платив акторам у середньому 50 карбованців на місяць, то в Журковського більше як 25 ніхто не одержував. Винятком був режисер Коношенко. Виконавець будь-яких ролей в будь-якому репертуарі, Коношенко як алкоголік був вигнаний з усіх стаціонарних українських театрів. В «Розкоші» він став незамінним. Коли заборонили продаж горілчаних напоїв, його серце здригнулося лише на кілька днів. Він швидко засвоїв, що градуси чудово зберігаються в денатурованому спирті (так званій «ханжі»), в одеколонах і духах усіх марок. Не завжди траплялися в продажі такі вироби,— і тут Коношенко не розгубився: столярний лак, політура також ховали потрібну дозу алкоголю. На сцені «Розкоші» царювали рідкісні для новаків пахощі політури в поєднанні з тонкими духами паризької фірми Коті (французи — союзники Росії — приставляли свою продукцію, як і раніш, у великій кількості).

У постановці Коношенка йшла одного разу комедія Чехова «Весілля». Така п'єса вимагала відмінного знання ролей. Виконавці «не так були виховані», за твердженням самого режисера. На сцені панував неймовірний розгардіяш: чого-

чого тільки не плів телеграфіст Ять, а якою безмежно балакучою виявилася акушерка Зміюкіна. Серед напівдикої весільної анархії (закликали для участі і добровільних статистів із дворових мешканців) надривався зі всієї сили мученик-суфлер. Куди там! Його ніхто не слухав. Стихія набула загрозливих розмірів. 45 хвилин тяглося «Весілля», невідомо, коли б воно закінчилося, якби глядачі не почули сердитий вигук за кулісами самого Журковського: «Кінчай! — Через секунду ще раз: «Кінчай, гади!» Наказ було виконано: «гади» замовкли. На другому сеансі «Весілля» тяглося 25 хвилин, на третьому — 15. Бували дні, коли сама публіка підганяла драматичних артистів, — адже в наступному відділі значився приємний виступ — «окраса сезону». Так, наприклад, у дні виступу бооця Кирилова особливо нетерплячі кричали: «Кидай, досить, закрійся!» Жадоба побачити улюбленого борця перемагала симпатію до водевільних ситуацій. Довгожданий момент надходив. З'являвся Кирилов, брав товсту дерев'яну колоду, клав на плечі, по боках чіплялося по п'ять-шість глядачів, і цю ношу Кирилов підіймав кілька разів угору та вниз. Публіка ревіла від захвату. Потім той же майстер наказував охочим з публіки обплутати його ланцюгами і кріпко прив'язати віршовками кінці ланцюгів, щоб не можна було відразу розплутати. Надходив урочистий момент. Ланцюги починали тріщати. Глядачі робили голосні зауваження. На вулиці збиралася компанія безквиткових болільників, вони чули вигуки і голосно запитували:

— Ну, що, рве?

Хтось відповідав:

— Ні. Поки нудить.

Томлива пауза. Гуркіт ланцюгів.

— Фу...— чутно зі сцени. Ланцюги лягли під ноги переможця.

Посоромлені інші артисти: акробати, співаки, коміки, простаки — відходять убік. На їх адресу Журковський зауважує:

— Бачили? А ви що? Дрібнота. Дармоїди.

На цьому мініатюро-естрадно-цирковому фоні іноді проривалися інородні явища, шматочки справжнього натхненного мистецтва. У «Водевіль» почав виступи провінціальний трагік Росін-Залеський. Людина абсолютно твереза, вірний рицар сцени, непідкупно чесний і принциповий, він з-за своєї вдачі не прийшовся до смаку багатьом антрепренерам і жив дуже бідно, кочуючи з одної трупи в іншу.

«Водевіль» тримав чиновник Кошавцев. Солідний з вигляду, добродушний господар не дуже турбувався про матеріальну вигоду, погоджуючися на те, щоб справа хоча обійшлася без збитків. В антрепризі його приваблювала інша обставина: малася повна можливість залищитися до будь-якої вродливої чи більш-менш гарненької співачки, танцюристки, до яких завжди залишався небайдужим поважний титулярний радник Кошавцев. Відсутність фінансового, корисливого інтересу до театральної справи мала свій добрий бік: комедії та одноактні драми ставилися у «Водевіль» краще, ніж в інших місцях, одна програма трималася по декілька днів. Тут і почав свої виступи в листопаді 1914 року Василь Федорович Росін-Залеський. Він прочитав монолог п'я-

ного Мармеладова з роману Достоевського «Злочин і кара». Зал насторожився, припинили й закулісні глядачі — колеги трагіка. Драма чиновника, що спився і загубив «нитку в житті», захопила слухачів. На злиденній сцені, просякнутій наскрізь слізливими романсами, низькопробними куплетами, одноманітними чечітками, сталося небувале: завітало в гості справжнє мистецтво, близьке, зрозуміле й рідне кожному глядачеві, яке торкнулося сердечних струн простих юнаків і дівчат, всіляких міщанок у барвистих хустках, робітників, зморених від боротьби за існування, що жили недалеко від театрику, на довгій і брудній Глибочиці чи на гористій, з одноповерховими будинками і халупами, Татарській вулиці.

Схопився за голову нещасний Мармеладов, що допив останню чарку, замовк. Незвично довга тиша... Такого ці стіни ще не знали. Потім аплодисменти, особливі,— душевні. Пішов за куліси артист, справжній артист. Як не старался потім «чорна маска», босяцький куплетист, починаюча балерина,— на їх долю дісталися рідкі оплески. А що саме дивне і нечуване — частина публіки задовго до кінця залишила зал. Другого дня на початку кожного сеансу було показано основну програму. Виступ Росіна-Залеського закінчував сеанс. Читав він ще вірші Некрасова, монологи Гамлета, Отелло,— все це були зернята благородного мистецтва, що будили почуття й думки, примушували думати про непривабливу дійсність, мріяти про щасливе повноводне життя. «Видь на Волгу, чей стон раздається над великою русскою рекою...» — слова, нові для дуже багатьох глядачів, незвично сміливі. Адже велика

російська ріка — це вся величезна Русь, що стогне, пригнічена, але зберегла силу, щоб прокинутися дужою, сміливою.

Василь Федорович відразу ж вплинув на весь вільний уклад «Водевілья». Він закликав до боротьби з усякою пошлістю. Виконавці намагалися додати більше чогось кращого в свій примітивний репертуар. Старий артист наважився навіть одного разу після сеансів виступити з викривальною промовою на адресу самого Кощавцева:

— Чоловік ви дуже милий, хотів би я, щоб усі антрепренери були такі. Але опам'ятайтеся, Олександрє Івановичу, що ви робите? Оля ще дівчинка, їй лише 16 років... Вашому синові вже 18, йому б личило залицятися до неї. А ви... Ех, Олександрє Івановичу, не губіть дитину, не користуйтеся випадком, що сім'я жебрацька.

На честь чиновника треба сказати, що він не звільнив нестримного співробітника, як це зробив би інший, той же Журковський. Кощавцев перестав одверто упадати за маленькою співачкою. Правда, сміливості в нього не вистачило на повний розрив. Зустрічався із своєю обранкою не на очах у всіх в театрі, а в неї дома за згодою матері-вдови, що підтримувала свої справи за рахунок дочки.

* * *

Загальноновизнаним «халтурних справ майстром» швидко зробився відомий на київській акторській біржі Едуард Валер'янович Шаховський. У свій час він робив креслярем в якійсь

конторі. Визначився, як талановитий актор-аматор. Про нього говорили: «Комік з талантом, дай боже усякому». Його неповага до начальників по службі і всяких чиновних авторитетів примусила його кинути посаду, перейти на стан людини вільної професії. За свої ощадження він придбав десятків зо два театральних костюмів, почав їх давати напрокат, зробився режисером аматорських вистав і «диких труп», що гастролювали в межах Київщини (далі не пускала жінка, темпераментна, владна в родинних умовах жінка). Шаховський уславився серед київських служників Мельпомени своєю надзвичайною безкрайньою енергією, що дивувала всіх. Він підшукував найнепридатніші для вистав приміщення, умовляв власників чи розпорядників улаштувати аби як сцену і місце для глядачів, і пустеля оживала: йшли каравани бажаючих підробити лицедіїв, а за ними різнобарвна зграя прихильників сміху і видовищ, відвідувачів без особливих претензій.

Час переможного наступу мініатюр був для Шаховського спокусливо принадним, бажаним, довгожданим. Завжди оптимістично настроений, Шаховський із своєю давньою, особливо виблискуючою після сорока років лисиною, зі своєю швидкою підстрибуючою ходою дуже швидко став бажаним гостем для всіх любителів заробити біля нього — і акториків, і власників приміщень.

Він не цурався і драматургічної творчості. Всі знали його як автора історичної п'єси «Кармелюк» про славетного сина українського народу. Шаховський зумів не лише написати трагедію, а

саме головне, добитися її цензурного дозволу у царському Петербурзі, одержати заповітну візу «До вистави дозволено». Автор-режисер ужив самих рішучих заходів до постановки п'єси на великій сцені, вирішив не зупинятися перед будь-якими витратами, щоб подати своє дітище на суд широкої аудиторії. Ніколи не забуду його яскравого оповідання про труднощі, яких довелося зазнати йому, поки одержав дозвіл і підшукав потрібну трибуну для «Кармелюка»:

— Не буду розповідати, скільки поту з мене вийшло, поки написав п'єсу. Це дрібниці. А ось головне, брати мої! Надіслав до цензури. Через місяць відповідь «Заборонити до постановки на сценах усіх російських театрів». Прошу пояснити, чому саме. Відповідають уважно і ввічливо, в цьому їм треба віддати належне: п'єса, мовляв, відображає виступ кріпака проти законного пана і проти влади. Центральний монолог героя шкідливий за своїм напрямком. Я вирішив не здаватися. Думав, думав... Переробив трохи п'єсу. Кармелюк у мене виступав проти польських панів. Що з ним робити, щоб цензурним псам кинути кістку? Знайшов нову назву: «Краще служити царю, ніж польським панам», а в дужках «Кармелюк». П'єсу переписав удруге з відомим монологом. Дозволили. Лише викреслили монолог. Справа була в 1908 році, під осінь. Іду в Троїцький народний дім. Дізнався, що трупа Садовського поїхала на гастролі до першого жовтня. Розмовляю з адміністратором Садовського Брсецьким. Домовилися, що здасть театр на вересень для постановки «Кармелюка». Підписали умову. Готую виставу вовсю. Зібрав добрих

артистів, зробив п'ять репетицій. Актори вивчили ролі. Сказав, щоб Кармелюк читав свій монолог повністю. Думаю, чорт з ним, все одно, що буде, може, не примітять. І раптом читаю афішу Садовського, що з вересня починаються його вистави. Біжу до Бродецького. Розводить руками: «Що поробите?.. Повернулися з гастролей достроково». — «А як же з «Кармелюком»?» — «Прочитайте Садовського, щоб віддав один день». — «Де він?» — «Перевіряє, як зробили ремонт. Пройдіть у зал». — Обійшов увесь театр. Знайшов Садовського на гальорці з головним адміністратором. Звертаюся так чемно: «Миколо Карповичу...» — «Що таке?» — «Я Шаховський». — «Ну і що ж?» — «Як що ж? Я зняв у вас театр на 20 вересня». — «Знаю. Бродецький розповідав». — «Дуже добре. Значить, я граю?» — «Що будете ставити?» — «Кармелюка» — «Хто автор?» — «Я». — Садовський гучно плюнув: «Ставити не будете». — «Буду!» — «Скоріше в мене на долоні волосся виросте!» — Я теж плюнув і пішов. Подав у суд на Миколу Карповича, щоб повернув збитки. Приклав письмову умову. Розв'язали справу на мою користь. Наклали арешт на касу. Там було 80 карбованців. Мало. Пішли до Садовського, описали речі в акторській та персні на його руці. Я радий-задоволений. Сучий сину, будеш знати, як закони порушувати. А через два дні — сюрприз... Уже Садовський подав у суд, мотивуючи, що адміністратор Бродецький не мав права самовільно здавати театр без письмового доручення від директора. Почався суд. Доводжу, що доручення було, інакше і розмова про здачу в оренду не відбулася б. Показують мені

доручення, читаю,— там зазначено, що адміністратор може здавати театр в оренду лише за згодою Садовського. Він, собака, бачите, написав старим числом інше доручення, а справжнє відібрав у Бродецького. Присудили на його користь. Дома скандал від жінки. Та це нічого, не вперше. А ось треба віддавати гроші Садовському, в кишені, до речі, ні шеляга. Тепер уже мене опишуть. Іду до Садовського просити відстрочити. Зайшов. Настрій корявий. Язык заплітається... «Здрастуйте, Миколо Карповичу... Я до вас... Вибачте...»— «А! «Кармелюк»? Здоров, козаче. Ну що?.. Чия взяла? Зрозумів? Моя, моя... Це головне. Позвіть сюди адміністратора». Позвали. Заходить. «Іване Івановичу! Гроші з пана Шаховського не стягайте. Нехай знає, як із Садовським судитися. А його копійок мені не треба». Убив мене своїм благородством. Спасибі, не описав. Так з того часу «Кармелюка» не ставив жодного разу. А жалко. Композитор Стеценко, тоді ще молода людина, написав для моєї п'єси колискову пісню. В ті роки Кирило Григорович часто бував у мене, користувався роялем. Хвалив гру моєї Розалії Іванівни. Познайомився я і з самим Лисенком. Вирішив продати рояль, на щось потрібні були гроші. Даю об'яву в газеті. Що ви думаєте? Приїздить Лисенко з якоюсь дівчинкою. Оглядає інструмент. Дівчинка просить: «Купіть, дідусю, дуже хочу». Він і купив за 135 карбованців.

Проїшли роки. І ось старі знайомі Садовський і Шаховський зустрілися знову, вже як повноправні артисти, на клубній сцені. Садовський грав Виборного в «Наталці Полтавці», Шаховський — Возного. Колишню зустріч пам'ятав

лише Шаховський. Йому сподобалося, що Садовський, як прийшов на репетицію, насамперед спитав:

— Суфлер добрий?

Дуже задоволений, Шаховський потім розповідав:

— У мене з Садовським багато спільного: ми обоє не можемо грати без суфлера.

Приблизно у 1918 році Шаховський зібрав біля себе осіб щось з вісім-дев'ять ентузіастів і з ними обслуговував сцени багатьох театрів мініатюр. Без сумніву, постановки Шаховського вигідно відзначалися від безлічі інших. Пізніше йому пощастило згуртувати навколо себе ціле товариство і ставити в клубах досить пристойно великі п'єси, де грали не лише здатні аматори, а й артисти з провідних київських театрів. Багато вистав відбулося в найближчих до міста сільських місцевостях. За умов того часу Шаховський своїми мандрівками робив корисну справу,—адже жодних культурних заходів на селах до приходу Радянської влади ніколи не бувало. Вистави Шаховського часто були задовільною копією постановок Садовського і являли собою світлу пляму в суворих сільських буднях. Недаремно старожили в приміських селах до останнього часу згадують добрим словом «лисого артиста».

Театри мініатюр і породжені ними колективчики і товариства існували досить довго. Тільки коли Радянська влада зробила театральну і клубну справу справді масовою, народною, вмерли природною смертю «мініатюрчики», що народилися в 1914 році. Багато виконавців стало керів-

никами самодіяльних гуртків і корисними робітниками. Той же Шаховський в нових умовах багато сили віддав організації самодіяльності. Зараз йому 84 роки, та він не розлучається з улюбленою сценою, як і колись, швидкий, вправний, і також сліпучо біліє при світлі юпітерів і звичайних ламп на кіностудії, де він часто знімається, його класична лисина.

КИЇВ У 1917 РОЦІ

Три роки війни зробили своє: царський уряд остаточно загубив авторитет навіть серед самих поміркованих міщан-обивателів. Став зникати в Києві хліб — явище, до того часу невідоме. З'явилися жебраки-інваліди, жертви нової війни. Всіх ображало ставлення царя до своїх солдатів: копійчані допомоги змушували багатьох нещодавніх бійців іти попід стіни церков і соборів з простягнутою рукою. Саме обурливе — офіціальний погляд поєднувався з обивательським: перебування на передових позиціях вважалося принизливим, ганебним. Перша загроза для працюючих на військових заводах була: «Відправляю на фронт, на загибель!» Розумними і практичними вважалися ті, що зуміли влаштуватися в тилу чи при штабах. Про нахабство писарів військових присутствій ходило багато розмов. У театрах мініатюр виступав гармоніст Сергій Зирянин. Він був відомою для багатьох у Києві людиною, особливо для заможних призовників. Вдень на військовій службі виконував роботу писаря на

Печерському пересильному пункті. Він одверто розповідав, що за три сотні надсилав багатьох у нестройові роти, а коли давали більше, то через друзів у лазаретах улаштовував повне звільнення.

Якщо в 1914 році ще були охочі добровільно йти на фронт, то тепер слово «доброволець» ви-кликало лише іронічні зауваження. Настрої в ти-лу були одверто поразницькими. Ще так недавно кияни, жахаючись, міркували про можливий при-хід німців у Київ, а тепер стало байдуже: нім-ці — так німці, все одно в уряді більш ніж треба зрадників і запродавців.

Падав м'який сніг на майже пустельні вулиці Києва, коли з'явилися перші звістки про Лютне-ву революцію. Кияни звикли, що до десятої го-дини вечора всюди ставало безлюдно, навіть на Хрещатику. Деяке пожвавлення на кілька хви-лин наступало, коли закінчувалися кіносеанси і театральні вистави. І от тиша зникла раптово, без усякого попередження. Не встигли газетчи-ки розпродати вечірні «екстрені випуски» про по-дії в Петрограді, як на розі багатьох вулиць утворилися мітинги, не заплановані, ніким не скликані. Виступали досвідчені оратори, члени різних партій, — робітники, службовці, студенти, інтелігенти. Говорили люди без усяких оратор-ських здібностей, щоб «одвести душу», сказати своє приховане слово:

— Товариші! Старому — кришка, поживемо тепер!

І цього було досить. Юрба радісно нагороджу-вала оплесками небагатослівного промовця. Ут-римувалися виступати представники чиновниць-

кого світу, з породи «як би чого не вийшло». Не-чиновні службовці — залізничники зайняли міцні позиції біля оперного театру. Тут на мітингах у наступні дні почали з'являтися більшовицькі оратори, кожний виступ яких викликав суперечки між слухачами і між оратором і представниками інших партій. Особливо піднесений святковий настрій відчувався біля Південноруського заводу, в головних залізничних майстернях і на інших підприємствах.

Незвично приємно було, що зникла поліція. Мені подобалися типові для тих днів сценки. Йде якийсь громадянин, зупинився на розі вулиці, кличе другого. Показує на бруківку рукою: «Бачите?» Той добре розуміє, що на цьому місці тільки що стояв городовий, відповідає, сміючись: «Бачу»,— і бере нового знайомого в обійми.

Похмілля перших днів почало проходити, як тільки стало очевидним, що, крім зниклої поліції і губернських владарів, все залишилося по-старому: також міцно сиділи на своїх місцях купці, також, а то й гірше, дерли зі своїх покупців крамарі, також вели перед пани капіталісти. Став відомим намір уряду запровадити на фронті смертну кару. На стінах будинків світили аршинними літерами малограмотні вірші-заклики:

Жизнь пошла теперь иная,
Являйтесь, дезертиры, пятнадцатого мая.

Дезертири являлися погано. Кількість їх зростала. Сірі шинелі посіли чільне місце в людській лаві на центральних вулицях, стали виступати на нескінченних мітингах. Почалися перші

одверті забастовки — зіткнення робітників із своїми експлуататорами. Сказану агітацію розвинули українські націоналісти, прибічники Центральної ради. Завдання у них було дуже просте: притягти на свій бік рішуче всіх, починаючи з представників великого капіталу, кінчаючи домашніми служками. Складалося враження, що націоналістичні партії стояли над класами: от як у нас, усі в партії, усі рівні, ось де справжня демократія... Насправді було далеко не так. Українські націоналісти створили свої буржуазні і дрібнобуржуазні партії, що за різними назвами приховували єдину мету: захищати класові інтереси буржуазії, поміщиків, куркулів. Але коли це робити одверто, ніхто з пролетарів не поткнеться до якоїсь націоналістичної партії. Отже, треба було пустити пил в очі, а тому і притягли соціалістичну фразеологію, щоб зручніше було обдурювати трудящих. Окрема робота провадилася серед робітників на підприємствах. Надсилалися до станків прямо в цехи «свої люди», які доводили, що «Україна для українців» і що лише українська робітничка партія приведе всіх до соціалізму.

Найгарячіша діяльність прихильників Ради почалася після перших відомостей про перемогу пролетарської революції. Про ці дні написано багато праць. Я згадаю про дрібний, але цікавий факт, що доводить, на які хитрощі йшла одна з провідних у Центральній раді партій. Вона мала назву УСДРП (українська соціал-демократична робітничка партія). У листопаді в коридорах місцевих театрів і тільки що організованих клубів з'явилися столи з гаслами: «Записуйтеся в

УСДРП». Хто цікавився питанням докладніше, міг дізнатися, що партія бореться за майбутнє робітничого класу та української держави і висуває на керівні пости своїх людей. Звичайно, це була справжнісінька брехня. Ніяким впливом серед робітників ця партія не користувалася, мала трохи прихильників серед залізничників. Але я вже згадував, що під час війни 1914 року залізничниками поробилися заможні міщани, куркулі, крамарі, отже, з таких «робітників» можна було нашкребти прихильників так званої «робітничої» партії. Тому не дивно, що, не маючи ґрунту під ногами, керівники за всяку ціну намагалися зробити свої партії масовими. Пролетарі не йдуть, що ж, — тягни всіх, кого попало, аби більше було, дивись, і справді станеться чудо: приплив охочих буде такий великий, що, може, захопить і робітників. Зрештою гонитва за збільшенням членів партії перетворилася на справжню циркову, грубувату, але смішну комедію. Вербувальники оформляли прийом до партії надзвичайно просто: громадянина чи громадянку заносили в список; крім прізвища, вимагалось лише зазначити домашню адресу. Зразу ж видавали партійного квитка — червону картку з печаткою УСДРП. Багато глузливих посмішок сприймали вербувальники від деяких театральних відвідувачів, скептично настроєних проти Ради та її прибічників. Та ті не втрачали бадьорості; ось наблизилася п'яна ватага чоловік з п'ять, прочитали, посміхнулися, крикнули: «Пиши в партію!» Вербувальник негайно зробив потрібні записи, видав п'ять квитків і потис руки новим членам партії, дякуючи за добре поповнення.

Трохи згодом я дізнався, що цей метод був поширений і серед інших націоналістичних партій, але бажаних наслідків пани-націоналісти не дочекалися. Кампанія по масовій вербовці у партію тривала до середини січня 1918 року.

Цікаву картину являли собою афішні стовпи. До звичайних об'яв про вистави та видовища було додано великі і малі заклики до намічених виборів в Установчі збори. Які тільки партії не фігурували на стовпах: есери різної породи, анархісти, монархісти, всілякі «незалежні», «самостійні», федералісти, кадети та інші. Більшовицьких лозунгів не було видно: вони ходили по руках на підприємствах, в деяких значних установах (причому, в управлінні Південно-Західної залізниці, в державному банку). Я уважно придивлявся до безлічі об'яв про вибори. Кілька разів уранці примічав, що всі вчорашні об'яви заклеєні новими — закликами українських партій. Другого разу можна було побачити зовсім обідраний стовп, — це була робота, як видно, анархістів чи монархістів — супротивників існуючих партій.

У місті повно було різноманітних газет — місцевих, центральних. Читали тепер і ті, хто і газет ніколи в руки не брав. Політичні події торкалися кожного громадянина. Любителі певної літератури раділи, що вільно продається «Санін» Арцибашева поруч з «Пригодами Распутіна» та з «Царевою коханкою». Миколі II повезло: карикатуристи довго вправлялися над його обличчям і фігурою. Дітям сподобалася нова гра. Починалася вона зі старої — в бабки чи кості. Збоку ставився карикатурний портрет Миколи (справжні були у великій кількості знищені).

той, що виграв, набував права кинути кістку у «помазаника божого».

В театрах з величезним успіхом ставилися «Чорні ворони» Протопопова (п'єса про пригоди монахів-бузувірів), «Павло I» Мережковського, а в театрах мініатюр новоспечені «Таємниці царського двору», «Распутін і цариця Олександра», «Міністри засипались» та інші. Повітря волі захопило всіх, та його почали помітно отруювати представники різних буржуазних партій. Більш за все вони лякалися робітничої влади, раді були б, щоб міцний порив ленінських лозунгів мив Україну.

Не вийшло. 30 жовтня в місті панувала незвичайна тиша. Припинився трамвайний рух, мовчали фабричні гудки. Не видно було газетярів. Напередодні юнкери сунули проти повсталих арсенальців. Уперше в тиловому місті Києві залунали артилерійські постріли. Спустили базари. Всюдисущі хлопчаки через три дні рознесли по місту новину: «Юнкери втекли, перемиг робітничий клас». Школи не працювали. Школярі снували скрізь по вулицях. Не знали вони лише того, що діячі Центральної ради стягли свої частини до Києва, захопили телеграф і всі важливі установи,— «по-зрадницькому всадили ніж у спину прслетарської революції», як про це швидко стало відомо з більшовицьких листівок. Бажаючи якими завгодно шляхами набути популярність, Рада обіцяла в газетах кисільні береги і молочні ріки всім тим, хто піде за нею. Називаючи себе соціалістами, члени Ради завели свою охранку, не гіршу за царську. Арешти членів рад робітничих депутатів і всіх «підозрілих» провадилися

дуже рішуче і планомірно. Стало відомо, що деякі робітники арештовані й закатовані на допитах.

Жовтоблакитна преса почала підсилено вихвалити своїх діячів: Петлюру, Грушевського і Винниченка. Їх вважали архіреволюціонерами, людьми кришталевої чистоти.

На перший погляд і справді ці ватажки могли здатися людьми високого інтелекту і порядності. Журналіст, історик і письменник — та неабиякі фахівці, а добре відомі, з багатьма друкованими працями, особливо у Грушевського і Винниченка (Петлюра писав переважно журнальні статті). Та не треба було багато часу, щоб побачити і упевнитись: всіх цих випадкових проводирів об'єднувала люта ненависть до робітничого класу, плазування і відданість капіталістично-поміщицькому ладу. Цілком природно, що такі ватажки раді були продати державу кому завгодно, віддати до неволі народ, — тільки б затриматись при владі і бути спокійними, що більшовицька гроза не повернеться.

Я двічі бачив, як «сам» Винниченко зробив ласку, відвідав Садовського, щоб умовитися про постановку своєї нової п'єси. Актори дивувалися і часто згадували Винниченка. Якимось Садовському був потрібний зайвий примірник п'єси «Ой, не ходи, Грицю...» Суфлер Павленко попрохав мене однести п'єсу машиністці, щоб надрукувати кілька примірників. Я відвідав машиністку, яка жила на Фундуклеївській вулиці № 20 і друкувала що треба для театру. Постукав, мене впустили... І я ледве не розгубився в перший момент. З машиністкою розмовляв Винниченко.

Незабаром він пішов, потиснувши їй руку. Я не втримався, щоб не розпитати про такого відомого діяча нового уряду. Вона розповіла, що Винниченко, мабуть, більше, ніж державними справами, цікавиться своїми п'єсами. Приніс, щоб негайно надрукувати виправлений примірник для нового видання своєї «Чорної пантери і білого ведмеда». Машиністкам, що обслуговували «уряд», він не наважився дати свій твір («Людина він ввічлива і коректна...»), а приніс до старої знайомої, що не раз його обслуговувала, поки він був лише письменником. Друкувати для нього їй доводилось дуже багато. Свої п'єси, написані українською мовою, він давав і російською з написом: «Авторський переклад з української». Російські примірники надсилав московському видавництву «Земля», що охоче друкувало всі його твори.

Машиністка казала правду,— я незабаром побачив у книгарнях том Винниченка, виданий в Москві в 1917 році. В Києві в цей час була видана його страхітлива п'єса «Базар». П'єса не яка-небудь, а присвячена революціонерам (звичайно, українським). Про які ж славні справи розповів у «Базарі» Винниченко своїм читачам і гаданим глядачам? Героїня, активний член підпільної організації, пригнічена тяжким горем: її власна гарна врода примушує друзів по роботі чоловічої статі закохуватися в неї, бажати все віддати для справи революції, аби не позбутися прихильності своєї чарівної подруги. Але вона ображена: на неї дивляться переважно як на жінку, хоча запевняють, що до неї тягнуться всього лиці із-за відданості справі. Вона забажала довести їм протилежне. Спосіб, який вона для цього

обрала, міг підказати лише Винниченко. Вона, неважаючи на дикий біль, спотворила своє обличчя сірчаною кислотою. Поставленої мети вона, звичайно, досягла—чоловіки перестали звертати на неї увагу.

Ось які питання хвилювали одного з ідейних ватажків Центральної ради.

Артисти, які його знали (до закулісного світу він взагалі тягнувся: успіх його п'єс міг створитися лише тут), одностайно оцінювали його як рафінованого інтелігента, досить добродушного та привітного, з тонким смаком і дотепністю. Але в своїх численних романах, п'єсах він любив лише бруд у всіх його виглядах, героїв вишукував з наочно виявленим патологічним ухилом. Какали, що він мріяв стати сучасним Достоевським.

Всі розпорядження Центральної ради робилися випадково. Помітно було, що нічого доброго чекати від них народу не доводилося, що взагалі, як усяка темна справа, петлюрівська авантюра неодмінно трісне і дуже швидко.

1918 РІК. „ДРУГІЙ ПАРИЖ“

Нове післяреволюційне життя, кипуче лихоліття так захопили мене, що я кинув канцелярську роботу і вирішив віддатися лише театрові. Животити статистом у Садовського теж набридло. За допомогою знайомих поступив у Лук'янівський народний дім, де з аматорів утворилася справжня трупа, вистави давалися часто, актори одержували платню. Тут я був виконавцем, помічником режисера, суфлером, усім, що вимагалось. Перші мрії і захоплення від нової роботи швидко пройшли. Прибутки були маленькі. Треба було шукати щось солідніше, краще всього повертатися до управління Південно-Західної залізниці. Стало незручно навіть думати, що доведеться, як блудному синові, принизливо уклонятися перед секретарем начальника відділу, прохати затвердити на старе місце. А там усі сміятимуться з тебе. Важкі часи примусили не лише такого сценічного діяча, як я, шукати істотних прибутків. Я дізнався, що деякі провідні актори Садовського стали канцеляристами в різних

установах. Артист О. Певний, що замінив у Садовського в багатьох ролях вибулого Мар'яненка, прем'єр з непоганою ставкою, і той пішов начальником відділу у державний банк. З Певним я був знайомий. Він мені допоміг одержати канцелярську роботу в банку, а незабаром і посаду касира.

У вжитку були «керенки», гроші, випущені Тимчасовим урядом. Великий запас залишався і царських купюр. На початку січня 1918 року операції в банку дуже пожвавилися. Видавалися великі суми різним петлюрівським міністерствам і установам. На багатьох асигновках були резолюції: «Видати царськими». Касирів зобов'язали чергувати по черзі і в надурочний час, щоб не затримувати особливо негайні видачі.

У газетах з'явилися нові терміни, таємничі в своїй простоті, незрозумілі одним, страшні для інших: «Рада Народних Комісарів», «Раднарком», «Реввійськрада», «Ревтрибунал». Телеграми друкувалися без будь-яких коментарів,— усе було і так зрозуміло: «Червоні зайняли Харків», «Червоні наблизились до Полтави...» Далі — Миргород...

Ми, банківські службовці, бачили, що гроші йдуть на організацію контрнаступу. Зовсім недалеко від банку вже йшли бої з повсталими арсенальцями. Чути було глухі вибухи снарядів. Петлюрівський загін безперервно стовбичив у нашій установі. Стрілянина тривала недовго. Урочисті абзаци в газетах сповістили, що з «Арсеналом» покінчено. Відомо стало, що петлюрівці вирішили дати бій червоним під станцією Крути.

Вранці, перед початком роботи, завжди добре настроєний О. Певний з посмішкою зауважив:

— А під Крутами нам круто.

До банку стало наближатися багато вантажних машин. Виявилося, що всі вони з п'ятого понтонного батальйону і всі повинні бути нагружені грошима. Управитель банку, петлюрівський ставленик Ігнатович, зник, одержавши особисто перед тим велику суму. Головний касир заявив, що ключ від центрального сейфа забрав Ігнатович, а всі наявні фонди у сейфі. Петлюрівський загін зник слідом за управителем. Та представники міністерств з галасом оточили головного касира. Як то кажуть, «пристрасті розгорілися». Суперечки загрожували піти далі, але в зал увійшли три чоловіки в робітничому одязі з гвинтівками. Їх помітили, гримнули на всі легені: «Червоні!»

Всі клієнти кинулися до машин, але й там побачили людей зі зброєю. Залишалося тікати. Ніхто їх не переслідував. Озброєні чоловіки були робітниками «Арсеналу». Вони, покурюючи, обмінювалися думками:

— Ач, п'ятами наживали. Пішли старці шукати другу церкву.

Нічого казати, що ключ від сейфа відразу ж знайшовся.

На другий день Червона гвардія вперше увійшла до Києва. Такого видовища ніхто ще тут ніколи не бачив. По місту раніше часто марширували царські військові частини з добре зодягненими в єдину форму солдатами, з командирами, відмінними своїм блискучим виглядом та різними зовнішніми відзнаками. А тут ішли

переважно звичайні робітники в спеціалізаціях, часом подертих від боїв та довгих переходів. Але не це вражало, не зовнішнє вбрання. Старі військові частини в строю нагадували єдину сіру масу, — індивідуальних людських облич не помічалось, недаремно в побуті поширився відомий термін «гарматне м'ясо». Кияни уперше побачили тепер сяючих радістю простих людей, що свідомо йшли захищати новонароджену владу робітників і селян. Коротше кажучи, прийшов народ — хазяїн.

Зустрічали червоних усі київські пролетарі і люди небагаті. Не видно було чепурних панночок, поважних батьків з буржуазних родин чи розв'язних молодих людей, марнотратників свого маленького, пустенького життя. Скрізь веселі обличчя, жарти на ходу, вигуки: «Молодці, товариші!..» Слідом за вершниками пішла піхота. Якраз у цей момент виринуло з-за хмар зимове сонце, примхливе, холодне, але яскраве.

Раптом почулися постріли. Строчив кулемет, зовсім недалеко, тут, на Хрещатику. Народне свято було порушено. Відразу ж запахло фронтом. Почулися постріли у відповідь. Стукав згорі кулемет. Його швидко знайшли. Кілька чоловік з натовпу добровільно побігли шукати ворогів, за ними посунули ще десятки. Ось із воріт вибігає щось з тридцятьо петлюрівців і починає стрілянина.

— Ач, сволота, — чуто вигуки, — що вигадали... Ще мають надію...

Бій був короткий. Штатські добровольці притягли кулеметника з його зброєю, — сидів у вікні третього поверху за шторами. Відчуваючи кінець, він крутився по-зміїному, намагався кусати

зубами всіх, хто був до нього ближче. Його, теж добровільно, хтось придушив. Своєрідний кіноепізод із нової епопеї забрав всього лише п'ять-шість хвилин. Забитих обшукали, у всіх було знайдено червоні квитки УСДРП. Пізніше стало відомо, що власників червоних квитків, завербованих в театрах, кіно та інших місцях, петлюрівці примусили взяти зброю і воювати за своє право носити звання члена української партії. На Хрещатику опинився загін упевнених бандитів. Вони гадали, що створять паніку і примусять тікати червоних. Виявилось, що таких загонів у різних місцях було зорганізовано декілька, але вони вважали за краще уникати неприємної розв'язки: багато вбиралень у дворах були закидані гвинтівками «героїчних захисників» петлюрівсько-винниченківської «держави».

* * *

На другий день вийшла перша радянська газета. Виглядала дуже скромно: один аркуш — дві друковані сторінки невеликого формату. Громадянам пропонувалося стати до роботи, кожному на своєму посту. Декрети, надруковані в газеті, вважалися обов'язковими для установ і громадян. Зазначалося, що окремі папери з питань декретів по установах надсилатися не будуть, газета — закон!

Через кілька днів з Харкова переїхав до Києва уряд. Містився у колишньому царському палаці. Через те, що не було палива, електростанція деякий час не робила. Потім світло дали деяким установам. На вулицях було темно, освілювався лише Хрещатик.

Мені доручили добути гас, щоб освітлити сцену і зал для глядачів Лук'янівського народного дому,—щоб хоч по неділях давати вистави. Я чомусь гадав, що з такою справою треба йти лише до Народного секретаріату. Захопивши потрібного папірця, я і пішов уперше в житті у неприступний мені раніш навіть у думках царський палац. Вподобалося, що охорони не було зовсім. Розшукав керуючого справами товариша Грановського. Той вислухав і порадив зайти до товариша Недайхліба, що відав культурними питаннями. Я побачив у розкішній кімнаті матроса, що сидів, оточений десятком відвідувачів. Розмовляв з усіма зразу, тут-таки накладав резолюції. Черга швидко зникла. Докладаю про свою справу.

— Є, — відповідає Недайхліб. — Давай папірця.

Написав резолюцію.

— Вибачай, браток, що почерк поганий, та нічого, додаси на словах, там знають, іди на склад — Поділ знаєш?

Читаю резолюцію: «Видати два пуди карасину».

Він дивиться на мене, сміється:

— Що, не подобається? Помилка багато? Чого мовчиш? Не соромся?

— Одна-дві.

— Зовсім добре. Знаєш, яка була наша наука? А все-таки покажи, де помилки.

Ще прийшли відвідувачі. Він їх швидко відпустив і розмовляв далі зі мною. Дізнався я, як він учився в церковноприходській школі, як пішов служити у флот, а потім вступив у партію

більшовиків, «просвітив мозок». Домовилися, що двічі на тиждень буду з ним займатися. Щось з місяць встигли попрацювати. Вивчати кожне правило було ніколи:

— Ти мене вчи спочатку, як грамотно резолюцію класти.

Він був здібним учнем. Швидко почав «класти» досить пристойні резолюції і майже зв'язно писати короткі листи додому.

Я, як і інші мої товариші по службі в театрі і банку, дуже погано знався на багатьох політичних питаннях. Одно лише стало відразу зрозумілим: нова влада, борючись із зовнішніми ворогами, також рішуче повела бій за культурний розвиток мас.

З середини лютого почала надходити до Києва література з Москви. Надруковані швидко були твори класиків російської літератури, брошури Леніна, тоненькі книжечки під назвою «Політграмота». Величезний будинок на Фундуклеївській вулиці № 32 був повністю відданий під центральний книжковий склад. Сюди приходили представники бібліотек, завкомів, установ та одержували безкоштовно потрібну літературу. Реквізовані були книжки з бібліотек осіб, що втекли від робітничо-селянської влади. В будинок, майже на всіх поверхах забитий книгами, надходило дуже багато відвідувачів. Не раз був тут і я.

Завідуюча, строга на вигляд жінка, в чорній сукні, з густим білявим волоссям, якимось зауважила:

— Надто часто Лук'янівський клуб вимагає книжок.

Прийшов я одного разу без відповідного папірця. Дуже хотів дістати щойно прибулі книжки Льва Толстого, серед них новий текст «Воскресения», вперше виданого для масового читача. Моя сувора знайома розсердилася, коли я попрохав книжку для себе.

— Ми турбуємося перш за все про бібліотеки народні, масові. Особисті збірки ще рано створювати. Ідіть до читальні, вхід вільний.

Все ж я випросив «Воскресение» з тим, що, коли прочитаю, віддам у бібліотеку.

З перших же днів почав працювати оперний театр (у нього була власна електростанція). Вистави давалися безкоштовно, квитки розподілялися по заводах і підприємствах. Зворушливо було дивитися, як робітники інстинктивно, не розуміючи багато чого, тяглися до оперного мистецтва, вимагали квитків на «Аїду», «Демона», «Євгенія Онегіна». Коли електрики стало більше, увійшли в стрій інші театри. І тут квитки не продавалися. Робітничий клас пожадливо тягнувся до недоступних для нього раніше культурних скарбів. У театр прийшов новий глядач. Кожна вистава мала вигляд великого свята, в залі завжди настрої був піднесений. Зміст опер розуміли без усяких лібретто. Я примітив, що з великого репертуару незрозумілою для всіх майже перших глядачів залишалася опера Пуччіні «Тоска». Хто тікав із в'язниці? Що за картину малює художник? Яке відношення до дії має віяло, знайдене в каплиці? Чому хвилюється Скарпіа, почувши якесь незрозуміле, швидко проспіване повідомлення в другій дії? Ніхто з керівників театру не додумався до того, щоб ро-

бити перед кожною дією коротке пояснення змісту опери.

Саме про «Тоску» я розмовляв одного разу з групою робітників тютюнової фабрики. Добре запам'ятав слова літньої робітниці:

— Скільки доброго й корисного ховали від нас. Яка радість прийшла в життя.

Недовгою була ця солодка радість — рівно один місяць. Центральна рада запродала Україну німцям. Сарана наближалася.

Мене турбувала доля книжкового складу. Я застав ще строгу завідуючу. Тепер вона мене вразила:

— Беріть книжок скільки хочете. Кличте товаришів, тих, хто любить книги. Давайте підводи, везіть у бібліотеки, забирайте собі додому.

Були підводи, було багато охочих до книг. Я відшукав великого мішка, набив його вкрай, звеселив численних школярів, що порпалися у книжках, тим, що підняв на спину мішок, більший за мене самого. І зараз частина книжок з цього мішка збереглася в мене, як самий дорогий спомин про юність мою і моєї держави — дитини, що тільки вчилася ходити, тільки набирала сили і зростала, як у казці, не по днях, а по годинах.

* * *

Банк не працював. Сидіти вдома не було охоти. Побіг на вокзал. Готувалися до відправки останні ешелони. Знайшов батька в майстернях. Тут було незвично тихо. Вранці адміністрація видала зарплату на два місяці вперед. Хто його

знає, як прийдеться існувати під німецьким чоботом. Молода Радянська влада потурбувалася про своїх робітників і службовців. Ніхто не мав сумніву, що розлука не буде довгою. В приміщенні вокзалу сиділо і лежало багато пасажирів, переважно із селян, що дожидали поновлення руху, щоб їхати додому.

Ми з батьком пішли на міст над станційними коліями з боку Кадетського шосе. Надто сумну картину являв собою вимерлий вокзал. Жодного вагона на шляхах, жодного маневрового паровоза, лише кілька старих вагонів, призначених до ремонту, що самотньо застигли біля стін майстерень. Пішов сніг з дощем. Здавалося, ще один такий день, і рельси почнуть іржавіти. Далекий злий свисток перервав думки. Подивилися з батьком у протилежний бік. Бачимо — насувається швидко поїзд. Батько, з його гострим зором, вигукнув:

— Німці!

Швидко і я роздивився, що по боках паровоза стояли німецькі солдати з гвинтівками, далі тяглися численні вагони — пасажирські і товарні. Поїзд пройшов під мостом, дихнув на нас пронизливим чорним димом. Мені завжди подобалися паровозні запахи — суміш диму, пари, вугілля, мастильного масла. На цей раз здалося, що чорний дим хоче задушити. Ворожі були паровоз і люди, яких він привіз.

Почалася висадка, швидка, організована. Видно було, як прибулі зникли в приміщенні вокзалу, звідти, очевидно, пішли до міста, — про це ми, звичайно, могли лише гадати.

Не хотілося йти з мосту. Що буде далі? Чи

оживе перон? Чи поновиться звична суєта на коліях? Прошло хвилин з двадцять. На перон вийшли пасажирів з мітлами в руках і почали вимітати сміття на шляхах. Швидко підійшов ще один пасажирський состав з боку Поста-Волинського. На московському напрямку була пуста.

Батьків товариш увечері розповів, що німецький офіцер, побачивши сміття в залі чекання, дав наказ усіх пасажирів висікти різками, прихованими на цей випадок. Наказ було виконано. Далі пасажирів примусили прибрати зал і піти чистити шляхи. Німецька «культура» стала діяти. Початок відбувся на вокзалі.

Швидко стали відомі слова німецького головнокомандуючого генерала Ейхгорна, виголошені ним на банкеті офіцерів-переможців:

— Ми зробимо з Києва другий Париж.

Це були не лише слова. По-перше, німці потурбувалися про зовнішній вигляд міста. Київ ще до війни уславився великою кількістю жебраків і злиднями, які тільки були на світі. А втім, цього добра було забагато і в інших великих центрах, більш за все у славетних російських столицях — Петербурзі і Москві. Війна набагато збільшила кількість злидарів, полонених нещастям та голодом.

Одного дня, на початку березня, теплого, радісного, весіннього, людям, зодягненим у дрантя, стало зовсім не радісно: на них провадилася облава за всіма правилами німецької точності і акуратності. Під конвоєм жебрацька братія сунула на вокзал, прямо в заздалегідь підготовлені вагони. З два дні Київ вичистили від небажаних

мешканців. Їх відправили невідомо куди. Залишився в місті ще кримінальний елемент. З ним в один день покінчити було важко. За тиждень виловили кілька десятків карманників і «домушників». Їх перевиховали швидко і радикально: підвезли в понеділок уранці на схили Царського саду, поблизу від Дніпра, і розстріляли. Розклеєні напередодні об'яви закликали бажаючих громадян бути присутніми при екзекуції. Центральна рада благодушествовала: брудну роботу виконали знатні німецькі гості. Можна було вести балаканину про майбутні реформи і виключну роль націоналістичних партій у біжучий момент.

Не можна напевно сказати, чи знав Ейхгорн про літературні справи Винниченка та історичні екскурси Грушевського, який переважно турбувався, як і автор «Чорної пантери», про видання численних праць, що дочекалися сприятливої ситуації. Одно було безперечно: газетні виступи журналіста за фахом Петлюри та його літературного воїнства не подобалися командуючому, що тримав у руках усю владу на Україні з наказу самого кайзера Вільгельма.

Центральна рада не «процарювала» і двох місяців. Нові господарі незабаром прогнали Петлюру з компанією.

Німці привезли до Києва свою прихильність до віденської оперети. Її уособлювали місцеві непогані сили. Умови для розквіту жанру були прекрасні: опереті віддали краще театральне приміщення — оперний театр. «Розведена жінка» звеселяла німецькі, українські і російські серця правлячої верхівки. Оперета вийшла на перше

місце серед інших мистецтв, перемогла і в житті, але з явною тенденцією прилучити до себе циркові елементи.

«Вершки громадянства» були закликані 29 квітня до цирку, нашого старого зручного цирку, що пропах стайнею, звірячими клітками, бачив одеського борця Алекса, волзького богатиря Заїкіна і отруйно гостру на язик уславлену пару Бім-Бом. Сьогодні на арені циркачів з'явився новий опереточний герой — потомствений український поміщик і нещодавній слуга російського царя Скоропадський Павло Петрович. Горіли яскраво всі до єдиної лампочки. Виблискували лисинами, дамськими модними зачісками, прикрасами, офіцерськими підтягнутими фігурами місця для глядачів. Участь у рідкісній виставі ласкаво взяли уповноважені від вищого командування.

Була присутня не тільки «чиста публіка». На місцях ближче до стелі, де звичайно сиділи малозаможні глядачі, в цей день панували чумази «лендлорди», чи, просто кажучи, куркулі. Адже й вони були за тверду гетьманську владу, бо вірили, що тепер заможна сільська верхівка запанує на всю губу.

Переможцем на арені зараз став «із молодих та ранній» — самий, здається, молодий з усіх відомих генералів старого режиму 45-річний Скоропадський. Його «обрали» урочисто «гетьманом усієї України». Центральну раду вимели двірницькою мітлою з її приміщення, на зразок того, як нещодавно вичистили забруднену територію вокзалу. Бездонні смітники увібрали в себе владарів куркульських сердець з їх офіціальним

гербом — петлюрівським тризубом, символом «самостійної» України. Ці герої не загинули, звичні умови оточували їх, животити й дихати можна було, в надії вилізти знову на поверхню.

На вулицях поруч з німцями крокували нові опереточні персонажі: гетьманські офіцери в костюмах, не бачених досі. Стара офіцерська форма примхливо поєдналася з елементами запорозького вбрання. Адже гетьман був родом із старовинної козацької верхівки. Те, що він говорив лише по-російському, рівно нічого не означало: грамоти-закони, коли треба було, писалися українською мовою (не дуже грамотною).

Все ж турботи про паризьке лице міста тривали. Провінціальні кияни стали непомітними в лаві нових блискучих фронтів, хоча й не паризьких, але петроградських і московських. Десятками і сотнями втікали від народної революції реакційні журналісти, письменники, багаті буржуа, траплялися естети-артисти, невдоволені робітничою аудиторією. Їх товариство щедро доповнювали різношерстні спекулянти, біржові ділки. Робити їм у рідних місцях було нічого: біржі, акції, темні угоди, прибуткові операції в перші ж дні жовтневого могутнього прибою були знищені раз і назавжди разом з банкірами і фабрикантами.

Газет і журналів у медові місяці гетьманського захоплення владою було, мабуть, не менш, ніж у столиці світу — Парижі. Українських видань виходила мізерно мала кількість: одна офіційна гетьманська газета та дві-три, що видавалися принишклими націоналістичними угрупованнями, — смітник подавав голос, твердячи, що

можна жити і там. З'явилася письменницька газета, цілком складена із статей, підписаних відомими іменами. Друкувалися Аркадій Аверченко, Теффі, Чириков, надсилали статті Амфітеатров, Леонід Андреев, Мережковський. Витонченим складом накликалися громи в спину пролетаріату і його революції. Відомий столичний театральний критик Олександр Кугель і карикатурист Михайло Лінський оплакували нещодавнє привільне життя з власними журналами, затишними квартирами і ситими ресторанами.

Народилися численні кафе і закусочні. Велика кількість нових київських мешканців-товстосумів вимагала розваг, п'яних радощів. З німцями прийшла ліквідація сухого закону. Не було ще царської горілки, але коньяки, рейнські вина допомагали забути про життєві незгоди, пробуджували дику фантазію, надію, що старе повернеться, якимось уладнається на добре.

На літературних вечорах часто виступав з читанням своїх оповідань Аркадій Аверченко. Загальне схвалення внутрішніх емігрантів викликали його «Додатки до енциклопедії Брокгауза—Єфрона». Серед наклепницьких коментарів до нових понять і термінів, що принесла революція, попадалися деякі, досить дотепні в своїй самобичувальній суті. Запам'яталося таке визначення: «Більшовики — люди, які довели, що наше розкішне існування більше тривати не буде, що темна більшість задушить наші високі індивідуальності, що велике горе захопило нас всерйоз і надовго, що нам розкрилися великі простори, щоб блукати по чужих країнах».

У нічні години вино справляло своє свято у всіх «злачних місцях». Німці скрізь перебували: в театрі, ресторані, на вулиці, на базарах. Нічний буржуазний Київ шумував не гірше, ніж удень. Це були місяці надзвичайного розквіту халтурних «мініатюр». Популярність їх серед низів населення, далеких від ресторанного чаду, зросла у великій мірі. В репертуарі куплетистів з'явилися злободенні нотки. Той же Васильямс, що не виходив раніш за межі «босяцького» жанру, доповідав про розмову залізничних рейок, гудків, паровозів і вагонів. Ось окремі фрагменти:

— Куди їдеш, куди їдеш? — питають вагони.

— Хліб веземо, до Берліна їдемо, хліб веземо,— відповідають колеса.

— Їсти будемо, їсти будемо,— співають німці-охоронники.

— Сало їде, сало їде,—шепочуть задні вагони.

— Давай сало, давай сало! — ревуть німці.

Васильямс мовчить, потім задає питання:

— А ми з вами що жерти будемо? Мені нічого, я станцюю, а ви ось...— І він знаменито відстукував чечітку під звуки старого матчишу, показуючи здоровенні діряві пантофлі. Вони стукали не гірше від добрих молотків.

Німецькі солдати-глядачі реготалися від задоволення, не розуміючи змісту тексту, милуючись однією лише формою, сміялися й глядачі, та сміхом не дуже радісним і безтурботним. Базар вимагав великих грошей, достатніх заробітків, а їх не було.

У липні я з акторською компанією поїхав у село Тарасівку під Києвом, де брав участь у постановці «Сватання на Гончарівці». Солдата

Скорика грав високоталановитий, та завжди п'яний К. Панько. Коли б не його постійне прагнення випити, він, мабуть, став би видатним артистом. Якось він виконував роль поміщика Шпака в п'єсі «Шельменко-денщик». Головну роль грав Саксаганський. Великий артист, скупий на вихваляння, після третьої дії зауважив, що з таким блискучим Шпаком він давно вже не зустрічався. Успіх Панько мав не гірший, ніж Саксаганський. На виставі в Тарасівці Скорик — Панько повинен був за п'єсою вилікувати від пияцтва Прокопа Шкурата, невинного алкоголіка. Діагноз хвороби солдат встановлював по очах. «В одному оці в нього пляшка, в другому закуска», — звичайно констатував Панько. На цей раз прогноз був інший: «В одному оці — гетьман, у другому — кайзер. Та нічого, справимось і з цією хворобою». Селянська аудиторія довго і дружно аплодувала сміливому Скорикові — Паньку. Всіх артистів закликали на вечерю до своїх прихильників-глядачів. Тут селяни одверто розповідали про свої жорстокі будні. Добре в Києві, там хоч по квартирах ніхто не ходить. А тут, у селі, німці розперезалися. Загін приходить і вичищає усі комори і клуні вряд. Коли хто з селян намагається суперечити, має порцію різок. Нещодавно був загін з офіцером-німцем, який добре розмовляв російською мовою. Офіцер був спокійний та уважний. Один дід попрохав залишити останній мішок борошна, інакше йому та онукові загрожує голодна смерть. Офіцер відповів: «Ми виконуємо наказ командування...» Старий у відчаї закричав: «Тоді вбивайте мене на місці, все одно пропаду з голоду!» Офіцер нічого не

відповів. У другій хаті інвалід, який нещодавно повернувся з фронту, доводив, що все віддав він тиждень тому, тепер у коморі пусто. Зробили обшук, знайшли в льоху півпуда сала. Поклали в машину. Інваліда забрали разом із старим. Другий інвалід виявився більш поміркованим: виніс два лантухи гречки. Все ж обшук зробили і в нього, знайшли рушницю. Пояснив офіцерові, що з фронту приніс, буде для полювання. Коли дві машини були загружені, офіцер наказав затриманим стати біля приміщення волосного правління. Обох інвалідів і старого застрелили. Офіцер пояснив присутнім селянам:

— Одного покарано за сховані продукти, другого за схоронення зброї. Дід одержав кулю тому, що сам просив цього.

Дізналися добре про німецьку культуру, що насаджувала кайзерівська Німеччина, всі українські села. Жодного рядка не вміщували про це в своїх органах націоналістичні «захисники народу», чи «народолюбці», як вони величали себе в газетах.

Того літа тепла погода затрималася довго. Німцям прийшовся до смаку дніпровський пляж. До середини жовтня вони безжурно користувалися теплими річковими хвилями і лагідним сонцем,— і хвилі, і сонце полегшували окупаційну службу на багатій чужині.

Не можна сказати, щоб такий приємний спокій супроводжував їх за всі дні перебування в Києві. 6 червня стався величезний вибух. Скляна стеля у банку розсипалася шматочками по операційному залу, земля двигтіла, як при справжньому землетрусі. Сонячний ясний день змі-

нівся напівтемрявою, небо обгорнули найчорніші хмари. Налякані службовці вибігли на вулицю, побоюючись загинути під руїнами своєї установи. Були залишені відкритими ящики з грошима, всі документи. Виявилось, що на Звіринці, за Лаврою, вибухнули артилерійські склади, що охоронялися німцями. Вибухи снарядів цілими пачками, окремими одиницями тривали години зо дві. Паніка охопила все місто. Заговорили про запаси задушливого газу, приховані в охоплених полум'ям складах. Якщо вирвуться в повітря, жителі будуть задушені. Юрби наляканих громадян бігли у напрямку Подолу, далі від страшного місця (трамваї припинили рух, візники роз'їхалися по домівках). Тільки надвечір стало тихо, вибухів пішло менше. Гази не загрожували. На другий день життя увійшло у звичну колію. Знову забуяла біржа біля кафе Семадені, чутно стало музику з ресторанів, сновигали гультяї — гетьманські і німецькі офіцери.

А незабаром одного приємного теплого сонячного дня почувся вибух такої сили, що в державному банку затрусилися вікна. Виявилось, що бомба терориста на вулиці забила генерала Ейхгорна.

* * *

У другій половині червня, здається 28 числа, в антракті в оперному театрі я споглядав таку сцену: з листівками в руках по коридорах і в залі для глядачів ходили дами в чорних траурних сукнях і давали глядачам білі папірці. Один попав і до мене. В ньому мене закликали прийти

на другий день уранці до Володимирського собору, де відбудеться панахида по «в бозе почившем его величестве Николае втором и августейшей царской семье». Телеграми про розстріл у Єкатеринбурзі останнього самодержця були опубліковані в ранкових газетах.

7 листопада, в день першої річниці Великого Жовтня, в робітничих родинах відбулися вечірки, де були відмічені іменини новонародженого жовтневого велетня. Гетьманська варта, німецькі патрулі суворо слідкували, щоб на підприємствах не було зборів, мітингів чи демонстрацій. Їх і не було. Більшість робітників у цей день залишилися вдома, а ті, що вийшли на роботу, читали листівки, надруковані великими літерами, з побажанням перемоги робітничо-селянській державі в боротьбі зі світовою буржуазією та її холопами.

9 листопада я пішов до театру Соловцова на ранок, присвячений сторіччю з дня народження І. С. Тургенєва. Ранок був дуже скромний, прийшли студенти, гімназисти старших класів. Офіцерів щось не помічалось. На початку вистави артистка Пасхалова прочитала вірш старого київського журналіста Гарольда (Левинського) «К бюсту Тургенєва» (бюст, прикрашений квітами, стояв поруч). Урочисто звучали перші рядки:

Бушует буря, море вспенив...
Средь непогоды наших дней
Стоит он, ласковый Тургенев,
С прекрасной музою своей...

Декламували ще деякі вірші Тургенєва в прозі. У другому ряду праворуч я помітив відомого

усім редактора «Театра и искусства» О. Р. Кугеля. Його величезна борода не раз прикрашала сторінки гумористичних журналів. Виображалася здебільшого у вигляді змієподібних закруток,—вони натякали на критичне жало талановитого літератора. Красуня Наблоцька під музику Чайковського натхненно читала: «Как хороши, как свежи были розы». Зал завмер у глибокій мовчанці. На цьому закінчився перший відділ. Кугель нерухомо сидів на місці. На бороду капали сльози. На нього ніхто не звертав уваги, сидів він самотньо. Забачалося якось заспокоїти його. Я підійшов:

— Олександрє Рафаїловичу... Не треба сумувати...

— Звідки ви мене знаєте?

— Хто ж вас із театрального світу не знає?

— Тургенєв примусив сльозу пустити... Зів'яли мої квіти...

Думав він, я догадався, про свою кохану дитину — журнал. Я попрохав розповісти, як закінчило своє існування це відоме всій театральній Росії видання. Він сказав, що кілька місяців більшовики терпляче ставилися до всіх старих журналів. Та ось на молоду владу стали виливати потоки гязі.

— Розумію... Треба було закрити. Іншого виходу не було. Журнали знахабніли. Та в загальну кашу попав і я... Особа теж, можна сказати, буржуазна... Розумію, а млосно... Двадцять кращих років віддав журналу. Тепер сиджу біля розбитого корита.

Знову сльозина впала на «змійну» бороду. Після антракту йшли «Провінциалка» і «Нахлеб-

ник», чудово поставлені І. Дуван-Торцовим. З театру я пішов разом із Кугелем. Він жив недалеко, на Інститутській вулиці. Я запитав його про Петроград останнього року. Почав він поволі, потім розійшовся — говорив півгодини, годину. Закликав до себе. Жив в окремій кімнаті «в єдиному числі», як сам визначив. Жінка його, відома артистка З. В. Холмська, залишилася з театром «Криве дзеркало» в Петрограді.

Розповідав Кугель прекрасно, з багатьма дотепними деталями, влучними епітетами, жартами, іронією. Він громив Суворіна, петроградських письменників, «вчорашніх кумірів», погоджувався цілком з більшовицькою оцінкою ворожої інтелігенції як «гнилої». Розумів, що революція повинна була змінити не лише державну форму, а й «стрій думок і почуттів».

— Поїхав я, щоб забути про смерть рідної дитини...

Через місяць більшість столичних перелітних птахів бігла з Києва разом з горе-гетьманом. Я вважав Кугеля загиблим... Ходили чутки, що кілька вагонів з емігрантами пішли під укіс десь на шляху до Коростеня. Гадав, якщо Кугель залишився живим, гние в німецькій столиці чи десь у другому місці на чужині.

Дуже зрадив, коли років за два дізнався, що «старий театральний вовк» живе у рідному Пітері, друкує статті, готує книжки. 5 жовтня 1928 року він помер. Кілька нових книжок вийшло ще за його життя, інші з'явилися пізніше. А. В. Луначарський в некролозі назвав Кугеля «рицарем театру». Назва влучна і справедлива: любов і вірність рідному театрові він проніс через усе

життя разом з прив'язаністю до своєї країни і народу, від яких не тікав за кордон, хоча мав для цього всі можливості.

Тургенєвський ювілей був останнім спокійним днем у Києві. Ніхто не передбачав, що під час виконання віршів у прозі вже рознісся переможний дзвін німецької революції, повалився трон Вільгельма, маси проспівали йому відхідну. Як тільки окупаційна армія почула про події в Німеччині, то загубила спокій. Цілі групи дезертирів зірвалися додому. Почалися повстання українських селян, ставав до боротьби робітничий клас. Німецькі солдати бігли гуртом, забувши про дисципліну, не бажаючи брати участь в будь-яких боях.

Переляканий гетьман зі своїм оточенням потрапив у біду: без німецької підтримки він нічого не був вартий. Довелося бігти в Німеччину. Ось тут і повилазили з логовиська Винниченко з Петлюрою. Їх підтримували куркулі, що організували кілька військових одиниць з числа нещодавніх бандитських зграй, знайшлися ще загони галицьких «січових стрільців». 15 грудня Петлюра зайняв Київ. «Другий Париж» обернувся в бурхливий казан. Робітники готувалися до боротьби із зрадниками рідної країни. У відповідь уряд Петлюри, що іменував себе Директорією, почав повальні арешти. Брали всіх невдоволених, всіх, хто не лаяв більшовиків, розгромлені були клуби, профорганізації.

Київська білогвардійщина добре розуміла, що Директорія доживає останні години, і посунула в Німеччину слідом за Скоропадським. Зачинялися не потрібні тепер кафе. Дешево продавалися

дорогі хутра, брильянти (виключно на царські гроші, які ще котирувалися за кордоном). Всі, хто мав привід не ждати для себе добра в умовах Радянської влади, втікали на захід — через Коростень до Німеччини чи в Одесу, де вже з'явилися частини Антанти.

Працюючи касиром у банку, я мав можливість споглядати зворотний бік життя без усяких зовнішніх прикрас. З грошовою валютою діялась нечувана свистопляска. З нових грошей були у вжитку «керенки». Петлюрівці випустили свої купюри, так звані «лопаточки» (по боках асигнацій були намальовані постаті селян з лопатами, — петлюрівці вважали свою владу народною). Оформлялися такі «лопаточки» настільки примітивно, що дуже швидко з'явилася величезна кількість підробок. Всі касири одержали спеціальні інструктивні пояснення, як знаходити підробки. Фальшиві гроші, що надходили до банку, тут же винищувалися: залізні преси з гвіздками пробивали їх у кількох місцях.

Були відсутні дрібні металеві гроші, їх замінили «метелики» — розміром трохи більші за поштові марки. За часів гетьмана пішли в обіг «гривні», з розрахунку — дві гривні дорівнюють одному царському карбованцю. Нові грошові знаки друкувалися в Німеччині, в Лейпцігу, на доброму папері, підробити їх було неможливо. Гривні зробили багато неприємностей деяким купцям та особливо базарним перекупкам. Спритні люди в перші дні пускали їх з розрахунку: одна гривня — карбованець і на цьому добре заробили.

Ні «керенки», ні «лопаточки», ні навіть темно-

червоні і темно-зелені принадні гривні не користувалися авторитетом: всі симпатії схилилися до царських грошенят. Їх продавали за підвищеною ціною на чорній біржі. Банк провадив видачу їх за окремими вказівками.

Гетьманці, швидко відступаючи, робили спробу захопити всі запаси царської валюти. Знову старший касир Войнілович розіграв трюк зі зниклим ключем. Гетьманці скористалися лише своїми власними гривнями. Спекулянти набагато дорожче звичайних царських дрібних асигнацій цінили сотенні «катеринки» (з портретом Катерини II). Дешевше, але теж досить високо розцінювалися п'ятисотенні «петрівки» (на лівому боці зображений Петро I). Котирувалися ще процентні папери, так звані зобов'язання старого царського держбанку в п'ять і десять тисяч карбованців. Їх було надзвичайно багато. За гетьмана і петлюрівців зобов'язання приймалися в банк як вклади, та видача по них з рахунків провадилася до п'ятисот карбованців у тиждень.

Серед вкладачів у моїй касі були деякі відомі артисти, письменники, великі дворяни і фінансові тузи. Часто відвідував банк випещений з тонким носом і трохи презирливим поглядом, молодий князь Євгеній Михайлович Долгорукий. Мені він запам'ятався більше інших. Зобов'язання вносив пачками в 30—40 тисяч. «Прибуток з маєтку»,— коротко додавав він. На його рахунку залишалося 150 тисяч, коли гетьман закінчив своє панування. До цього Долгорукий, користуючись зв'язками з банківським начальством, одержував щотижня по п'ять тисяч карбованців готівкою зі свого рахунку. Петлюрівський управитель дав

суворий наказ виплачувати власникам біжучих рахунків не більше ста карбованців на тиждень. Під цю категорію попав і Долгорукий. Я вперше побачив, як змінилося його обличчя. Куди ділася пиха... Контролер, що перевіряв видачі, був відомий як переконаний петлюрівець і ненависник «кацапських князів». Він категорично відмовив князю дати більше ста карбованців. Я видав Долгорукому цю суму. Він проникливо-ласкаво попрохав дати раду, як йому добути хоча б карбованців п'ятсот, щоб виїхати і якимось проіснувати деякий час. Відповідаю, що лише управитель банку може дозволити. Засмучений князь у роздумі нешвидко пішов на другий поверх. Видно, намагання його були даремні,— він більше не повернувся до вікна каси.

Після закінчення операцій до мене прибігла гарненька товаришка по службі Катя Гурочкіна:

— Рідненький, позичте дві сотні, хочу вигідно купити плаття. Не скупіться раз у житті.

У мене було біля трьохсот карбованців. Слово «рідненький» зробило вплив. Я збирався купити шапку на зиму, та довелося почекати, — двісті карбованців узяла Катя. Через два тижні повернула борг і повідомила, що мені передає вітання князь Долгорукий.

— З якого приводу? І чому він згадав про мене?

— Він, від'їжджаючи, спитав мене, як потрапити до директора. Я вперше у житті заговорила з князем, це було незвично. Директор odmовив. Я дізналася про це від нового знайомого. Мені стало його жалко. Каже, що в нього є кілька зобов'язань. Взяла одно в п'ять тисяч і попрохала

директора, щоб дозволив внести на мій рахунок і зразу одержати п'ятсот карбованців, хочу, мовляв, зробити важливу покупку. Я так прохала, що цей петлюрівський сухар трохи подобішав, дозволив, та лише триста карбованців. Я їх одержала, останні двісті позичила у вас. Віддала гроші князю. Він обіцяв розрахуватися по-царському, коли в Росії буде законна влада. Оце надіслав листа з останньої нашої станції, що зараз рушить у культурні країни. Я йому забезпечила цю можливість.

Мої молоді почуття були скривджені. Симпатична Катя залишила мене без теплої шапки через якогось князя-емігранта. Хоча борг повернула, та за минулі тижні ціна на шапки наполовину підскочила, і мені залишилася перспектива франтувати узимку в літній кепці.

Грудень і січень були дуже сирі і непривабливі. «Другий Париж» загубив увесь свій лоск, — двірники байдуже подивлялися на купи сміття, прибираючи, коли прийде охота. З'явився новий контингент, і немалий, жебраків. Непомітно закінчила існування оперета. Опера почала зимовий сезон з малими зборами. Не кращі справи були в російській драмі. Залишки трупи вибулого Садовського почали грати в Троїцькому народному домі. Деякий успіх мали лише недільні вистави. Час настав зовсім несприятливий для мистецтва, і всі турботи киян звернені були на боротьбу, важку, настирливу, але неминучу, — боротьбу за існування. А на заводах і в залізничних майстернях робітники, неважаючи на урядовий терор, готувалися до рішучого виступу за справу народу і партії більшовиків.

1919 РІК. „ДВІ СКАЖЕНІ СОБАКИ“

Січень був зовсім не радісний. Ціни зростали з невимовною швидкістю. З великим презирством населення ставилося до «лопаточок», найненадійніших з усіх вживаних грошей. Чудово себе почували спекулянти царською валютою. Директорія стояла осторонь від інтересів народу, брала гору турбота про збереження власної, дуже німецької зараз, шури.

Залишилася у Винниченка і Петлюри здатність нацьковувати своїх офіцерів — куркульських синків на розшуки більшовиків, знищення «заколотників», ряди яких, судячи по газетах, зростали щодня, щогодини. Трохи втішив киян один великий державний захід, зроблений дуже настирливо і послідовно. За наказом Директорії, що був схвалений Міською думою, у місті замінили всі російські вивіски українськими. Для гетьмана це було не потрібно: сам він визнавав лише російську мову, українську вважав потрібною для селян і театрів. Саме в січні 1919 року місто прикрасило багато безграмотних вивісок і

таблиць, що дали чорносотенцям матеріал для всіляких дотепів з приводу дикості й грубості української мови. Така державна творчість була останньою в літопису досягнень петлюрівських міністерських голів.

6 лютого Щорс і Боженко привели свої знамениті полки в Київ. Чутки про Богунський і Тарашанський полки задовго до цієї дати приходили в місто. Петлюрівці скреготіли зубами: яке право мали російські більшовики називати полк ім'ям знаменитого українського козака Богуна. Та вірні Директорії частини не мали жодного бажання перевіряти, хто увіходить до складу червоних полків. Такої ганебної втечі петлюрівського воїнства, яка відбувалася тепер, кияни ще не бачили. Не встигли випаритися анекдотичні спомини про рушниці, якими були забиті рік тому місткі дворові вбиральні на центральних магістралях, а тут сьогоднішня дійсність довела звичайний анекдот до гомеричних розмірів. На цей раз гвинтівки валялися і в ящиках для сміття десятками, разом зі зброєю були і речі з обмундирування. Можна було гадати, що певна кількість петлюрівців знайшла доцільним краще залишатися в Києві в штатському убранні, ніж бігти кудись у чужу Галичину, в невідоме майбутнє. Ті ж, що бігли зі зброєю, як вогню, уникали зустрічі з армією робітничого народу. Свій же незгасний воївничий запал вони проявляли у єврейських погромах такого розмаху, про який не могли мріяти найбільш хижацькі члени «Двуглавого орла». Письменник С. Гусев-Оренбурзький зібрав багато фактичних матеріалів про цей бік діяльності петлюрівського війська і видав книгу —

суворий обвинувальний акт на адресу полохливих пройдисвітів, що вважали себе кращими сбранцями українського народу за всю його багатовікову історію. Книжка була видана одною з перших у тільки що заснованому в Москві Держвидаві.

* * *

Важко було налагодити життя в зубожілому місті. Підвозу продуктів із сіл майже не було. Ніколи ще так добре не почували себе куркулі, як за петлюрівців. Агітація їх зводилася до того, що нічого їздити в місто, самі кияни приїдуть, якщо хочуть жити. За два місяці перебування при владі Директорії багато сотень мандрівників з міста щоденно рушали в сільські місцевості з речами одягу, вжитку, золотих виробів. Ось тут куркулі мали змогу скористатися випадком, поглузувати над міськими мешканцями, що принизливо умовляли взяти цінну річ за десяток фунтів борошна чи за шматок сала. На підводах одвозили з міста дорогі трюмо, меблі, навіть роялі. Стримувати цю куркульню довелося молодій Радянській владі. Почалося організоване вилучення хлібних надлишків. Уцілілі подекуди петлюрівці «в штатському» швидко зорганізували десятки банд навколо Києва та інших місць. Давали знати про себе отамани Зелений, Струк, навіть якась Маруся (свої неграмотні прокламації так і підписувала «Отаман Маруся»). Аварії поїздів стали буденним явищем. Горіли часто мости. Бандитське повстання мало місце одного разу навіть у самому місті, на Куренівці, та його відразу ж розбили

вщерть регулярні червоні частини, допомагали їм загони робітників. Лишки розбитих петлюрівських погромників старанно «працювали» по ночах у місті: грабували квартири, роздягали перехожих. Спеціальна рота комендатури успішно вилловлювала ці бандитські елементи.

Знову, як і в перший прихід Радянської влади, в Києві забуяло культурне життя. Знову радували переповнені театри, нові клуби, знову відкрилися державні книгарні. Відомі в Києві музично-драматичні курси, засновані М. В. Лисенком, зараз були перетворені в Музично-драматичний інститут. Закипіло профспілкове життя. Багато керівних робітників по вечорах виступали в клубах з доповідями про міжнародне становище.

Мені пощастило одного разу почути доповідь київського коменданта М. Щорса. Робив він її для службовців у приміщенні державного банку, в зв'язку з тільки що зробленою організацією профспілки робітників банківської справи. Говорив він короткими реченнями, майже тезами, про міжнародне становище, про труднощі будівництва нового життя. Спокійний тон його різко змінився, коли було зачеплене питання про поведінку київських банкірів і промисловців, з тих, що нікуди не виїхали, твердо впевнені, що зміни урядів приведуть, зрештою, до перемоги єдиної неділимій Росії царського зразка. Одне формулювання Щорса я записав для пам'яті:

— З представниками капіталу треба говорити за допомогою зброї. Сила тепер наша,— хочете, робіть, як вимагає народ, віддасте накопичення— збережете право на життя і на роботу. Не хочете,

будемо підходити з тією ж міркою, що й до бандитів.

Серед службовців було доволі людей петлюрівської і меншовицької орієнтації. Щорс одержав кілька записок. В одній було запитання, прочитане доповідачем уголос:

— «Чи довго на цей раз Ради затримаються в Києві?» — Він помовчав кілька секунд. — Питання задає, треба гадати, представник бандитської агентури. Але я зараз на зборах членів радянської профспілки і тому повинен відповісти. Класова боротьба — це не гра в жмурки. Можливо, що з переміщенням фронту ми змушені будемо і відійти від Києва. Та не радійте, пане запитувач. Прийшли ми взагалі *назавжди*, і, якщо вам доведеться зустріти ще тут своїх білих чи жовтих друзів, то ненадовго. В цьому можете не сумніватися. Я звертаюся до кращої частини службовців. Дорогі товариші, не слухайте всяку сволоту, — її ми рано чи пізно знищимо. Живете ви лише на трудові заробітки. Вам капіталісти не потрібні. Від куркулів доброго теж не чекайте. Для кожного порядного трудящого шлях єдиний — лише з більшовиками. Поміркуйте над цим словом: більшовик. Це означає — більшість, народ. Ідьте з народом! У цьому щастя, в цьому майбутнє ваших дітей.

Після доповіді Щорс оглянув приміщення банку, радився з управителем і керівниками відділів. Стало відомо, що розмова йшла про потребу поповнити каси банку за рахунок спеціального податку на багатих вкладників, що мали в банку біжучі рахунки. Було складено списки панів-капіталістів. Наш відомий кінорежисер О. П. Дов-

женко в своїй картині «Щорс» історично вірно показав, як відбувалися збори цієї публіки в театрі на Мерингівській вулиці. Відкрилася завіса. На сцені жодної живої душі. Щорс тягне кулемета, наводить на знатних глядачів. Безсловесний агітатор зробив свою справу. Потрібні мільйони були другого ж дня внесені у банк готівкою з хатніх запасів («катеринками» і «петрівками»).

Хочу ще розповісти про деякі подробиці, що передували зборам капіталістів. Виклики кожному учаснику були написані в канцелярії банку, приставлені адресатам персонально. М. Щорс надіслав з комендатури міста своїх бійців. Вони одержали оповістки. Ось такий посланець з гвинтівкою вручав за певними адресами особисті запрошення. Наприкінці була примітка, що у випадку неприбуття адресат підлягає арешту і буде направлений до Надзвичайної комісії. Як і треба було чекати, з'явилися абсолютно всі в точно призначений час.

Тривожні газетні повідомлення сповіщали про похід Денікіна та його добре озброєної армії. Виліз знову нагору старий знайомий Петлюра. Тимчасово вороги перемогли. Радянські частини залишили Київ у ніч на 30 серпня.

До дванадцятої години наступного дня в місті не було влади. Газети не вийшли. Що буде далі, ніхто не знав. Минулий досвід підказував, що на вокзалі завжди можна побачити претендентів на владу,— я пішов по стихлих вулицях на Степанівську, звідки піднявся на міст понад станцією. Пригадалася сумна картина пустельного вокзалу під час німецької навали. І погода тоді була паскудна — дощ із снігом. Але сьогодні так ніжно-

ласкаво світило сонце, що хотілося думати лише про добре. Не було і враження пустки. На пероні гуляли парочки, походжали добре зодягнені громадяни, більшість у знайомих верхніх сорочках з жовто-блакитними вишивками. Можна було гадати, що в гості їде Петлюра.

Так і було. Біля двох годин підійшов із західного боку великий состав. Першим висадився «Запорозький кіш», полк, складений за планом командування з «нащадків вільнолюбивих народних лицарів старої України». У кожного нового «запорожця» був класичний оселедець на голові, одяг майже відповідав тому, який ми бачили в історичних п'есах у Садовського. Очевидно, дорогоцінне обмундирування мало зміст демонстративний. Інші пасажири — звичайні піхотинці, правда, в новенькій формі. У другому составі, що підійшов незабаром після першого, репрезентована була кіннота. Вона очолювала переможний похід по місту. Попрямували до Хрещатика. Почали з'являтися перші зустрічаючі. Частини йшли урочисто — повагом, за маршрутом, добре мені знайомим. Мене охопив нестримний сміх при згадці, що цим шляхом я ішов в останній раз років п'ять з лишком тому, коли супроводив Маяковського з товаришами до центру міста.

Починаючи від рогу Фундуклеївської і Хрещатика до Думської площі, петлюрівські частини вишикувалися щепом з двох боків Хрещатика. Мабуть, дожидали, що приїде сам верховний правитель Петлюра. Вершники повагом просувалися вперед. Натовпу на тротуарах не помічалось, рух не більше звичайного. Я вільно дійшов до Думської площі. Тут кінні зробили зупинку. Попе-

реду сидів на сірому коні бравий хорунжий. За його командою один із солдатів пішов до приміщення Думи і за хвилину поставив на балконі другого поверху, над входом, великий жовто-блакитний прапор. Мою увагу привернуло інше видовище. З боку Царського саду до Думи, теж спокійно і поважно, рухалася пишна царська кіннота. «Живий курилка!» А я гадав, що ніколи не побачу панів офіцерів, сяючих золотом погонів, і задоволено надутих козаків на конях однієї карої масті. Попереду сидів на білому коні не більш не менш як полковник. Він зупинився на розі. До будинку Думи під'їхати не було змоги, тут територію захопив «Запорозький кіш».

Більш за все мене вразило, що денікінців зустрічали виряджені дами, від яких далеко розносилися забуті в останній час аромати «Коті» та інших одеколонних фабрикантів. А чоловіки... Старовинні «котелки» і навіть циліндри... Чиовницькі кашкети з кокардами... Сюртуки... Орденни... Один навіть прикрасив себе якоюсь довгою орденською стрічкою. В руках у багатьох розкішні за розміром і формами букети квітів. Ними вже прикрашені морди коней, окремі квітки застигли в петельках вершників. Я пройшов у бік денікінського оточення. Міцний запах нафталіну вдарив у ніс. Костюми зустрічаючих, видно, довго чекали урочистого дня. Нафталін так на мене вплинув, що я повернувся до бравого хорунжого. І добре зробив — найцікавіше починалося тут. З офіцерського боку надійшов парламентар з трикольоровим прапором і подався до дверей Думи. Хорунжий несамовито гаркнув: «Назад!» Посланець зупинився. Настала грізна тиша.

Хорунжий сердито прищури́в очі і дивився кудись убік. Полковник застиг на своєму коні у важкому роздумі. Ось він дав якісь вказівки ад'ютанту. Той поскакав у бік Царського саду. Знову тиша, мабуть, зловісна... Годинник на Думі показував п'ять. Високо на шпилі дивився вниз архангел Михайло, ніби міркуючи, на чий бік пристати. Ад'ютант повернувся, щось прошепотів полковникові. Той знову наказав поставити прапор переможців. Колишня сцена повторюється. Знову хорунжий гукає: «Назад!» Полковник на коні під'їхав кроків на кілька ближче. В цей час висока огрядна дама у величезній літній шляпі підбігає до хорунжого та істерично запитує:

— Пане офіцер! Чому ви не хочете, щоб наш прапор був поруч? Ми нічого не маємо проти вашого, але нехай і наш... Ми теж перемогли...

Я обернувся до хорунжого. Він мовчки дивився у вічі дамі. Тоненькі вуса його підплигували разом із верхньою губою.

— Що ж ви мовчите? — на басових нотах гуде дама і, переходячи на високі, верещить:— Відповідайте, нарешті!

— Іди ти...— голосно, чисто російськими словами, відповів пан офіцер і правою рукою так затопив їй в потилицю, що полетіла убік спочатку шляпа, а потім її огрядна власниця.

Полковник умиць повернувся і дав команду. Його кіннота кинулась в зворотний бік і швидко зникла. Я, можна сказати, роззявив рота, зазмер від подиву і задоволення — такі речі не часто зустрічаються в твоєму життєвому календарі. Милуватися довго мені не довелося. Буквально через три хвилини з боку Печерська почувся

гарматний постріл. Снаряд влучив у будинок Думи. Біжу в бік Прорізної, щоб проскочити вгору на Велику Підвальну, звідти додому на Столипінську. Це, виявилось, не так просто: на Хрещатику теж настовбурчилися гармати дулами догори, стріляти було зручно,— будинки не вищі двох поверхів. Почувся залп і звідси. І пішло поїхало! Денікінці пустили в хід шрапнель. Осколки затарохкотіли по дахах, свистіли біля вушей. Добіг до Прорізної, повертаю,— сильний удар шрапнелі. Спробував зайти кудись у парадні двері чи у двір. Скрізь заперто, мешканці сховалися. Аж ось чую — мене хтось кличе. Відчиняються парадні двері, вбігаю. Бачу знайомого, старого артиста Сорочана.

— Заходьте сюди, бо кулька з шрапнелі стукне.

Він і зараз був, як завжди, веселий і життєрадісний. Відомий артист російської драми, він іноді з незмінним успіхом виступав в українських п'єсах. Звертається до мене:

— Ну що, здорово вийшло?

Відповідаю непевно:

— Ніби здорово... Тільки не зовсім зрозуміло, Степане Івановичу.

— Розуміти нема чого: збіглися дві скажені собаки, погризлися.

— Чия візьме? Хто кращий?

— Чи не все одно? Знаєте, як звичайно роблять, коли така собака бігає по вулицях. Треба знищити,— іншого виходу нема.

Вибухи шрапнелі припинилися. Я пішов додому. Вночі весь Київ не спав. Артилерійська дуель не припинялася до ранку. Годині о десятій

почулася стрілянина і з боку Дніпра. Потім стало відомо, що Дніпровська флотилія, що відступила разом з більшовиками вгору по Дніпру, підїхала ближче до Києва і стала хрестити обох нових переможців.

Перед ранком настала тиша. Петлюрівці відступили. Трикольоровий прапор весело тріпотів поблизу від архангела Михайла,— дїждався-таки своєї черги. Серед киян пішли гуляти карколомні версії про бійку «скажених собак»: одні твердили, що петлюрівці зірвали трикольоровий прапор, інші звинувачували денікінців, що збили петлюрівський. Мені не вірили, що денікінці взагалі не змогли почепити свого в присутності розлюченого хорунжого. Були «очевидці», які доводили, що в них на очах хорунжий ударив не даму, а денікінського полковника і, коли той упав з коня, загриміли гармати. Фантазія у деяких киян у той час мала добрий харч, щоб аналізувати деталі не бачених до того часу класових боїв і окремих сутичок.

* * *

Я пішов на роботу в банк. Незабаром приїхав поедставник Денікіна, привіз нового управителя Матусевича. Той негайно приступив до роботи. Зразу ж машина приставила запас грошей, надрукованих завбачливим Денікіним у Катеринодарі чи в якомусь іншому місці на Кубані. Асигнації були солідніші від «керенок» і «лопаток», але мені не подобався зовсім незграбний малюнок і темно-коричневий нудний колір асигнацій. На моє зауваження з цього приводу на мене на-

Пав старий чиновник і монархіст Миклашевський. Засуджуючи мої слова, він доводив, що гроші — «законні» і взагалі настали часи порядку, а «всяким артистам треба хвоста підкрутити». Натяк був прямо на мою адресу. Відповідаю, що погано, коли деякі пнуться говорити про артистів, не знаючи зовсім, що таке театр, інакше б у них вистачило розуму поважати людей, схильних до мистецтва.

На другий день мене викликав Матусевич.

— Ви, кажуть, грали в українському театрі. Що вас примушувало це робити?

— Любов до мистецтва... А потім, і деякий заробіток.

— Досить. Можете йти.

За годину мене повідомили про звільнення. Коментарі давав Миклашевський:

— Артист це ще так-сяк... Але артист український — нікуди не годиться. Все українське підлягає остракізму. Сподіваюсь, у школі вчили, що це таке.

Слова старого контролера виправдалися: в один день усі вівіски набули російських написів, одноразово з книгарень були вилучені всі українські видання. Колектив артистів Троїцького народного дому хотів почати вистави. Зупинка була за тим, щоб підписати афішу в поліції, — завдання надзвичайно відповідальне. Взявся його виконати відомий вже читачеві артист Панько, який нещодавно вступив до колективу. Його енергія, здатність «робити діла» були всім відомі.

Чиновник, від якого залежав дозвіл, мав канцелярію в приміщенні Старокиївського поліційного участку. Панько зустрівся з друзями-арти-

стами лише через два тижні. Докладно пояснив, чому був відсутній. Виявилось, що чиновник рішуче відмовив підписати афішу. Панько пішов скаржитися поліцмейстеру. Задля хоробрості «вихилив» склянку самогону. Розмова почалася спокійно, кінчилася тим, що Панько став вихвалити стару поліцію, де було «більше порядку, ніж у денікінській лавочці». Поліцмейстер надіслав сміливого критика в охранку. Його там кваліфікували, як петлюрівця-підпільника. Загрозили, що будуть допитувати з «пристрастю», якщо не схоче розповідати. Він ознайомився з набором інструментів катування. Їх багато було в кабінеті слідчого.

Звільнила його «щаслива зірка», як він твердив. Ухвалили познайомити його з тим, як діє «іспанський чобіт». Увійшло двоє помічників-виконавців. Вони почали лаяти бідолашного артиста. Панько розповідав далі:

— Я слухаю, слухаю... Губити, бачу, нічого, все одно повісять. Ти, кажу, сука, навчися перше лаятись. Та ще загнув йому так, що він замовк. Другий почав на мене гримати більш взято, я йому вдвічі. Офіцер сміється, стукає в стінку. Прийшло ще двоє. Гець мій тривав далі. Я знайшов своїх глядачів. Офіцери реготалися, як коні. Потім заговорили по-людському. Питають, що я за артист. Зіграв їм кілька сценок. Ще пореготали і записали в протокол, що «артист Панько небезпеки не являє».

Згодом денікінський «Киевлянин» оголосив, що на Катерининській відкрито для відвідувачів виставку знаряддя катувань, що залишили чекисти, тікаючи з Києва. Відвідало виставку дуже

багато киян. Я з гуртом приятелів-артистів теж забажав побачити рідкісні експонати, — робити все одно нема чого, театр зачинений, вільного часу вистачає. Прийшли на Катерининську. Мовчки дивилися на крюки, дибу, величезні щипці. Мені пригадалася відома «Історія іспанської інквізиції», де я бачив ці експонати на малюнках. Гнітюче враження зробило одне знаряддя катування. Кожний мимоволі відчував його на якусь хвилину в себе на нозі. Спішиш вигнати страшенну думку і радієш, що ти вільний. Той же Панько не втримався:

— Браття! Та я це все вже бачив раніш.

Його примусили мовчати — надто багато повернулося до нього цікавих сторонніх очей. Коли вийшли на вулицю, він обурився:

— Негідники! Увесь цей набір вони перенесли із своєї охранки сюди...

Швидко правда про виставку стала відомою всьому Києву. Її перестали відвідувати. Експонати повернулися до охранки і, мабуть, використовувалися за призначенням.

З перших же днів перебування в Києві денікінці стали ретельно прискувати свою перемогу. По вулицях ходили гуртом і поодиноці п'яні до чортиків офіцери. Київ переживав тяжкі дні. Вересень. Після сьомої вечора швидко темнішає, і тут починалося... В різних місцях лунали постріли. Вранці до приміщення старовинного «Анатомічного театру» на Фундуклеївській вулиці з усього міста підвозилися трупи. Згодом збиралися «глядачі», що шукали зниклих роличів.

У ті часи зовсім недоречно я закохався. М'які осінні вечори, почуття, що не піддавалися розуму,

примушували не звертати уваги на пересторогу. Дівчина жила на Подолі. Мені треба було повертатися у повній п'їтми по спустілих вулицях на Хрещатик, звідти додому на Столипінську. Як мене не вигонила моя Варя Петриченко, раніш десятої години не міг вибратися. Якось іду через Подільський базар. Бачу попереду постраті. Чую постріл. Відскочив убік, сховався за ларьок. Повз мене йдуть два офіцери: один розмахує револьвером, другий держить у руках якісь-то речі, розглядає бумажника. Я подивився на забитого. Він був роздягнений. Сумніватися не доводилось: пани офіцери—типові бандити і злодії. Одначе не всі грабували. В цьому я теж швидко усвідчився. Через день повертався додому тим же шляхом, знову під акомпанемент пострілів. Мав надію сховатися, якщо зустріну якийсь перехожих. І раптом зіткнувся віч-на-віч з трьома офіцерами.

— Стій! Жид?

— Ні.

— Читай «Отченаш».

Читаю. Шкільна наука пригодилася.

Другий офіцер вагається:

— Є такі арапи, що навмисне заучують. Ти перевір як слід.

Мене «перевірили» і заспокоїлись.

— Ідіть, та краще не попадайтесь. Ваше щастя, що натрапили на людей справедливих. Нам важливий принцип, ідея. Другі дали б кулю,— простіше та вірніше. А ми...

На цей раз я побачив офіцерів не злодіїв, а «ідейних». Довелося думати, як бути, щоб уникати подібних ситуацій. Врятував мене винахід-

ливий Панько: із своїх театральних запасів виділив стару солдатську шинелю.

— Зодягай і топай, куди хочеш. Побачиш підозрілих подорожніх, шкутильгай. Інвалід війни — й усе. Ніякий чорт не причепиться.

В наступні вечори я без страху «шкутильгав» далеко після десятої вечора. Зустрівся раз з двома кінними представниками гарнізону.

— Хто йде?—Гвинтівки у бойовій готовності.

— Інвалід війни.

— Проходь.

Щоденні вистави давалися в опері, драмі й у воскреслому «Фарсі» на Миколаївській. Добре йшов лише «Фарс», переповнений п'яними офіцерами. У жовтні оголосили призов у Добровольчу армію. Охочих служити майже не було. В міському театрі ставили після довгої перерви оперу «Руслан і Людмила». В цей суботній вечір глядачів набралось відносно багато. Після вистави я затримався на деякий час у знайомого театрального швейцара. Мені повезло — біля виходів вартували патрулі. Всі особи чоловічої статі, крім явних дідів, потрапили на Солом'янку, прямо в казарми. Більшість полонених на другий день розбіглися. Збори в театрі після цієї історії впали зовсім. Трапилось явище зовсім не чуване в київських умовах: багато вистав у театрах відмінялися через відсутність глядачів.

На афішних стовпах і в газетах стали з'являтися привабливі пропозиції: запрошували молодих людей на посади військових писарів при штабі округу з правом жити дома, одержувати повне військово-забезпечення і грошову нагороду. Рибоподібні простачки клюнули на добру спокую-

су, міцно оселилися в казармах і стали з гвинтівками куштувати принадність «писарської» служби.

Центр побутових питань зосереджувався на Єврейському базарі, де царювала товкучка. Торгували переважно носильними речами, єдиним для багатьох джерелом дістати харчі. Навіть Шаховський змушений був пускати в оборот недоторканний запас театральних костюмів. Халтури хоча й існували, та прогудуватися ними було важко. Грати доводилося лише у неділю,—в інші дні ніхто в театри не йшов. За найсприятливіших умов на тиждень заробітків не вистачало. Свої звичайні костюми він змушений був «загнати, щоб не здохнути». На базарі Шаховський кілька місяців ходив у костюмі чи то Ріголетто, чи то Арлекіна на втіху дорослим і особливо дітям, враженим небаченими штанами з кольорових шматків.

Місто жило надією на швидку зміну влади. Починаючи з другої половини листопада, цілий місяць виразно чулася канонада верстах у тридцяти від Києва. На Хрещатику, проти Миколаївської, в гостиниці «Гранд-отель», величезні афіші сповіщали, що тут можна за добру нагороду передати відомості в штаб округу про місцезнаходження і стан більшовицьких частин. Передбачалося, що могли бути перебіжчики з фронту чи спекулянти, що добилися до міста таємним способом. Та жодні афіші допомогти не змогли. Пияцтво стало побутовим явищем у Добровольчій армії. Шукаючи резерви, командування вдавалося до різних компромісів. Відомий петлюрівський бандит Струк подав заяву, що при певних умовах згоден передати свій військовий підро-

зділ у ряди діючої армії. Оголосили наказ Денікіна «про присвоєння панові Струку звання поручика і зарахування його загону до регулярної армії». Струк тижнів зо два пиячив з офіцерами в гостиниці «Континенталь». Одержав нове обмундирування для своїх головорізів, гвинтівки казенного зразка і в подяку розгромив кілька інтендантських складів, а потім подався робити свою звичайну справу в улюблені лісові хащі.

В умовах остаточного розвалу і деградації викликала подив діяльність якогось інженера Кірсти, одного з прихильників Денікіна. Він видавав свою газету, де закликав робітників утворювати профспілки, об'єднатися навкруги славної армії «для спасіння держави від червоної небезпеки». Витівка тріснула, зрадників у робітничих колах не знайшлося,—газетка непомітно припинила існування, профспілковий організатор виявився контррозвідником. Його розкусили швидко.

Близькість кінця давала себе взнаки. 7 листопада, в день другої річниці Великого Жовтня, серед дня в Київ на Печерськ тихенько пробрався партизанський загін (чутки були, що це богунці чи таращанці). Денікінський командний склад майже повністю перебував тоді в оперному театрі на якійсь важливій нараді. Біля театру вибухнула граната. Знялася страшенна паніка. Пани офіцери, давлячи один одного, вискакували з театру без шапок і шинелей та бігли хто куди. Загін був дуже невеликий. Він зник так само непомітно, як з'явився. Його завдання полягало, очевидно, в тому, щоб піднести білогвардійцям святковий сюрприз. Другого дня «Киевлянин» писав про величезні сили противника, які вдерлися до

міста, розгромили будинок губернатора Чернявського, занапали на дорогу вазу в його їдальні, збиралися напасти на штаб командування, але були атаковані доблесними частинами і втекли в невідомому напрямку.

По всіх будинках мешканці встановили добровільні нічні вартування, щоб попередити нальоти знахабнелих денікінців — пограбування, убивства стали звичним явищем. 16 грудня вранці вийшло на одній сторінці останнє число «Києвлянина», де редактор газети, відомий чорносотенець В. Шульгін, написав прощальну статтю. Він скаржився, що господь бог послав тяжкий іспит і армія Денікіна змушена піти, але кияни про це ще не раз пожалкують. У безсилій люті відступаючі стріляли в усі боки, щоб залишити якийсь пам'ятний слід. На вулицях плуталися під ногами трамвайні, телефонні, електричні дроти. «Скажена собака» бігла швидко, чіпляючись за божевільне, але все ж життя. Проводжаних не було: мундири, котелки і циліндри, пересипані нафталіном, вилежувалися насподі в скринях. Їх хазяї намагалися прийняти вигляд скромних членів радянських профспілок.

Годині о 12 дня показали з боку Дніпра перші частини богунців. Багато трудящих не лише дивилися, а й ішли слідком за крокуючими частинами. Жінки, плачучи, розповідали про те, як спаскудили життя пани офіцери. Бійці по-братерському ділилися з населенням порціями хліба, каші, сухарів. За розпорядженням командування багато похідних кухонь роздавали їжу зголоднілим киянам. Черги біля кухонь стояли величезні.

1920 РІК. КІНЕЦЬ СТАРОГО КИЄВА

Місто ожило. Через два дні відкрилися всі театри. На Фундуклеївській у колишньому театрі Бергонье почав вистави український театр під керівництвом Гната Юри. В Троїцькому народному домі поновив діяльність колектив за участю П. К. Саксаганського. На території бувшого «Шато де флер» у великому дерев'яному театрі став грати український колектив з головним режисером О. І. Корольчуком, відомим артистом з трупі Садовського. Грати доводилося у важких умовах. Палива в місті не було зовсім. Навіть паровози на станції опалювалися дровами. В театрах глядачі мерзли в теплих шубах. Але театри треба було зберегти, тому вистави відбувалися. Партийні та урядові органи зробили все можливе, щоб допомогти скоріше налагодити нормальну роботу театрів. Артисти і обслуговуючий персонал були приписані до військових частин і мали армійський пайок. Театри одержували добру дотацію.

Поновили активну діяльність профспілки. На Великій Підвальной вулиці містилося правління

спілки робітників українських театрів. Зразком для наслідування була діяльність заводських профспілок. У кожному театрі обрали профспілковий комітет, що мав свою печатку і штамп. Мене призначили помічником режисера до Корольчука. Я одержав довідку такого змісту: «Фабрично-заводський комітет артистів другого міського театру. 3 лютого 1920 року. № 47. Видана ця довідка товаришу Григор'єву Григорію Прокоповичу в тому, що він дійсно займає в театрі посаду помічника режисера. Прохання до всіх організацій і установ допомагати тов. Григор'єву в його роботі. Голова фабзавкому Палій, секретар Крамаренко».

Сьогодні кінцева частина довідки викликає посмішку, тоді ж вона сприймалася усіма цілком серйозно. Треба було, припустимо, добути якісь дошки для декорацій. Іде помічник режисера, показує довідку одному, другому, третьому керівникові, — хтось і допоможе. Між іншим, господарськими справами займалися не лише адміністратори-господарники, але й багато артистів, а часто й режисери.

Політична обстановка лишалася загрозливою. Газети сповіщали, що Петлюра продав Україну білополякам і з ними готує похід на Київ. У місті почалися часті пожежі. Діяли, безперечно, петлюрівські диверсанти. Горіли переважно великі будинки, де містилися різні радянські установи. Пам'ятаю один вечір, коли у нас в театрі йшов «Запорожець за Дунаєм». У залі сиділо вісім глядачів. Грати вирішили при будь-якій кількості присутніх, щоб зберегти працездатний колектив. Повертаючись додому, я по дорозі спо-

стерігав три великі пожежі в різних місцях. Гасити їх як слід не було змоги. Пожежні крани не діяли. Труби позамерзли. Воду підвозили дідівським способом — у бочках. Пожежні команди спрямовували всі зусилля на те, щоб зберегти сусідні будинки.

Труднощі, здавалося, були надто важкі й непереборні. Все ж кияни одержували по картках дефіцитні продукти. Заводи мали підсилене постачання.

Весна надійшла рання і тепла. Колектив Корольчука увійшов до складу трупи Саксаганського. Я став помічником режисера в Троїцькому народному домі. У квітні і перших числах травня тут відбулося кілька чудових вистав за участю Саксаганського, Романицького, Корольчука, Затиркевич-Карпинської. Це було справжнє свято старого українського театру. Саксаганський і Затиркевич-Карпинська радували нев'янучою свіжістю обдаровань, з великим успіхом виступав молодий тоді Б. Романицький, у майбутньому народний артист СРСР. Корольчук дуже нагадував молодого Садовського, — так твердив Саксаганський. Адміністратор Гончарівський, один з кращих театральних діячів у своїй галузі, добре впорядкував господарську частину театру. В профспілковій організації працював енергійний молодий артист Петраківський (у наш час — директор театального музею). Старий склад оркестру Садовського збільшився. Артисти працювали з великим піднесенням. Театр був завжди повний. Передбачалися широкі репертуарні плани з багатьма п'єсами російської і західноєвропейської класики.

На 5 травня було призначено прем'єру дбайливо підготовленої драми Карпенка-Карого «Сава Чалий». Денна репетиція не відбулася. Гончарівський зробив розрахунок з усім складом театру та оголосив, що вистава увечері відміняється до кращих часів.

Вдень 6 травня з'явилися в Києві нові гастролери — білополяки за участю старого знайомого Петлюри, що прибув на цей раз чомусь без штатного приятеля Винниченка. Прибулих гостей ніхто не зустрів. Навіть старі друзі націоналістів не вірили в тривалість нового режиму. Польські спільники вели себе дуже дивно. Їх полки трималися зовсім відокремлено, відчужено від петлюрівських. Казарми для одних і других були призначені в різних частинах міста. Вийшла одна петлюрівська газета, що дуже стримано писала про одержану перемогу і про те, що попереду вирішальні бої.

Зовнішній порядок у місті був поновлений. Стрілянини по ночах не помічалося, про грабування нічого не чути. Навіть ходити по вечорах стало вільно, без усяких обмежень, зовсім не так, як це завжди робилося раніше в умовах громадянської війни.

Через два-три дні до мене додому прибіг Шаховський. Він був дуже збентежений і сердитий.

— Слухай, у тебе в банку є знайомі. Як жалко, що ти не касир. Рятуй, а то прийдеться ноги витягти з голоду.

На моє здивоване запитання він нервово пояснив:

— Зрозумій, що ці мерзотники вчинили. Оголосили всі гроші недійсними, приймають лише

польські марки. А їх ні в кого нема. Ось турбота про людину. Заробити нема де. Баби виють на базарі. Крамниці відчинені, та нічого не купиш. Самі хазяї теж не знають, почім продавати. От лавочка!

Виходу ми не бачили. Якби банк приймав якісь гроші в обмін, справа вирішилася б просто. Та старі гроші не міняли, а нових одержувати не було в кого. Просту газету неможливо було купити. Знову треба сунути на село, вклонятися куркулям і вимінювати хліб та картоплю на дорогі речі, в кого вони ще збереглися.

Трохи полегшало через два дні. За проханням Міської думи надійшли вказівки, що приймаються і царські гроші. Та їх взагалі було небагато, рідко в кого лежали у схованці. На базарі покупці вихваляли навіть денікінців, — ті хоч кілька днів обмінювали радянські гроші на свої асигнації, а в цих ввічливих панів швидко ноги витягнеш. На товкучці з'явилися нові спекулянти — польські солдати. Вони користувалися випадком—купляли дешево дорогі речі в обмін на свої марки.

Старий колектив Корольчука став тепер грати в літньому театрі Купецького саду. В половині травня почалися тут вистави. В саду поновилися симфонічні концерти, грав, як завжди, оркестр оперного театру.

Я слухав перший концерт. Зразу ж помітив, що польські офіцери сиділи на лавах ліворуч, а петлюрівські—праворуч. В антракті якийсь петлюрівець, ідучи до виходу, штовхнув поляка. Той скипів і сунув кулаком у груди супротивника. До них підскочили зацікавлені особи, почалася справ-

жня бійка. Ще секунда — пішли б у дію револьвери, та озброєні представники польської охорони втихомирили забіяк. Слід розповісти, звідки прийшла охорона. На площадці над дніпровською кручею були розставлені зенітні гармати, з ними тут уперше і познайомилися відвідувачі саду. Охорона вартувала біля зеніток, у той же час виконувала функції наглядачів. Фронт перебував під самим Києвом за Дарницею. Всі ті, що гуляли в саду, серед них і я, добре бачили з тераси, як вибухають радянські снаряди, кілометрів за десять, не далі. Всі дивилися довго, з охотою, бо такого дива ніхто ще не знав. А вогники блимали дуже приємно, до того ж нам не загрожували.

Місяць і шість днів затрималися окупанти в Києві,—канонада не вшухала ні на хвилину. Один концерт особливо залишився впам'ятку. Виконувалася Третя симфонія Бетховена. Жалібна музика другої частини, що звучала під акомпанемент чітких гарматних пострілів, набувала особливого, символічного смислу.

Репетиції в літньому театрі йшли дуже кволо. Охоти робити ні в кого не було. Розраховувати доводилося лише на власні заробітки, а нормальні збори давали лише суботні і недільні вистави. Глядачі середнього й похилого віку побоювалися відвідувати сад, лише молодь мала насолоду, споглядаючи увечері за вибухами. Режисер Корольчук одержав звістку, що 20 травня в зимовому концертному залі Міська дума організує урочисту зустріч головного отамана Симона Васильовича Петлюри, який прибуде в цей день сюди. Він, можливо, забажає відвідати театр,

треба підготувати якусь виставу, щоб наприкінці був зіграний веселий водевіль. Пройде вшанування, а на закуску жартівлива п'єска.

Якраз у цей час відомий письменник С. Васильченко приніс у театр щойно написану одноактну комедію «Куди вітер віє». Головний герой, старий український націоналіст, вирішив тримати носа за вітром, прилаштуватися зручно до всіх властей, з якими доведеться зустрічатися. У нього в кімнаті висить великий портрет Шевченка. Почувши про появу денікінців, сучасний хамелеон швидко оцінює обстановку і перевертає портрет на другий бік. Там радувало зір зображення Миколи II. Комедію за кілька днів розучили і з успіхом виконали задовго до 20 травня. Можна було сміливо показати її голові уряду.

В призначений день отаман справді ошчасливив своїм прибуттям Купецький сад. Як його вшанували, невідомо. Чомусь про це ніхто не говорив. Я був зайнятий підготовкою до вистави і не мав часу відлучитися. Години біля восьмої хтось із хористів похапцем прибіг на сцену зі звісткою: «Петлюра в саду!» До початку залишалося півгодини. Я разом із хористом побіг угору на майданчик. Мій супутник показав, де отаман. Петлюра стояв до нас спиною. Я готувався побачити людину не просту, а таку, що увійшла в історію, особу як би там не було видатну. Його охороняли по два чоловіки праворуч і ліворуч. Якись дівчата відійшли від огорожі над кручею, я пройшов на їх місце і дуже добре бачив Петлюру в перший і останній раз. Пригадалася стара істина: обличчя кожного відомого діяча, при всіх зовнішніх відзнаках від інших (воно може бути

красивим, некрасивим, приємним чи несимпатичним), має одну важливу відзнаку, що виділяє його від маси: на ньому видно глибоку думку. Таке обличчя не забудеш. Я довго придивлявся до героя цих днів. Обличчя в нього було зовсім невиразним. Жодної ознаки натхнення, одухотвореності. Думки не то що глибокої, а ніякої не видно. Можна лише бачити, що настрої в отамана поганій і якщо поблизу молоді люди з посмішкою дивляться на вибухи, не страшні здалеку і навіть гарні, то Петлюра навряд чи бачив у них щось бадьоре і приємне. Він перевів погляд на зенітку, зміряв її очима знизу догори, постояв ще з хвилину, швидко обернувся й пішов із саду. Я пройшовся за ним до вулиці і бачив, як він сів у машину разом з охороною і поїхав геть далі від неприємного місця.

Комедія Васильченка мала в цей вечір особливий успіх. Глядачі сприйняли її по-своєму: в головному герої побачили тонкий натяк на Петлюру, слушно вважаючи, що в кабінеті у нього висів, мабуть, портрет Вільгельма, на зворотному боці якого був намальований Пілсудський.

Усяке видовище має кінець. Приємні вогники вибухів загубили принаду для спостерігачів, коли стали з'являтися зовсім близько. 11 чевня на Хрещатику, в будинку біля кінотеатру Шандера, вдень кілька годин грав духовий оркестр. Афіша українською мовою виголошувала, що тут сьогодні урочисте відкриття офіцерського клубу. А 12-го вранці клуб уже став не потрібним,— пани офіцери поспішно вантажилися у вагони. Наші театральні коментатори потім твердили, що польське командування так само ставилося до

петлюрівського, як «пани-офіцери» до «хлопів-сфіцерів».

Відступаючи, вельможні бандити знищили Ланцюговий і Залізничний мости. Вогнище палаючих будинків доповнило картину руйнування.

Я зберіг свою звичку спостерігати за станційними справами під час зміни властей і на цей раз подався на вокзал. Дійшов лише до шляху для товарних вагонів у кінці Степанівської. Добитися ближче до вокзалу і мріяти не доводилось: залізи на міст не було жодної рації для людини, яка бажала ще пожити на світі. На колії ліворуч стояв величезний товарний состав із цистерн з гасом. Кияни давно не бачили цього потрібного в побуті предмета. А тут привілля — бери, скільки хоч, ніхто не забороняє. Сміливих знайшлося дуже багато. Вони спускали на мотузку відра в цистерну, витягували дорогоцінний вантаж, швидко несли додому, щоб прийти ще. Хто міг, запасався двома відрами. Незабаром цистерни, що стояли ближче до вулиці, були залишені на самоті. Фронт здобичі пересунувся ліворуч. Одна вперта дама, за виглядом перекупка, доводила сусідці, що нічого йти далі, коли ще тут залишилося півцистерни. Звичайно, очистити таку махину до дна не так просто, дуже довгою вірьовкою користуватися незручно, тому доводилось перебиратися до повних сусідніх цистерн. Перекупка низько нахилилася в отвір, потім виглянула і з жахом заголосила, що мотузка одірвалася. Мабуть, за її розрахунком відро можна було врятувати, вона рішуче заглибилася в отвір, потяглася з усієї сили, та упала вниз. Сусідка поспішила втекти подалі від газової пастки. В цей

момент ліворуч почувся кулеметний тріск і стрілянина з рушниць. Швидко про новину дізналися всі: збоку хтось обстрілює гасовиків, є забиті і поранені. Бачу, стара баба тягне відро, з якого весело тече струминка гасу. Стара не помічає. Звертаю її увагу. Поставила відро, відірвала від спідниці шматок тканини і стала затуляти дірку, розповідаючи мені:

— Солом'янська шпана хоче сама скористуватися гасом. Стріляти є чим, назбирали на все життя.

Кулі стали дзижчати ближче, я пішов додому, де мене добре вилаяли родичі.

— Дурень товстий і ледар! Люди тягнуть гас, а він рота роззявив, не второпав повернутися за відром...

На другий день родичі трохи мене виправдали,— в сусідній будинок привезли дві труни для гасовиків, що попали під кулі «солом'янської шпани».

* * *

Після полудня до міста увійшла Червона Армія. Майже трилітня негода закінчилася. Сонце пригріло, приласкало сотні тисяч простих людей, створених для щастя, а не для рабського животіння.

На другий день поновився рух приміських поїздів. Я давно збирався поїхати до знайомих у Бучу, верстов за тридцять від Києва. Це бажання зараз здійснив. На станції Ірпінь, в одному перегоні від Бучі, поїзд затримався, чекаючи зустрічного. Я не повірив: адже є друга колія, чому

повинні дождити? Виявилось, що поляки залишили на шляху величезний напіврозбитий товарний ешелон. Коли я зійшов з поїзда в Бучі, зацікавився цим составом, що вперся майже під станцію. Попереду лежав на боці знівечений паровоз. Передні вагони були розбиті, інші спокійно стояли на рейках. Я дізнався, що состав зазнав аварії,— хтось уночі зіпсував колію. Мешканці навколишніх сіл і дачники добре поробили і витягли з вагонів усе, що було можливо. Через рік мені показували будинок, збудований місцевою жителькою за сіль і оселедці, позичені з розбитого польського ешелону. Особливим успіхом користувалася якась дивовижна глина. В одному вагоні я побачив розбиту діжку з бурою масою, що розсипалася долі. Запах зразу ж довів, що це какао. Чорні літери на бочці зазначали, що крам завезений з Америки. Призначався він для раціону пілсудчиків, але не попав за призначенням.

У селі Вишеньки я набрів на хату, свіжовимазану жирною «глиною». Старий господар похвалив:

— Матеріал перший сорт і пахтить підходяще.

Я не наважився його переконувати. Вимазані були кілька хат і в селі Гостомелі.

Навряд чи пан Пілсудський та його заокеанські покровителі гадали, яке призначення матимуть дорогі діжки, що з їх допомогою передбачалося підтримувати наступальний дух переможної армії, одягненої в новісіньке чужоземне обмундирування. Діжок з какао я довго не міг забути. Адже їх призначення було одно: повернути колесо історії назад, пустити під укіс поїзд соціалізму.

Не вийшло. Новий устрій ствердився, за віщим пророкуванням Щорса, назавжди.

Десь далеко за океаном ще вантажилися діжки з какао та ящики зі снарядами для Врангеля. Та їх з таким же успіхом можна було б відразу кинути в море, навіть коштувало б дешевше. Сліпі бувають різні: одні бажають прозріти, інші вперто відстоюють звичку жити в темряві, зберігати ненависть до всього нового та світлого.

Громадянська війна для Києва закінчилася. Кілька днів у місті чистили вулиці, будинки, особливо ті, що потерпіли від пожежі. Швидко ожили заводські труби. На місці висадженого Ланцюгового мосту з'явився тимчасовий понтонний. За тиждень почалися роботи по відбудові двох зруйнованих мостів.

Епоха чиновницьких кокард і мундирів остаточно зникла в минулому. Котелки, циліндри, орденські стрічки не загинули: років через дванадцять вони знадобилися для кінофільму, одного з перших на тільки що збудованій в Києві кінофабриці. Архангел Михайло поступився місцем перед юною п'ятикутною зіркою. Разом з ним помер і старий Київ.

Настала епоха, коли народ почав будувати життя по Леніну, а мрія про комунізм захопила багато мільйонів людей, закоханих у свою працю і рідну землю.

ГРИГОРІЙ ГРИГОР'ЄВ

Григорій Прокопович Григор'єв народився в 1898 році в Києві, у сім'ї робітника-залізничника.

З 15 років, після закінчення вищої початкової школи, працював канцеляристом у різних установах.

Вчився три роки в Музично-драматичній школі імені М. В. Лисенка.

В 1920—1930 роках був на культосвітній та профспілковій роботі в Спільці цукровиків.

В 1934 році закінчив сценарний і режисерський відділи Київського кіноінституту. Працював на кіностудії асистентом режисера. Одноразово викладав російську літературу в кінотехнікумі та середніх школах. Далі перейшов виключно на педагогічну роботу. Останні десять років працював у 147 середній школі м. Києва. Писав сценарії учбових фільмів, статті для журналів «Радянське кіно», «Радянське мистецтво», «Театр», «Література в школі» та інших.

З М І С Т

	Стор.
Книжка про старий Київ. <i>Максим Рильський</i>	3
Від автора	7
Думська площа	9
Шкільні роки	24
Хрещатик	40
«Панове крамарі»	53
Єврейський базар	59
Мандрівні музиканти. «Нащадок Скарлатті»	67
«Присутствені місця»	90
Київський оперний театр	104
Російська драма. Інші київські театри	133
Український театр Миколи Садовського	148
Майстри української сцени	192
Літні сади і театри	220
Газетний і книжковий світ	233
Приїзд Миколи II і вбивство Столипіна	243
Справа Бейліса. Зустріч із В. Г. Короленком	254
Війна 1914 року	263
Театральна халтура	273
Київ у 1917 році	289
1918 рік. «Другий Париж»	299
1919 рік. «Дві скажені собаки»	326
1920 рік. Кінець старого Києва	345
<i>Григорій Григор'єв</i> (біографічна довідка)	357

Григорьев Григорий Прокофьевич
В старом Киеве. Воспоминания.

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *А. А. Дімаров*
Художник *Б. В. Роданов*
Художній редактор *К. І. Золотарьова*
Технічний редактор *К. П. Лапченко*
Коректр *К. Є. Режківська*

Здано на виробництво 3/III 1961 р. Підписано до друку 17/VIII 1961 р.
Формат 70×90/зг. 11¼ фіз.-друк. арк., 13,16 ум.-друк. арк.,
13,04 обл.-вид. арк. БФ 15091. Тираж 18.000. Зам. 92.
Ціна в оправі 49 коп.

Радянський письменник, Київ, Госпітальна, 20.

Книжкова фабрика Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.

49 КОП.

